

В.П. Кравець, Т.В. Говорун, О.М. Кікінежді

ГЕНДЕРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Навчально-методичний посібник

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН

УДК 373.+ 159.922

ББК 88.374 +88.840

К78

Рецензенти:

дійсний член НАПН України, доктор педагогічних наук, професор

О.В. Сухомлинська

доктор філософських наук, професор

В.В. Москаленко

заступник директора з навчально-виховної роботи в початкових класах

Тернопільської спеціалізованої школи І–ІІІ ст. №3 з поглибленим

вивченням іноземних мов, вчитель-методист

Н.Д. Будій

*Рекомендовано до друку Вченою радою ТНПУ імені Володимира Гнатюка
(протокол №3 від 25.10.2011 року)*

Кравець В.П., Говорун Т.В., Кікінежді О.М.

К78

Гендерна соціалізація молодших школярів: Навчальний посібник. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2011. — 192 с.

ISBN 978-966-10-2566-9

Посібник орієнтований на поширення гендерних знань серед вчителів та батьків дітей молодшого шкільного віку. Він знайомить читачів із поняттям гендерного паритету та способами його досягнення в школі та вдома, а також очікуваними результатами — здатністю дитини бути самою собою і не підпадати під нав'язувані ззовні стереотипізовані очікування наслідувати «справжніх» чоловіків та жінок. Розвиток у молодших школярів умінь підтримувати рівноправні стосунки з особами протилежної статі в майбутньому стане добрим фундаментом побудови гармонійних міжстатевих стосунків та успішного виконання сімейних та соціальних ролей — професійних, громадсько-політичних, культурних.

УДК 373.+ 159.922

ББК 88.374 +88.840

Це видання підготовлене в межах виконання «Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні», яку впроваджує Програма розвитку ООН за фінансової підтримки Європейського Союзу. Думки, висновки чи рекомендації належать авторам та упорядникам цього видання і не обов'язково відображають погляди ПРООН чи інших організацій та закладів системи ООН або Європейського Союзу. При використанні матеріалів посилання на це видання є обов'язковим.

Видано за фінансової підтримки Програми розвитку ООН та Європейського Союзу. Не для продажу.

Охороняється законом про авторське право.

Жодна частина цього видання не може бути відтворена в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.

© Кравець В.П., Говорун Т.В.,
Кікінежді О.М., 2011

© Навчальна книга — Богдан,
майнові права, 2011

ISBN 978-966-10-2566-9

ЗМІСТ

Передмова	4
I. Гендер як невід’ємна складова виховного процесу.....	6
1.1. Гендерні проблеми у функціонуванні українського суспільства.....	9
1.2. Гендерна ідентичність як результат соціалізації статі.....	19
1.3. Вона та він: різні від природи чи від виховання?.....	28
1.4. Як вчать бути жінкою та чоловіком.....	38
1.5. Гендерна освіта та виховання як компоненти гендерної соціалізації	45
II. Початкова школа як стартовий майданчик гендерної соціалізації учнів.....	54
2.1. Гендерні орієнтири сучасної початкової освіти.....	55
2.2. Гендерні виміри педагогічного процесу.....	60
2.2.1. Гендерні настанови вчителів початкової школи.....	70
2.2.2. Офіційний та «прихований» навчальні плани в гендерній експертизі підручників та посібників	73
2.3. ЗМІ як полярні гендерні орієнтири.....	91
2.4. Батьки на роздоріжжі гендерного самовизначення	98
2.5. Гендерні уявлення дітей молодшого шкільного віку.....	106
III. Розвиток уявлень молодших школярів про партнерство статей.....	121
3.1. Гендерні дороговкази гуманістичної педагогічної спадщини	122
3.2. Педагогічні ситуації в гендерному ракурсі	128
3.3. Бесіди на гендерну тематику.....	135
Література	173
Додатки	178

ПЕРЕДМОВА

Як привернути увагу вчителів, які і так перевантажені різноманітними педагогічними обов'язками та численними звітами, до необхідності розширення гендерного кругозору та впровадження ідеології гендерної рівноваги в навчально-виховний процес? Як переконати в тому, що пильнування ними засад паритету статей не тільки сприятиме повноцінному розвитку особистості кожного школяра, а й у майбутньому може змінити суспільство на краще: оздоровити сім'ю, поліпшити її виховний потенціал, піднести державотворчий потенціал жінок?

Ідея рівності статей, їхніх прав і можливостей як головна політична, правова вимога, прийнята більшістю країн, і як конституційна норма втілюється у життя з кінця 70-х років минулого століття. У 1989 році за ініціативи Польщі країнами-членами ООН підписано Конвенцію прав дитини, в якій зазначено, що всі діти, незалежно від їхнього походження, статі та національності, мають рівні права. В каталозі цих прав включено права соціальні, цивільні, культурні, політичні й навіть економічні. В конвенції також підкреслено відповідальність обох родичів щодо виховання дитини.

Пропонований посібник ставить перед собою достатньо амбітну мету — показати вчителю переваги гендерно орієнтованого навчально-виховного процесу, спрямованого на утвердження егалітарного підходу. Він полягає у тому, щоб звільнитись від численних статевих стереотипів на зразок «це — хлопчаче, а це — дівчаче» на користь особистісного, індивідуалізованого підходу до розвитку кожної дитини без огляду на її статеvu належність. Цього можна досягти завдяки виявленню гендерної чуйності, толерантності, обстоювання необхідності дотримуватись рівних прав і можливостей хлопчиків та дівчаток у здобутті знань, залучення їх до позакласної та позашкільної роботи. Саме таке трактування особистісного зростання дівчаток та хлопчиків є своєрідною інвестицією в їхнє майбутнє, щасливе приватне та публічне буття всебічно розвиненої людини.

Ось чому перший розділ методичного посібника «Гендер як невід'ємна складова виховного процесу» знайомить учителя зі специфікою традиційного, статевотипізованого та егалітарного підходів до оцінки реального життя та функціонування людини на різних шаблях її життєдіяльності — від сім'ї до найвищих громадсько-політичних структур. Він покликаний сформулювати у вчителя базисні уявлення про гендерний чинник у структуризації приватного і суспільного буття.

Другий розділ «Початкова школа як стартовий майданчик гендерної соціалізації учнів» зосереджує увагу вчителя на гендерних вимірах педагогічного процесу, реаліях зображення статей в офіційному та «прихованому» навчальних планах та програмах, які відображають боротьбу традиційного та егалітарного підходів до виховного процесу, на позиції вчителів в оцінці своїх поглядів на гендерну проблематику та дотримання принципів гендерної рівноваги у взаємодії з учнями та ученицями початкової школи.

Як залучити батьків до гендерного виховання молодших школярів, як прихилити їхню увагу до критичного осмислення найбільш поширеної статевотипізованої практики диференціації хлопчачого і дівчачого виховання, — про це йдеться у параграфі посібника «Батьки на роздоріжжі гендерного самовизначення». В ньому наголошується, що батьківська сім'я має ставати для дитини якщо не взірцем, то хоча б наближеною до нього практикою поступового відходу від традиційного розподілу сімейних ролей на «чоловічі» і «жіночі» до їх взаємозамінності.

Про те, які психологічні загрози для особистості дитини несуть в собі традиційно налаштовані ЗМІ та як розвінчувати статеві стереотипи, йдеться в останньому розділі посібника «Розвиток уявлень молодших школярів про партнерство статей». Тут також представлені практичні рекомендації щодо змісту та способів здійснення гендерного орієнтованого виховного процесу. Аналіз прикладів реальних моментів з життя сім'ї та школи дасть змогу вчителю осягнути діапазон проблемних питань, пов'язаних з гендерним самовизначенням дорослого і дитини. Завершується книга переліком рекомендованої літератури та психологічними тестами, які дадуть змогу дорослим — і вчителям, і батькам — перевірити свої гендерні орієнтації та визначити гендерні пріоритети.

I. ГЕНДЕР ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

Освітні реформи в Україні в умовах глобалізації та демократизації спрямовані перш за все на дитиноцентризм, відкритість до суспільства, забезпечення рівного доступу обох статей до різних сфер життєдіяльності. Особливої ваги набувають цінності громадянського суспільства, зокрема: повага до життя й прав інших, рівність, справедливість, відповідальність, свобода, солідарність, толерантність, гуманізм, готовність порозумітися, воля до спільного співіснування й збереження миру тощо.

Викликами часу відповідно до міжнародних та національних стандартів якості життя та освіти («Біла книга Ради Європи з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності та гідності» (2008); «Біла книга національної освіти України» (2010)) є впровадження новітніх технологій, зокрема гендерно-освітніх, у всі ланки освіти, спрямованих на підтримку індивідуального розвитку дівчаток і хлопчиків та їхнього творчого самоздійснення у різних сферах життєдіяльності як майбутніх громадян української держави.

Усунення гендерної різниці у початковій та середній освіті до 2015 року було проголошено на Саміті тисячоліття ООН у 2000 р., що передбачає не тільки юридичну, а й фактичну рівноправність хлопчиків і дівчаток у навчально-виховному процесі, інтеграцію гендерного підходу в освітянську практику з метою розвитку егалітарної свідомості підростаючої людини.

Таким чином, слово «гендер» ввійшло в різні мови світу як поняття порівняльної ознаки соціального статусу жінок і чоловіків. Рівень гендерної рівності є лакмусовим папірцем ступеня демократичності розвитку суспільства, поступу на шляху до досягнення рівних прав і можливостей статей.

Все сказане вище актуалізує проблему впровадження гендерно-чутливого підходу в освітянську ланку як одного із пріоритетних напрямків державної гендерної політики (стаття 24 Конституції України, Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків та жінок» (розділ V, с. 21), Закони України «Про освіту» (№100/96-ВР від 23.05.1991), «Про загальну середню освіту» (13.05.1999), та низці гендерноспрямованих Постанов МОН (наказ МОН України «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту» (№ 839 від 10.09.2009).

У Статті 24 Конституції України зазначається: «...рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї». (Конституція України: (макет розроблено Центром комп'ютеризованих інформаційних систем Секретаріату Верховної Ради України) [електронний ресурс] / — 1996. — режим доступу до тексту <http://www.rada.gov.ua/konst/CONST1.HTM>).

Базовий для освітньої галузі **Закон України «Про освіту»**, який ґрунтується на Конституції України, утримує одну пряму згадку про забезпечення гендерної рівності — в Статті 3 *«Право громадян України на освіту»*, згідно з якою «громадяни України мають право на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від **статі**, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання та інших обставин».

Гендерна демократія можлива за умови особистісно-орієнтованого підходу до виховання хлопчиків і дівчаток, їхньої орієнтації на партнерство у міжстатевій взаємодії та взаємозамінність у виконанні майбутніх сімейних та соціальних ролей. Представники різних наукових шкіл поділяють думку про те, що гендерні уявлення дітей залежать від змісту «курсу гендерного навчання», яке пропонує суспільство, де вони живуть. Відомо, що функціонування гендерного конструкту може аналізуватись як на егалітарних (партнерських), так і на домінаторних (традиційних) статеворольових взірцях. Егалітарна модель гендерної поведінки стає поширеною в тих соціумах, де ідеологія рівноправ'я статей, їх взаємозамінності, гендерної чуйності та толерантності конструюється і пропагується під гаслом *«Через освіту — до рівності!»* на всіх рівнях соціалізації особистості — від виховання в сім'ї до ідеології держави.

Виховання громадян нового типу передбачає інтегрування гендерного підходу в початкову школу. Як слушно зазначає академік С. Максименко, «питання про те, яких успіхів можна очікувати від дитини, є вельми актуальним, перш за все у плані прикладному. Адже значущим є відрізок часу в житті людини, коли навчання є головним видом діяльності і головним виміром активності особистості. У цей час особистість переживає формувальні зміни, які визначають її подальшу долю» [69, 121].

Гендерний підхід в педагогіці є новим методологічним інструментом аналізу та проектування особистісних змін, який ґрунтується на врахуванні «фактору статі» у змісті освіти та характері міжособистісної взаємодії вчитель-учень. У різних країнах він має різну назву: гендерний аналіз, «гендерні лінзи», гендерний вимір, гендерна інтеграція тощо (С. Бем, Ш. Берн, О. Каменська, І. Кон, Л. Штильова та ін.).

Учені наголошують на взаємозв'язку гендерного та особистісного підходів як основи гуманізації навчально-виховного процесу, зокрема: «...гендерний підхід у педагогіці й освіті — це індивідуальний підхід до

прояву дитиною своєї ідентичності... дає ...більшу свободу вибору і само-реалізації, допомагає бути достатньо гнучкою і вміти використовувати різні можливості поведінки» (В. Кравець); «Особистісно орієнтований підхід до виховання у нинішньому його варіанті певною мірою ґрунтується на методологічних принципах західної гуманістичної психології: самоцінності особистості, глибокої поваги та емпатії до неї, врахування її індивідуальності тощо» (І. Бех).

Найбільш співзвучними нашому часові й перспективам формування гендерної культури в дітей є оновлення традицій та впровадження інновацій в контексті спадщини видатних українських педагогів-гуманістів В. Сухомлинського, Г. Ващенко, С. Русової, А. Макаренка, М. Драгоманова, К. Ушинського та ін. як унікальної «гендерної матриці» української освіти, створення культуротворчого соціуму для обох статей на принципах рівноправ'я. Мова йде про визнання самоцінності дитинства, особистісно-орієнтований та системний підхід до гендерної соціалізації дитини (В. Андрущенко, Г. Балл, І. Бех, А. Богуш, В. Бондар, М. Боришевський, І. Булах, В. Васютинський, Л. Долинська, Н. Ничкало, В. Кравець, В. Кремень, В. Котирло, В. Кузьменко, С. Максименко, В. Москаленко, Р. Павелків, Ю. Приходько, О. Сухомлинська, О. Савченко, М. Савчин, Т. Татенко, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.).

Гендерна освіта у взаємозв'язку із національною ідентичністю набуває особливого значення, стаючи тим підґрунтям, який з самого дитинства дозволяє виховати в дітей повагу до іншої статі, чуйність та толерантність у міжстатевій взаємодії як засадничих цінностей на шляху досягнення гендерної рівності в українському суспільстві (Т. Власова, І. Грабовська, С. Вихор, Т. Дороніна, Т. Голованова, Л. Малес, Т. Мельник, І. Карпенко, Л. Кобелянська, О. Луценко, С. Оксамитна та ін.). Мовознавець М. Кочерган підкреслює, що «від нашого вчителства чи не найбільше залежить, чи національно свідомими громадянами стануть теперішні учні, чи зуміють вони відстояти свою національну гідність».

Формування гендерних компетенцій у всіх учасників соціокультурної взаємодії (дітей, батьків, педагогів) як ключових життєвих компетенцій є відповіддю на реалії глобалізації та культурне багатоманіття ХХІ ст., які і визначають потребу в освіті та вихованні покоління з новим типом мислення, новим ставленням до життя, здатного до успішної самореалізації у мінливих умовах.

Впровадження гендерного підходу в освітню ланку України сприятиме реалізації компетентнісного підходу в навчально-виховний процес загальноосвітньої школи та наближенню його результатів до завдань, висунутих у Концепції загальної середньої освіти — уваги до навчального змісту й методик, уміння самостійно вчитися, критично мислити, розвивати здатність до самопізнання і самореалізації особистості у різних видах творчої діяльності, вміння та навички, необхідні для життєвого і професійного вибору.

Першочерговість цих завдань відповідає гаслу «Усе найкраще — ді-тям!», сутність реалізації якого президент Національної академії педагогічних наук України В. Г. Кремень вбачає у концепції «дитиноцентризму» як пошануванні особистості дитини, її індивідуальності, створення необхідних умов для її становлення і розвитку: «*Культура дитиноцентризму та інноваційності повинна визначати всю діяльність сучасного вчителя як у школі, так і поза її межами*» (Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В.Г. Кремень. — К. : Педагогічна думка, 2009. — с. 412-413.)

Сьогодні не можна якісно підготувати сучасного педагога без вивчення ним гендерної теорії, що вже давно стало професійною нормою в демократичних країнах. У «Білій книзі національної освіти України» (2010) зазначається, що стратегічною домінантою підготовки вчителя до підвищення якості учіння є його педагогічна майстерність, що в контексті реалізації *компетентнісної парадигми* передбачає осмислення власної позиції в гендерній поведінці, підвищення гендерної обізнаності та гендерної чутливості. Дороговказом для гендерного виховання дітей слугують слова видатного педагога-гуманіста Василя Сухомлинського: «Виховання справжніх чоловіків та справжніх жінок починається з формування громадянських якостей особистості» .

Ключові компетенції, на думку академіка О. Савченко, стосуються готовності людини до виконання і сімейних, і професійних, і громадянських ролей. *Отже, гендерні компетенції можна назвати ключовими, оскільки вони розвивають у вихованців потребу і здатність до самопізнання і самовдосконалення, уміння будувати партнерські стосунки, бути конкурентоспроможними на ринку праці, утверджувати демократичні засади в житті приватному та соціальному.* (Rychen, Dominigue S. Key Competencies for a Successful Life and Well-Funktional Society. — Germany : — Hogrefeand Huber Publishes, 2003. — P.4-5).

1.1. Гендерні проблеми у функціонуванні українського суспільства

Сучасний фахівець, а тим більше вчитель, який працює на передньому фронті суспільних гуманітарних знань, щоденно постає перед вибором гендерної ідентичності — традиційної, орієнтованої на протиставлення і чіткий розподіл ролей в сімейній та публічній сферах та егалітарної (від франц. *egalite* — рівність), спрямованої на розвиток особистісних досягнень дитини чи дорослого без огляду на її (його) статеву належність. На перший погляд здається, що проблеми вибору гендерної ідеології нема, вона штучно створена, адже цілком зрозуміло, що всі люди рівні, отже, ця рівність поширюється і на осіб різної статі. В реальній дійсності цей вибір зробити важко, оскільки він охоплює всі сфери життєдіяльності

людини — від місця статей на кухні аж до місць за парламентською трибуною. Ось чому поняття гендер охоплює чимало соціальних вимірів життєдіяльності людей в статі — їхню освіту, професію, соціально-економічний статус займаних посад, розподіл влади, доступ до прийняття рішень як на рівні сім'ї, так і на рівні творення політики держави. Ось чому гендерний індекс людського розвитку країни (ГІЛР) вважають визначальним показником її демократичності. Отже, ступінь демократії визначають не тільки за параметрами прав і свобод людини як громадянина тієї чи іншої країни, а й за показниками їх реалізації в межах двох основних демографічних груп — чоловічої і жіночої. Тому ступінь симетричності соціального, а отже, і гендерного статусу чоловіків і жінок визначають показником їх симетричності, де співвідношення 50/50 вважається ідеальним.

Проте навіть у розвинутих демократичних країнах цей показник є ще недосяжним, за багатьма вимірами ГІЛР, як, наприклад, рівня оплати праці (жінки отримують на 17-30% нижчу платню, ніж чоловіки, що є свідченням горизонтальної сегрегації), чи частки жінок в управлінні соціальними інституціями — навчальними закладами, підприємствами, партіями, урядами (чим вищий управлінський посадовий щабель, тим менше в ньому жінок, що є свідченням вертикальної сегрегації).

Досягнення гендерної гармонії, тобто паритету статей, найчастіше пов'язана з вирівнюванням статусу жінок, найбільш дискримінованої демографічної групи за більш ніж тисячолітню історію панування патріархального устрою суспільства (від. лат. *patre arche* — влада батька, чоловіка). Проте гендерна рівновага досягається рівним пошануванням прав і можливостей обох статей. Проблеми життєдіяльності однієї статі є органічно взаємопов'язаними з проблемами іншої. Цей «гендерний» взаємозв'язок нагадує дію взаємосполучних судин. Прикладом такого взаємозв'язку є акція «Адам», запропонована косметичною компанією Avon «Чоловіки проти раку молочної залози», суть якої полягає в тому, що саме чоловік стає ініціатором і намовляє свою дружину, подруг і знайомих жінок до негайного обстеження стану їх молочної залози.

Ось чому українське суспільство не може не перейматися також гендерними проблемами чоловіків, а саме: стрімким скороченням тривалості їх життя та надсмертність особливо у віці молодшого та зрілого дорослого через прийняття нав'язуваних мас-медіа стереотипу «мачо»-поведінки, що знаходить свій вияв у порушенні правил безпеки поведінки праці, на дорогах, воді. Не меншою проблемою, яка має гендерне коріння, є поширеність серед підлітків та юнацтва тютюнової, алкогольної та наркотичної залежності, що призводить не тільки до зростання злочинності та антисоціальної поведінки, а й до порушення фізичного здоров'я, особливо репродуктивного.

У свою чергу, проблеми, пов'язані з гендерним статусом жіноцтва, охоплюють такі аспекти їхньої життєдіяльності, як підпорядкування

традиційним очікуванням, що проявляється в поширеності «подвійної зайнятості», прийняття перепон «скляної стелі», обмежуючих кар'єрне зростання, орієнтації на здобуття освіти та професій в таких сферах (культура, освіта, торгівля, сфера обслуговування), які є низькооплачуваними за традиційними розрядами та малопрестижними в соціально-економічному плані, брак представництва на законодавчому та управлінському щаблях влади.

Порівняльний аналіз статусу чоловіків і жінок в Україні на рівні суспільного розподілу праці, соціально-економічного статусу, участі в управлінні державою виявляє більш обмежений статус жіноцтва, його низьку політичну активність. Порівняльний аналіз бюджету позаробочого часу українських чоловіків та жінок засвідчує, що «слабка» стать бере на себе непропорційно велику частку відповідальності за реалізацію побутово-господарчої та виховної функцій сім'ї, що, в свою чергу, свідчить про самоусунення від їх реалізації чоловіками. Водночас значна різниця в тривалості життя чоловіків і жінок, яка є однією з найбільших в Європі, засвідчує чимало проблем у гендерному функціонуванні як «сильної», так і «слабкої» статі, коли і він і вона є жертвами традиційного виховання. Ось чому гендер вважають індикатором і водночас психологічним механізмом об'єктивізації суспільного життя та ступеня розбудови громадянського суспільства, яке має слугувати проєктором для самореалізації кожної людини, незалежно від статевої належності.

Ефект «навченої безпомічності» проявляється в обох статтях у випадку необхідності змінити традиційний розподіл статевих ролей. Саме тоді чоловік, дорослий це чи підліток, стає безпорадним у побутовому самообслуговуванні, а тим більше в опіці над дітьми і людьми похилого віку, а жінка — в елементарних інструментальних уміннях — зробити дрібний ремонт, налагодити роботу побутового пристрою тощо.

«Навчена безпомічність» як результат традиційного засвоєння гендерних ролей знаходить свій вияв у так званому явищі «Дякувати Богові, понеділок!». Саме таку назву отримали традиційні гендерні настанови, згідно з якими місце справжнього чоловіка не вдома, а за його межами — на роботі, у спілкуванні з друзями, активному відпочинку. Тому на вихідних чи в святкові дні соціалізований у традиційний спосіб чоловік відчуває психологічний дискомфорт, очікуючи з нетерпінням початку робочого тижня.

Традиційні погляди на взаємини статей, як правило, обґрунтовують біологічним призначенням статевої ролі чоловіка, а також диференціацією фізіологічних, анатомічних особливостей чоловічого і жіночого організмів. Вищість чоловічих суспільних ролей послідовники теорії статевого диморфізму пояснюють еволюційно успадкованими чинниками — потребами освоювати новий соціальний простір, а підпорядкованість жіночих — необхідністю збереження та виживання потомства. Природа, а саме більша вага чоловічого мозку, вважають прихильники

біологічного детермінізму, зумовлює краще аналітичне мислення у чоловіків і саме тому їх є переважна більшість серед нобелівських лауреатів, а також серед видатних вчених, літераторів, політиків. А жінкам, дівчатам природа відводить роль мам і дружин нобелівських лауреатів. Мовляв, нас таких зробила природа.

Соціобіологічна модель диференціації соціальних ролей статей їх різність обґрунтовує відмінністю репродуктивної функції статей. А тому жіночі ролі мають бути вкорінені в сімейну сферу відповідним їй емоційно-експресивним професіям, а чоловічі мають бути предметно-інструментальними, а отже, такими, які знаходяться за межами сім'ї. Власне і біологічний детермінізм, і соціобіологічна теорія виправдовують домінуючу в більшості суспільств горизонтальну та вертикальну статеву сегрегацію. Традиційні гендерні настанови повною мірою оперують стереотипами і сексичними настановами.

Статева диференціація освіти є однією з важливих гендерних проблем Євросоюзу. І хоча за останні 30 років продовжується фемінізація студентського контингенту, жінки все ще відстають від позицій чоловіків в кав'ярні та науці. Серед провідних професорських посад тільки 18% належить жінкам, а ще менше 13% — жінкам, керівникам вищих навчальних закладів.

Перехідний етап розвитку українського суспільства спричиняє амбівалентне ставлення до системи гендерних ролей, конфлікт між давнім, двополюсним їх розподілом та новими, егалітарними викликами до них. Паритетність позицій статей у різних сферах людського буття залежить від системи мислення індивідів, ступеня стереотипізації індивідуальної та масової свідомості. Шлях до гендерної культури пролягає як через гендерну поінформованість (обізнаність), так і гендерну чуйність (уміння толерантно ставитись до браку якихось інтересів чи умінь через неможливість їх розвитку) та асертивність, які формують здатність протистояти ставивим стереотипам.

Гендерні знання охоплюють широку палітру гуманітарних дисциплін філософських та феміністичних теорій, соціологічних, економічних та психологічних досліджень, літератури образотворчого мистецтва та педагогічних практик. Це — невичерпне джерело, яке живить ідеї гуманізму та демократії, закарбовані в переліку основних прав і свобод людини.

Пізнання гендерної культури не має меж, адже гендерних знань ніколи не буває досить. Проте велике починається з малого, з Абетки гендерних знань, яка дає змогу вчителю зорієнтуватись у базисних питаннях, які виступають аргументованим доказом головного кредо — не має альтернативи ідеї рівних прав і можливостей статей, вона є основоположною в розбудові гуманістично-орієнтованого суспільства.

Стать є найпершою ознакою людини, яка з'являється на світ. Не випадково її означення розміщують на початку анкетних даних. Це — паспортна, або акушерська чи біологічна стать. Коли до неї додають інші

соціальні характеристики, як, приміром, учень, студентка, службовець, вказують освіту, професію, посаду, економічний статус тощо, йдеться вже про гендерні характеристики чоловіків та жінок.

Різниця між поняттями «стать» та «гендер»: стать є біологічним феноменом, а гендер — соціальним.

Поняття «гендер» є одним із базових у процесі соціалізації, оскільки виховання людини у переважній більшості культур залежить від статі. Отже, гендер — це наповнення понять «чоловік» та «жінка» певним соціальним змістом. Таким чином, термін «стать» означає біологічну належність людини, а гендер — відмінності між чоловічими та жіночими соціальними позиціями. Ось чому найкоротше визначення гендеру: гендер — це стать соціальна.

Гендерна рівність є наріжним каменем соціальної справедливості.

Соціальними параметрами виміру гендерної рівності як паритету становища статей на всіх рівнях суспільства є:

Гендерна картина (гендерний дисплей) — демонстрація статистичними даними становища статей в тій чи іншій галузі виробництва чи соціальної сфері, а також у порівнянні з їх функціонуванням в інших країнах (гендерна картина світу).

Гендерний аналіз як найпоширеніша техніка виявлення ступеня гендерного дисбалансу, його причин, наслідків, можливих шляхів вирівнювання позицій статей включає моніторинг таких складових:

Гендерний порядок — взаємозумовленість гендерних ролей в системі різних соціальних інституцій (переважно на мезо-макрорівні їх функціонування);

Гендерну деконструкцію (гендерну експертизу) — критичний аналіз соціальних складових з врахуванням біологічних, які зумовлюють той чи інший статус кво гендерного дисплею (наприклад, порівняння кількості жіночого та чоловічого населення від народження до дорослого віку та з'ясування соціально-медичних причин демографічного дисбалансу, який в Україні фіксується з 30-35-річного віку);

Гендерну сегрегацію — демонстрування асиметрії гендерного дисплею, доповнене аналізом переваг однієї статі та ущемлення прав і можливостей іншої, що спричинило дисбаланс позицій статей по вертикалі чи горизонталі.

Вертикальну сегрегацію — порівняння соціально-політичного статусу статей та їх можливостей в структурі владних інституцій і законодавчої влади, в управлінській та виконавчій структурах (наприклад, кількості чоловіків та жінок в парламенті, уряді, структурах управління науковими, виробничими, освітніми інституціями) та демонстрація таким чином можливостей ущемленої статі (жінок — в даному випадку) в прийнятті політичних рішень, керування діяльністю, виборах її напрямків тощо). Квотування представництва жінок в структурах влади пропагується і широко застосовується майже в сотні країн світу. На думку експертів

ООН, вирівнювання кількості жінок і чоловіків в управлінських структурах підносить на вищий рівень розв'язання гуманітарних проблем країни. Так, наприклад, якщо 20% місць в парламенті належить жінкам, то успішно приймаються програми на захист інтересів дітей, а вже 30% квота здатна до лобювання і прийняття програм в інтересах жінок.

Горизонтальну сегрегацію — порівняння соціально-економічного статусу та можливостей статей на одних і тих же посадах, становищах в тих чи інших сферах суспільного життя, виробництва, освіти, науки тощо (наприклад, яка кількість посад голів комітетів чи парламентських комісій припадає на однакову кількість депутатів-жінок та депутатів-чоловіків, або як оплачуються посади спеціалістів одного і того ж рівня в сфері культури, освіти, де працює більшість жінок у порівнянні зі сферою агропромислового чи іншого виробництва, де працює більшість чоловіків). Як справедливо зазначає О. Каменська: «*В умовах виразних змін у статеворольовій стратифікації суспільства фактор статі стає важливою складовою практично будь-якого дослідження у сфері соціально-гуманітарних наук, яке претендує на об'єктивність і науковість. Чоловік і жінка — два основні людські типи, і стосунки між ними слід розглядати базовою моделлю людських стосунків*» [47, с. 5].

Типи гендерної поведінки

Уявлення про статевотипізовану поведінку жіноцтва та відповідні їм особистісні якості, а також чоловічі, представлені в стереотипі: «лагідні, чуйні, люблячі, віддані» та «безстрашні, витривалі, рішучі, наполегливі, відчайдушні». Такий дихотомічний конструкт фемінності (лат. femina — жінка) та маскулінності (лат. masculinus — чоловік) зображають як два полярні полюси однієї лінії. Чим більше особа обирає рис фемінності, тим ближче вона до полюсу справжньої жінки, і навпаки. Чим більше ознак, що належать до чоловічого полюсу, тим менше вона жінка. Риси статевотипізованої поведінки розглядають як взаємодоповнюючі, комплементарні та нерівноцінні: якості чоловічі є домінуючими, якості жінки — підлеглими: вона — боягузка, він — сміливий, вона — добра виконавиця, а він — хороший керівник.

Фемінність ←————— 0 —————→ Маскулінність

Взаємопротиставлення слугувало підставою для поляризації сімейних та соціальних ролей, обґрунтування різного їх призначення («здобувач, захисник» та «берегиня і опікунка»). Маскулінність і фемінність розглядали як публічне та приватне, провідне та другорядне, здатне керувати, вести за собою і підпорядковуватись та виконувати розпорядження. В історії цивілізації маскулінність та фемінність слугували приписами належної соціальної та моральної поведінки статей.

Гіпергендерність як ознака «типової» чоловічої чи жіночої поведінки стала своєрідним символом охорони традиційного розподілу соціальних функцій, поляризації обов'язків та функцій статей. Багатовакова традиційна диференціація позицій чоловіків і жінок відображена в поглядах на їхнє призначення у сім'ї та суспільстві. У більшості країн, де чоловіків вважають «сильною» статтю через перевагу не лише фізичних потенцій, а й психологічних, їх виховують домінантними, ініціативними, наполегливими у досягненні успіху, раціональними у міжособистісних контактах, агресивними у досягненні мети, стриманими у переживаннях та вияві почуттів. Ці якості є складовими гіпермаскуліності — образу ідеального, «справжнього» чоловіка.

В гіпермаскуліності чоловіків психологи виокремлюють такі взаємопов'язані особистісні компоненти:

- ♦ чоловіки вважають, що небезпеки для життя мають їх збуджувати, а перемоги або виживання в небезпечних умовах створюють чи не найкращу можливість продемонструвати свій контроль і владу над оточенням;
- ♦ вияв чоловіком насилля вважається допустимою формою демонстрації сили і домінування над іншими та необхідним компонентом його маскуліності;
- ♦ гіпермаскулінні чоловіки, як правило, підтримують грубі сексуальні стосунки, які фокусують у собі ігнорування прав жінки, емоцій, почуттів, її бажання вступати в інтимні зв'язки.

Чоловіки, які за шкалою гіпермаскуліності отримали вищі показники, демонструють нижчий рівень тривожності, дистресу, почуття провини, сорому, відчуття огиди, страху під час звалтування. Гіпермаскуліність також позитивно корелює з уживанням алкоголю, наркотиків, схильністю до небезпечного водіння машини.

Схильність жінки до гіпергендерної фемінної поведінки підвищує ризик її віктимізації (роль жертви). Гіперфемінність вкорінюється у свідомості жінки, її поглядах на життя. Вона вірить, що успішна кар'єра та просування по службі особи жіночої статі базується на її здатності прискорювати та поглиблювати інтимні стосунки з чоловіками. Вважаючи стосунки з чоловіками основоположними, гіпергендерні жінки розцінюють свою сексуальність і привабливість як важливий капітал у розгортанні романтичних стосунків з потрібною людиною протилежної статі. При цьому свою сексуальність вони використовують як зброю у маніпулюванні чоловіком, у чоловіках вбачають передусім сексуальних агресорів, грошових мішків, могутніх господарів, а не друзів, партнерів по роботі, однодумців.

У багатьох традиційних латиноамериканських культурах поширений культ «мачо» — справжнього, істинного чоловіка. «Мачо» — безстрашний, фізично витривалий і загартований, сильний духом, із залізною волею, що допомагає йому долати труднощі на шляху до благородної

мети. Він зверхньо ставиться до жінок, які в його стосунках зі світом відіграють таку саму роль, що й побутові зручності. Гіпермаскулінні чоловіки сміливі, рішучі, мають сильну волю, не скиглять, не скаржаться, а завойовують. У стосунках із жінками вони емоційно стримані, зверхні, поблажливі до їхніх слабкостей, ніколи не виявляють палких почуттів, не люблять «ніжностей», доводять свої почуття героїчним учинком, ризикованою поведінкою. Гіперфемінність жінки часто пов'язували з її сексуальною привабливістю, витонченістю, із синдромом «леді Макбет» (кокетливість, хитрість, маніпулювання чоловіком для досягнення власних цілей) чи ефектом «Принцеси».

Гіпергендерність (гіпермаскулінність, гіперфемінність) зумовлена не антропологічними відмінностями. Адже мужнього вчинку можна очікувати не лише від чоловіка. Одним із численних прикладів цьому є поведінка двох уже немолодих жінок Наталії Чайки та Ганни Судової, які працюють нянями в одному із санаторіїв для дітей-інвалідів. Ризикуючи життям, вони винесли з охопленого вогнем приміщення понад двадцять дітей. Коли одна з жінок, перевіряючи, чи ніхто не залишився в палаючій кімнаті, втратила свідомість, інша винесла її звідти на своїх руках. Це трапилося під час Новорічних свят 2004 року.

Чи не за мужність Іван Франко назвав Леся Українку «єдиним мужчиною на Україні»?

«Протез для хворої правої ноги, який виготовили у Варшаві, трохи приглушив нестерпний біль. Тепер Леся могла ходити майже вільно та ще й без цінка, який так її драгував.

Леся поклала перед собою аркуш паперу і взяла перо. Проте думки дівчини витали далеко.

Чи приречена вона тепер лише писати? Поезії, драматичні твори, зрештою, листи. Це захоплює, у неї стільки задумів! Але ж вона мріяла стати піаністкою. Вона чудово грала на фортепіано. Навіть її суворя й вимоглива мати визнавала це... Як могло все так змінитися? І невже причиною була страшна застуда в дитинстві?

Наче відгукуючись на ці думки, її рука знову нагадала про себе глибоким болем. Вочевидь, давня операція була не дуже вдалою.

Леся згадала, якою дівчинкою вона була — давно, дуже давно. В чотири з хвостиком років вже читала книжки. А як любила співати! В п'ять років батьки подарували Лесі фортепіано. Вона швидко вивчилася грати. І навіть самотійно складала музичні твори!

Біль відступив, і Леся всміхнулася ще раз — вона згадала, як років у шість доглядала квіти у своєму маленькому квітничку чи порала маленький городик. Свій, створений нею самою! А потім захопилася шиттям і вишиванням. Вона пам'ятає сльози в татових очах, коли маленькою подарувала йому власноруч вишиту сорочку.

Все дивним чином перепліталося у житті — сумні і приємні події. Леся відчула, що сьогодні напише нову поезію... Це солодке передчуття поетичного шалу, що хвилиною з'являвся ночами, тримало її на світі.

*Гетьте, думи, ви, хмари осінні!
 То ж тепер весна молода.
 Чи то так у жалю, голосінні
 Проминуть молодії літа?
 Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
 Серед лиха співати пісні,
 Без надії таки сподіватись,
 Жити хочу! Геть думи сумні!*

Леся заплакала — не за собою, не за своєю долею. Таких мужніх людей, як вона, мабуть, годі було шукати. Просто дівчина згадала, що заарештовану Олену Антонівну заслали до страшного далекого Сибіру».

Вже у вісім років Леся написала свою першу поезію — «Надія», присвячену заарештованій тітці Олені Антонівні.

Ця дівчина володіла понад десятком європейських мов, знала вітчизняну і світову літературу, історію, філософію, географію, культуру стародавніх і сучасних народів Сходу та Європи, чудово грала на фортепіано й писала цікаві живописні полотна... Але уславилася вона як видатний поет і геніальний драматург Лариса Петрівна Косач — Леся Українка. Дівчинка Леся не тільки талантом, а й власним життям заслужила звання народної героїні — Українка. (Серія «Життя видатних дітей». Олесь Ільченко. Леся Українка. Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає сили. — К.: Грані-Т, 2007. — С. 63-75).

Гіпергендерність як ознака статевотипової чоловічої чи жіночої поведінки є своєрідним символом охорони традиційного розподілу статевих ролей, поляризації фемінності/маскулінності, увиразнення їхньої інакшості, несумісності, діаметральної протилежності. Теза про гіпергендерність давно взята на озброєння численними «жіночими» та «чоловічими» журналами, які засобами гумору в рекомендаціях, як досягти бажаного від партнера, анекдоту про чоловічу голову та жіночу шия, яка крутить тією головою, нав'язують головну ідею — протилежності, прихованої ворожнечі маскулінного і фемінного.

Якою є андрогінність у поведінці статей?

Андрогінність (лат. andro — чоловік і gyn — жінка) — це поєднання в одній людині позитивних властивостей, які традиційно визначаються як чоловічі та жіночі. Якщо обставини вимагають швидких, рішучих, сміливих дій чи, навпаки, вміння заспокоювати, підтримати, надати психологічну допомогу, то андрогінна особистість здатна їх виявляти, незалежно від того, якої вона статі. При цьому вона успішно справляється як з інструментальними, так і експресивними гендерними ролями. Саме андрогінне виховання звільняє індивіда від нормативних пут статевоповідної поведінки, тому кожен стає вільним у виборі власного індивідуального шляху розвитку особистості незалежно від статевої належності. Прикладом цього може слугувати число сучасних жінок за організацію

жіночого єврофутболу в Україні. Отже, традиційна, двополюсна гендерна поведінка є принаймні вдвічі обмеженішою порівняно з андрогінною.

Андрогінна, багатовимірна концепція побудована на поєднанні «чоловічих» і «жіночих» властивостей, на їхньому високому розвитку і прояві залежно від ситуації, передбачає універсалізацію сімейних, професійних та громадсько-політичних ролей, їх взаємозамінність, що відповідає егалітарним гендерним настановам (рис.1.)

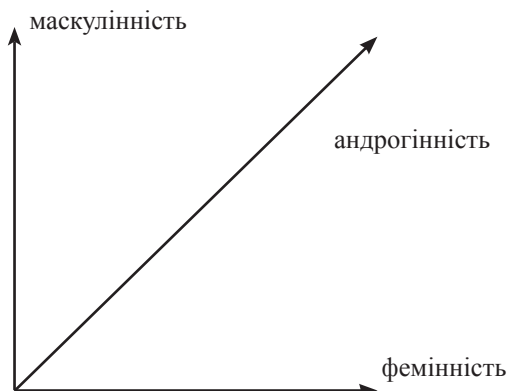

Рис. 1.1. Андрогінність як поєднання «жіночого» і «чоловічого» в єдине ціле

Андрогінність вбирає найкраще з маскулінності та фемінності й відкидає всі їхні негативні аспекти (агресивність, залежність, емоційну незворушність, нездатність взяти на себе відповідальність тощо). З цього приводу Сандра Бем, професор психології та жіночих студій Корнельського університету, зауважувала: «... Я вірю в те, що люди можуть бути одночасно як маскулітними, так і фемінними. Я також думаю, що традиційні статеві ролі стають на заваді досягненню такої реальності багатьом індивідам. Як жінки, ми почали усвідомлювати, що ми боїмося виразити наш гнів, відстоювати свої уподобання, повірити у власну думку, тримати розвиток ситуації під контролем. Як чоловіки, ми усвідомили, що боїмося заплакати, торкнутися один одного, подивитись в очі нашим страхам та слабкостям».

Дбаючи про поглиблення своєї концепції андрогінності, у 80-х роках ХХ ст. вчена розробила широковідомий нині опитувальник (Bem Sex-Role Inventaty — BSRJ), побудований не на двополюсному, а на ортогональному (той, що має прямий кут) вимірюванні гендерної поведінки, яка містить у собі лише позитивні характеристики маскулінності/фемінності.

Андрогінність не є протиставленням жіночності та мужності, а їхньою інтеграцією, єдністю. Вона стирає зумовлені соціокультурними очікуван-

нями відмінності «чоловічого» та «жіночого». У багатьох дослідженнях професійних, педагогічних, подружніх та інших особистісних якостей чоловіків та жінок андрогіні виявлялися психологічно найдосконалішими, найуспішнішими в різних сферах діяльності. Їм властиві висока самооцінка, самоповага, позитивна концепція Я. Шлюбні пари, в яких і чоловік, і дружина були андрогінними особистостями, виявляли найвище задоволення своїм сімейним життям.

Сприймаючи особу іншої статі як протилежність собі, перебуваючи в полоні гендерних ілюзій та стереотипів щодо партнера та себе, можна зіткнутися з багатьма проблемами у виборі професії, друзів, шлюбного партнера, влаштуванні сімейного життя, кар'єрного сходження. Тому андрогінності, універсалізації гендерних ролей немає альтернатив.

Здорова (андрогінна) гендерна ідентичність можлива у суспільстві, яке не створює пасток у формі маскулітності/фемінності, в якому немає пут статевотипізованих обмежень, де кожен може оцінювати себе категоріями «людина», «особистість», а не «стать». Як зазначала Сандра Бем, «найкраща статево-рольова ідентичність — це її відсутність». Організація гендерного виховання дітей на принципах андрогінії створює передумови для максимального особистісного розвитку і повноцінної реалізації індивіда в сім'ї та суспільстві.

Не випадково Сімона де Бовуар у своїй книзі «Друга стать» зазначала: «...Навіть найкращий вихователь не зможе сьогодні сформувати окрему «людську істоту жіночої статі», котра б точно відповідала «людській істоті чоловічої статі»: дівчина, вихована як хлопець, відчує свою винятковість і таким чином зазнає нового різновиду окремішності... Отож, якщо в суспільстві нарешті запанує реальна рівність статей, то ця рівність закріпиться по-новому і в кожному індивідуумі».

1.2. Гендерна ідентичність як результат соціалізації статі

Чоловіками та жінками не народжуються, а стають у процесі виховання, під впливом соціального оточення, яке соціалізує стать, перетворюючи істоту з певною біологічною належністю у стать психічну. За простою відповіддю на запитання «Хто народився — хлопчик чи дівчинка?» криється чітко закарбована в приписи поведінки конкретна програма статевого виховання. Її початком стає ота голуба чи рожева стрічечка, якою породілля перев'язує конверт з немовлям.

Навіть якщо б усі люди були психологічними андрогінами, тобто не існувало б статевотипізованих взірців гендерної поведінки, соціальний простір усе одно впливав би на статеве самовизначення дітей відповідно до їхньої статевої належності. Адже вони перебувають у двостатевому,

поділеному на чоловіків і жінок, оточенні. А ця біологічно детермінована дихотомія гендеру назавжди позначається на психіці.

Бути жінкою означає мати жіночу будову тіла, жіночі геніталії, груди, менструацію, здатність завагітніти, виносити і народити дитину, вигодувати її грудьми. Бути чоловіком означає мати чоловічу будову тіла, чоловічі геніталії, ерекцію, бороду, здатність до запліднення.

Статева належність є біологічною характеристикою людини, яка філогенетично визначається хромосомами та гормонами.

Стать біологічна (акушерська) — сукупність морфологічних (будова тіла), фізіологічних і генетичних особливостей, які забезпечують розмноження організму.

Біологічні відмінності між слабкою та сильною статями очевидні. Адже чоловіки не можуть при всьому їхньому бажанні народити дитину, вигодувати її грудьми.

У всьому світі чоловіки в середньому на 7% вищі зростом за жінок, мають вдвічі більшу масу м'язів (новонароджені хлопчики переважають дівчаток у зрості, дівчатка ростуть швидше за хлопчиків, проте їхній ріст припиняється, як правило, після першої менструації, а хлопчики ростуть до 18 років). Тривалість життя чоловіків менша, ніж у жінок.

На відміну від психологічної андрогінії, біологію статі не обирають. Ідентифікація жіноцтва — це позитивне прийняття жіночих ролей — здатності виносити і народити дитину, усвідомлення необхідності цього. Тотожним є і психологічний механізм прийняття своєї статі чоловіками.

Поняття «стать психічна» — синонім поняття «гендер», ним психологи підкреслюють роль соціального середовища в детермінації психічних властивостей осіб жіночої чи чоловічої статей. Отже, *стать психічна — це сформована у процесі соціалізації певна система ціннісно-смыслових уявлень про себе як про чоловіка чи жінку.*

Як формується відчуття приналежності до певної статі? У дитячому віці — шляхом самоідентифікації, тобто ототожнення себе з особами відповідної біологічної статі. Стать психічна акумулює в собі чимало гендерних характеристик, найголовніші серед яких — відчуття подібності до інших тотожної статі: «ми — дівчата/хлопці», «ми — жінки/чоловіки», «я — дівчинка/хлопчик».

Гендерна ідентифікація (ототожнення) — внутрішнє переживання своєї статевої належності, суб'єктивне осмислення та переживання гендерної ролі, уподібнення до неї, своєрідна єдність статевого самоусвідомлення і поведінки.

В онтогенезі особистості розрізняють первинну та вторинну статеви ідентифікації.

Первинна статева ідентифікація. Статева належність є першою категорією, в якій дитина починає усвідомлювати своє Я. У два з половиною-три роки вона ще не здатна сказати про себе «Я», «мені» і

натомість говорить, наприклад: «Івасику боляче», проте вже знає, хто вона: хлопчик чи дівчинка. Ця статева ідентичність ще не є постійною. Її хиткість проявляється в тому, що дитину до п'ятирічного віку можна досить легко збити з пантелику запитаннями на кшталт: «А якщо на тебе, хлопчика, одягнути платтячко і зав'язати банти, ким ти будеш: хлопчиком чи дівчинкою?»

У 5–6 років і хлопчики, і дівчатка починають усвідомлювати, що їхня стать незворотна і постійна: «Я хлопчик (дівчинка) назавжди!». У цьому сенсі стверджують про набуття первинної статевої ідентичності. Дитина починає демонструвати гендерну поведінку, усвідомлюючи, що, граючи у футбол, хокей, дівчинка не перетвориться на хлопчика, а чоловік з хусточкою на голові чи сережкою у вусі продовжує бути представником чоловічої статі. Цей процес набуття дітьми первинної статевої ідентичності однаковий для більшості етнокультур і може варіювати в межах одного-двох років. Більшість психологів сходиться у тому, що розвиток гендерної ідентичності тотожний охарактеризованим швейцарським психологом Ж. Піаже етапам когнітивного розвитку дитини. Прихильники теорії засвоєння гендерних схем убачають у первинній ідентичності підтвердження свого основного постулату, згідно з яким діти засвоюють і відтворюють стаетовитипізовані моделі гендерної поведінки ще до того, як стають здатними їх усвідомлювати.

Процес переходу від імітації до гендерної ідентифікації цілком ще не досліджений. Особливо значущими у цьому процесі є гендерні моделі для наслідування: мати-батько, вчитель, старший брат-сестра, кумир-спортсмен, музикант, кіногерой тощо. На цій підставі психологи ведуть мову про роль короткої і тривалої ідентифікації, про те, що ранні форми гендерної ідентифікації визначають пізніші. Процес їх генералізації (розширення) формує мотиваційний план ідеалу гендерного Я.

Неабияку роль у формуванні уявлень про стать і стаетові відповідну поведінку дитини відіграє пізнання через розвиток її когнітивних здібностей. Ці уявлення є мотиваційною основою набуття гендерної ідентичності (табл.1.1.).

Вторинна стаетова ідентифікація. Цей етап стаетового усвідомлення і поведінки припадає на дитячі, підліткові та юнацькі роки. (табл.1.2).

Зріла гендерна ідентичність притаманна сформованій особистості зі сталими поглядами на життя. Шлях до неї пролягає через цілу систему субідентичностей. Вони обумовлені конкретними соціально-економічними умовами соціалізації дитини, певною історичною епохою, кожній з яких властиві відповідні стандарти і стереотипи.

Динаміка гендерної ідентичності в дитинстві

Приклад	Когнітивна конструкція та гендерні уявлення	Вік
«Я дівчинка»	індивідуальна гендерна ідентичність	2-3
«Він – хлопчик»	гендерна класифікація дітей	3-4
«Мама – жінка»	гендерна класифікація дорослих	3-5
«Рожевий гарніший, ніж блакитний»	надання переваги предметам, що асоціюються зі своєю статтю	4
«Хлопці мають коротке волосся»	чіткі гендерні очікування	4
«Я готую їжу, прибираю, бо я дівчинка»	чітка статево-рольова поведінка	5
«Я хочу бути, як мама»	ідентифікація з батьками тотожної статі	5
«Дівчата також можуть бути пілотами»	ослаблення гендерних стереотипів	13

Для сучасного 12–13-річного хлопчика дивним буде самоопис занять його однолітка, що жив на початку ХХ ст.: «...чоботи ремонтую, картоплю набираю, самовар ставлю, пічку розпалюю, коня запрягаю, поросяткам стелю, гнізда курям плету, ...картоплю чищу, підлогу підмітаю, до рогача роблю ручку, ...санки, лижі роблю, дрова ношу, ножі нагострюю, солому рубаю, коня напуваю, вікна замазую, на діжку обручі роблю, вішалки прибиваю, ... вікна протираю, дрова ношу, столи вичищаю...» (С.Т. Шацький «Селянські діти»).

Гендерна ідентичність набувається в процесі соціалізації через засвоєння типізованих взірців поведінки, які демонструють особи тотожної статі в найближчому соціальному довір'ї, не замислюючись над тим, чи варто їх наслідувати. З віком діапазон наслідуваних соціальних ролей розширюється, в які, крім сімейних, навчальних, включаються професійні, політичні, релігійні тощо.

Таблиця 1.2.

Гендерний розвиток дитини

Вік (роки)	Гендерна ідентичність	Гендерна стереотипізація	Поведінка, типова для конкретної статі
0—2,5	Здатність до розрізнення чоловіків і жінок виникає і вдосконалюється Дитина точно визначає себе як хлопчика чи як дівчинку	З'являються деякі гендерні стереотипи	З'являються обумовлені статевою належністю переваги у виборі іграшок та діяльності Дитина починає надавати перевагу іграм з партнерами своєї статі (гендерна «сегрегація»)
3—7	З'являється усвідомлення незмінності статі	Інтереси, модуси діяльності і заняття стають ригідними, стереотипізованими	Адекватні статевій належності переваги у виборі іграшок, видів ігор стають сильніше вираженими, особливо в середовищі хлопчиків Гендерна «сегрегація» посилюється
8—11		Починається формування стереотипів, які стосуються особистісних рис і сфери досягнень	Гендерна «сегрегація» продовжує поглиблюватись Переваги у виборі іграшок, ігор продовжують ставати сильнішими для хлопчиків Дівчатка розвивають цікавість (зберігають її) до деяких маскулінних занять
12 років і старші	Гендерна ідентичність стає помітнішою, відображаючи тиск гендерної інтенсифікації	Нетерпимість до поведінки, неадекватної уявленням про статеvu належність, посилюється в молодшому підлітковому віці Надалі гендерна стереотипізація в більшості аспектів стає гнучкішою	Поведінка стає відповіднішою конкретній статевій належності внаслідок гендерної інтенсифікації Гендерна «сегрегація» менш виражена

Учені зазначають, що вік 7–10 років є значущим етапом у формуванні психічної статі, набутті вторинної гендерної ідентичності, бо із початком навчання у школі відбувається освоєння дітьми нових гендерних ролей, наприклад «Я — велика/великий», «Я — учень/учениця» тощо. Розширення діапазону соціальних ролей поглиблює, збагачує уявлення про власну тотожність дитини гендерним нормативам, про що, наприклад, свідчать рядки із вірша М. Познанської:

*Правда ж, мамо, я великий?
Сам взуваю черевики,
Зашнуровую шнурочки,
Сам в штанці вберусь, в сорочку,
Сам лице і руки мию.
Сам зачісуватись вмію.
І не плачу я ніколи.
Скоро я піду до школи.*

Коли говорять про результати статевої або гендерної соціалізації, мають на увазі конкретні соціально-психологічні характеристики хлопчиків і дівчаток, чоловіків і жінок, набуті у певному етнокультурному оточенні. Перефразовуючи вислів Вільяма Шекспіра, можна сказати: весь світ — театр, всі люди в ньому грають чоловічі та жіночі ролі. На рівні молодшого шкільного віку гендерна ідентичність хлопчика може бути усвідомлювана, наприклад, у такий спосіб:

*Косички у дівчаток —
щоб смикати за них!
Так думав я спочатку,
а виявилось — ні.
Вони ростуть для того,
щоб заплітатись довго
та банти в них носити,
великі і красиві,
щоб хтось
про них сказав:
— Ах-ах, яка краса!..
А от мені косичок
не треба.
Я — хлопчак.
А що, я теж красивий —
та це помітно й так.*

(А. Костецький «Косички»)

Які чинники розвитку гендерної ідентичності у молодшому шкільному віці?

Основними чинниками гендерної соціалізації, як і соціалізації загалом, є сім'я, середовище однолітків, дитячі установи, ЗМІ. Діти схильні відтворювати сценарій батьків, особливо у засвоєнні гендерних ролей. Різниця у вихованні хлопчиків і дівчаток є первинним механізмом диференціації гендерних ролей.

Процес гендерної ідентифікації відбувається передовсім через наслідування зразків, які демонструються значущими дорослими (батьками, вчителями, вихователями), інтеріоризацію гендерних характеристик поведінки, та їх відтворення (екстеріоризацію) в особистісних рисах в онтогенезі з батьками та однолітками.

Серед досліджень, присвячених формуванню гендерної ідентичності у молодшому шкільному віці, є окремі праці, пов'язані безпосередньо із вивченням цієї проблеми і виконані в руслі гендерного аспекту. Одним із перших Л. Виготський, а потім Д. Ельконін, О. Леонтьєв вказували, що дитина цього віку займає особливе (порівняно з попереднім віковим етапом) становище у системі прийнятих в даному суспільстві відносин. Проблеми статеворольової ідентифікації молодших школярів вивчали Д. Ісаєв (1979), І. Кон (1981), А. Личко (1985), В. Каган (1987), Л. Попова (2004), А. Чекаліна (2006), В. Васютинський, Ю. Приходько, Т. Титаренки та інші.

І. Кон вважає усвідомлення дитиною своєї статевої приналежності стрижневим елементом самосвідомості. На його думку, біологічна стать задає програму виховання статевої ідентичності. З віком обсяг і зміст гендерної ідентичності змінюється, включаючи широкий набір маскулінно-фемінних властивостей під впливом дорослих. Згідно з дослідженнями А. Захарова, ідентифікація з татом у хлопчиків найбільш виражена у віці 5–7 років, тоді як ідентифікація дівчаток з матір'ю — у 3–8 років. Таку рольову ідентифікацію, на думку вченого, можна розглядати як здатність дитини наслідувати батька тотожної статі, відтворювати образ його дій, вчинків, поведінки. Причому ідентифікація у дівчаток з матерями, порівняно з хлопчиками, характеризується більшою тривалістю і більшою інтенсивністю, тобто дівчатка частіше вибирають роль матері, ніж хлопчики — роль тата. Серед важливих чинників особливостей статевої ідентифікації хлопчиків та дівчаток в сім'ї вчені вказують на ціннісні орієнтації батьків у вихованні синів та дочок; їхні очікування, адекватні методи виховання гендерних якостей; особистий приклад батьків, характер взаємовідносин дорослих і дітей тощо.

Учені зазначають, що з семи років починається період другого статевої ролі «примірювання» (В.Є. Каган). Це час розширення і поглиблення статевої типізації переживань і поведінки. Хлопчики і дівчатка утворюють гомогенні за статтю групи, відносини між якими часто описують як «гендерна сегрегація». Діти розбиваються на два протилежні табори — хлопчиків і дівчаток — із своїми правилами і ритуалами поведінки: зрада «свого» табору осуджується, ставлення до іншого табору набуває форми протистояння. І для дівчаток, і для хлопчиків період статевої гомогенізації є періодом статевої ролі розвитку

через самовизначення в системі гендерних стандартів і відносин. Проте саме цей розвиток передбачає виникнення цікавості до протилежної статі, яке виявляється у своєрідному залицянні. Своєрідність симпатії в умовах статевої сегрегації можна пояснити внутрішнім протиріччям, яке розв'язується через систему зовнішньо агресивних (хлопчики) та захисних (дівчатка) дій.

В. Мухіна у своїх дослідженнях зазначає, що діти молодшого шкільного віку не тільки усвідомлюють свою приналежність до тієї чи іншої статі, а й прагнуть утвердитися як хлопчик і дівчинка. Разом з тим, у їхньому безпосередньому спілкуванні можна спостерігати явище дистанціювання у зв'язку з тим, що вони «хлопчики», «дівчатка». Проте яскраво вираженої фіксації на статеворольових стосунках у цьому віці не відбувається.

Схожої позиції дотримується і Е. Маккобі (1999), яка вказує на наявність двох тенденцій між хлопчиками та дівчатками у молодшому шкільному віці: гендерної сегрегації (спілкування з ровесниками своєї статі) і конвергенції статей (спілкування з представниками протилежної статі). На її думку, обидві ці тенденції є нерівнозначними у різні вікові періоди. Саме у молодшому шкільному віці гендерна сегрегація є найбільш поширеною, що сприяє виникненню двох дитячих субкультур: дівчачої і хлопчачої. Особливості цих субкультур виявляються у різних сферах їхньої життєдіяльності та характеризуються стійкими рисами в поведінці. Це посилює сегрегацію, яка, в свою чергу, сприяє збільшенню психологічних і поведінкових відмінностей між хлопчиками і дівчатками. Описане явище породжує особливі гендерні відносини: взаємовідносини всередині статі є кращими, ніж взаємини між статями, що, в свою чергу, призводить до протистояння статей, небажання хлопчиків і дівчаток спілкуватися між собою. Вчені зазначають, що формування двох дитячих субкультур є своєрідним полігоном для випробування та закріплення гендерних стереотипів, оскільки відбувається формування стереотипізованих, неправильних уявлень, які в подальшому закріплюються.

У цьому віці серед інших компонентів образу Я статевий аспект відступає на другий план. Цьому, очевидно, сприяють єдині вимоги до хлопчиків та дівчаток як до учнів, виховання у них морально-етичних якостей особистості. Успіхи чи невдачі в учбовій діяльності та відповідне становище в колективі ровесників визначають зміст образу Я та самооцінку на даному етапі розвитку особистості (Божович Л.І., 1968; Савонько О.І., 1969; Ліпкіна А.І., 1976; Коваленко О., Чекаліна А., 2006 та ін.). Все вищесказане висуває на перший план гостру необхідність зміни існуючих тенденцій і зумовлює необхідність спеціальної роботи, спрямованої на формування рівноправних міжстатевих відносин.

Аналіз сучасної, переважно зарубіжної, психолого-педагогічної літератури дає змогу виділити ряд вікових періодів і ситуацій, коли в процесі взаємодії гендерних та індивідуально-психологічних характеристик особистості відзначаються напруження і неузгодженості. Розуміючи джерела і психологічний зміст цих невідповідностей, можна надавати своєчасну та адекватну психологічну та педагогічну допомогу всім, хто в ній відчуває потребу.

1. **Період раннього дитинства** — перший гендерно-тривожний період. Первинне уявлення про власну статеvu належність формується у дитини вже у півтора року, причому саме це уявлення займає місце базового, стрижневого компонента самосвідомості. З віком гендерна ідентичність розвивається, проходить розширення її обсягу та ускладнення структури. Дворічна дитина знає свою стать, але ще не може визначити причини свого вибору. Порівнюючи себе з іншими людьми (хлопчиками і дівчатками, чоловіками і жінками, батьком і матір'ю), вона дізнається, що хлопчики носять штанята, а дівчатка — плаття, що хлопчики граються машинками, а дівчатка — ляльками. Коли в мові дитини з'являється слово «я», вона вже знає про існування відмінностей у вимогах до поведінки хлопчиків і дівчаток. Разом з тим у три роки стать — характеристика непостійна; дитина думає, що вона може змінитися. Дуже характерний вислів з цього приводу наводить Ангеліна Чекаліна у статті «Яка стать у моєї дитини?»: *«Зрозумів, що коли я виросту, то буду татом. А коли я буду мамою?»*.

До 5–6 років це минає: якщо трирічний хлопчик лякається обіцянки перетворити його в дівчинку, то п'ятирічного ця перспектива не зачіпає, він не вірить у ці байки. *Гендерна константність — розуміння, що гендер постійний і змінити його неможливо.*

У більшості культур діти починають демонструвати відповідну для їхньої статі поведінку десь до п'ятирічного віку, хоч деякі специфічні для своєї статі моделі поведінки багато дітей засвоюють вже до трьох років. У дошкільних закладах, наприклад, дівчаток частіше за все можна бачити за іграми з ляльками, посудом і т. ін.; вони проявляють більший інтерес до малювання та музики. Хлопчики цього ж віку граються машинками, будують щось із конструктора, пустують. Коли ця, типова для статі, поведінка надмірно підкреслюється, нав'язується і перетворюється на обов'язкову, у дитини придушується розвиток якостей особистості, властивих її індивідуальності, але таких, що суперечать еталонам маскулінності-фемінінності, наприклад, ніжність, делікатність, емоційність у хлопчиків та активність, сила, спритність, прагнення до успіху в дівчат. У цій ситуації закладаються основи суперечностей між гендерною складовою *соціальної ідентичності та її/його особистісної ідентичності*.

2. **Підлітковий вік** — другий віковий період, коли актуалізуються гендерні проблеми. Зміна тіла підлітка, поява в нього вторинних статевих ознак та еротичних переживань сприяють формуванню статевої ідентичності дорослої людини, в якій відповідність загальноприйнятим взірцям маскулінності-фемінінності відіграє провідну роль. Первинний елемент «Я-концепції» — образ власного тіла, який підкреслює суто чоловічі чи жіночі його риси. Трансформація образу тіла у хлопчиків має більш проблематичний характер, мабуть, тому, що в їхній гендерній соціалізації більше значення має хлопчаче середовище з його жорсткими вимогами однозначної відповідності чоловічим рисам. Реорганізація тілесного образу у дівчат пов'язана в основному з психічними змінами, викликаними глибинними фізіологічними змінами — початком менструацій.

Головна умова формування адекватної «Я-концепції» — усвідомити, що тіло є частиною особистості, «візитною карткою», яка дає первинну інформацію про людину. Як тільки ця думка засвоєна, представники різної статі починають вдосконалювати своє тіло, щоб змінити його образ в очах оточуючих, підвищити одночасно й оцінку, й самооцінку. Статевотипізовані підлітки більшою мірою прагнуть наслідувати стереотипні взірці маскулітності-фемінітності, вибираючи моделі частіше серед героїв засобів масової інформації. У дівчат пристрасне бажання відповідати сучасному взірцю фемінітності — «90 × 60 × 90» може набути гіпертрофованих форм і вилитися в таке захворювання, як нервова анорексія.

Старший юнацький вік робить гендерні проблеми особливо актуальними, бо старшокласники стоять перед вибором свого подальшого життєвого шляху і сфери професійної діяльності. Прагнення відповідати соціальним очікуванням, пов'язаним із різного ступеня значущості професійної діяльності та кар'єри для чоловіків і жінок, спонукає статевотипізованих дівчат у професійному виборі нехтувати своїми нахилами, здібностями, інтересами, і вибирати типово жіночі професії, пов'язані з виконанням обслуговуючих функцій. Як відомо, навіть здібні до точних наук дівчата досить рідко вступають до технічних вузів. Статевотипізовані юнаки, не враховуючи, зазвичай, своїх нахилів, рідше обирають для себе професії гуманітарного профілю, виходячи зі стереотипного уявлення, що ця діяльність не для «справжнього» чоловіка. На цьому етапі особливо значущою і необхідною має стати кваліфікована допомога старшокласникам з боку компетентних у гендерних питаннях учителів, шкільних психологів чи соціальних педагогів.

Виховання дівчинки чи хлопчика у родині з традиційним розподілом ролей на взірця формує полярність, традиційність гендерних самоідентичностей: підлеглість, підпорядкованість жінок та домінантність, ініціативність чоловіків. Набуття юнацтвом гендерної ідентичності в перехідний період розвитку економіки та суспільства породжує амбівалентність вибору. Цілковитим природна його увага до людей публічних — представників шоу-бізнесу, спортсменів. Однак неспівпадіння цінностей-цілей (термінальних) і способів їхнього досягнення (індустріальних) породжує високий рівень домагань та дефіцит наполегливості, волі, вмінь та навичок, що зумовлює дифузії гендерної ідентичності та «плутання ролей».

1.3. Вона та він: різні від природи чи від виховання?

Біоекологічна теорія розвитку людини американського психолога У. Бронфенбреннера пропонує простежувати процес соціалізації на п'яти рівнях (рис. 1.2).

Мікрорівень — диференціація виховання, символів, оточення хлопчиків та дівчаток в сім'ї, найближчому соціальному доквіллі (наприклад, територія доньок — дім та двір, синів — за їх межами).

Мезорівень — диференціація спрямованості загальноосвітнього і професійного навчання, сфер трудової зайнятості, посад праці, кар'єрних можливостей, сімейних ролей та обов'язків.

Макрорівень — поширення різностатевих гендерних стереотипів шляхом пропаганди традиційної ідеології буття ЗМІ, збереження владно-підвладних стосунків в адміністративно-політичних інституціях, а також в етнокультурній та релігійній звичаєвості.

Екзорівень — асиміляція-відторгнення гендерно-освітніх директив всесвітніх, міжнародних демократичних інституцій та організацій.

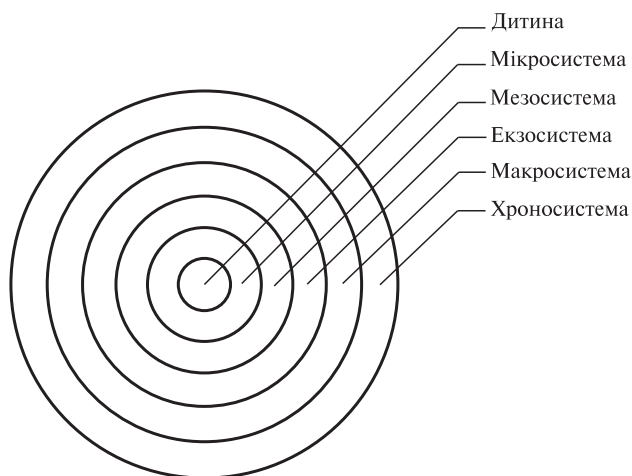

Рис. 1.2. Біоекологічна модель соціалізації У. Бронфенбренера

Доктор філософських наук В. Москаленко підкреслює багаторівневість соціального оточення особистості на прикладі соціально-екологічної моделі У. Бронфенбренера, характерною особливістю якої є гнучкі прямі та зворотні зв'язки між чотирма системами (мікро-, мезо-, екзо- та макросистема), через які здійснюється їхня взаємодія [76, С.148-153].

Гендерна ідентифікація дитини починається від народження, коли батьки та інші дорослі, визначивши паспортну стать малюка, починають навчати його гендерній ролі хлопчика чи дівчинки. Основними аспектами соціалізації, на думку Г. Андреевої, є: **присвоєння** (процес засвоєння соціального досвіду, тобто вплив середовища на індивіда) та **опредмечування** (процес відтворення соціального досвіду, тобто вплив людини на середовище). У рамках гендерної соціалізації під присвоєнням ми розуміємо те, що змалку дитина засвоює, що означає бути хлопчиком

чи дівчинкою, чоловіком чи жінкою. Опредмечування — це реалізація на практиці засвоєних гендерних схем.

Американський соціолог Рут Хартлі виділяє чотири основні способи конструювання дорослими гендерної ролі дитини: **соціалізація через маніпуляції, вербальна апеляція, «каналізація», демонстрація діяльності**. Приклад першого процесу: стурбованість матері зовнішністю дитини — дівчинки, другого — часті звертання в стилі «ти моя красуня», підкреслювання її привабливості. Дитина привчається дивитися на себе очима матері, а вербальна апеляція посилює дію маніпулятивного процесу. Дівчинка отримує уявлення про те, що зовнішній вигляд, красивий одяг — це дуже важливо. «Каналізація» означає спрямування уваги дитини на певні об'єкти, наприклад, на іграшки (дочки-матері, кухня, схвалення ігор, властивих для своєї статі). «Демонстрація діяльності» — навчання тих видів гендерної діяльності, що прийняті в суспільстві. До цього можна додати і такі способи соціалізації як диференційне підсилення і диференційне наслідування. Про **диференційне підсилення** говорять, коли сприйнятна гендерно-рольова поведінка заохочується, а неприйнятна — не схвалюється, карається, за умови, що заохочення чи покарання людини за певні моделі поведінки, інтереси і т. ін. залежать від її біологічної статі. Заохочення часто виступає у формі суспільного схвалення, навпаки, відхилення від моделі поведінки, що відповідає гендерній ролі, карається соціальним несхваленням. **Диференційне наслідування** — процес, під час якого людина вибирає рольові моделі та починає наслідувати їх.

Учені визначили найбільш важливі напрямки програмування гендерної ідентифікацію дитини. По-перше, встановлено, що **дорослі по-різному будують характер розмови, залежно від статі дитини**. Це стосується не тільки батьків, а й усіх старших, хто оточує дитину. До дівчинки — ласкавий, ніжний, заспокійливий тон, для хлопчика — бадьорий, нижчий за тембром, заохочувальний до активності та змагання. Різна інтонація — різний ступінь вимогливості щодо поведінки та гри. По-друге, зафіксовано, що дівчинці дістається значно більше погладжувань, обіймів, поцілунків від дорослих, ніж її одноліткови-хлопчику. По-третє, для дівчаток обираються ніжніші кольори, м'які, пухнасті, округлі іграшки, для хлопчиків — яскраві, помітні здалеку та тверді іграшки з жорсткими каркасами. По-четверте, функціональне призначення іграшок та ігор для хлопчиків та дівчаток не просто різне за характером, а іноді й діаметрально протилежне. Конструктори, автомобільна техніка, словом, усе те, що рухається, крутиться, вкручується та викручується, гуде та свистить, призначено для хлопчиків. Для дівчаток пропонують те, що можна пригорнути, прикрасити, заховати, доповнити, укомплектувати.

Замислимося над сюжетами дитячих ігор. Чи часто можна побачити, що хлопчики граються з ляльками, а дівчатка — з машинами чи зброєю? Такі випадки трапляються хіба що в ранньому дитинстві, не затьмареному

прискіпливим нав'язуванням дорослими своїх уявлень про хлопчачі та дівчачі іграшки. Уже в 5–6-річних малюків чітко сформовані уявлення про те, які ігри для хлопчиків, а які — для дівчаток. Дівчатка грають у лікаря, школу, доньок-матерів, а хлопчики — у солдатів, міліцію, прикордонників, війну тощо. **Психологи вважають, що в дівчаток, як правило, однотипні іграшки, у хлопчиків вони різноманітніші за формою та функціональним призначенням.** Чи не в цьому витоки протиставлення у виборі жіночих та чоловічих ролей в дорослі роки?

Безпосередній рівень гендерної соціалізації — це мікрорівень, на якому гендерні настанови індивід отримує шляхом безпосередніх контактів із сім'єю, вчителями, однолітками, сусідами, працівниками різноманітних дитячих установ «обличчя в обличчя».

Узагальнення результатів численних психолого-педагогічних досліджень, які «фіксували» гендерні настанови хлопчикам та дівчаткам, юнакам та дівчатам на мікрорівні (диференціація стилей виховання синів та дочок, гендерні лінії спілкування в системах батько-син, мати-донька, настанови вчителів тощо), дає змогу устами авторів їх означити як суцільний стереотип, де чоловіче і жіноче більшою мірою представлене його дихотомією, протиставленням, яке притаманне традиційним гендерним орієнтаціям. Це означає, що жіночу стать орієнтують на емоційно-експресивні, важливі для дому і сім'ї ролі, а чоловіків — на інструментальні, на соціальну активність. Якщо на мікрорівні соціалізації маскуліність пов'язується з інструментальними вміннями, когнітивним фокусом на проблемі, а жіночність — опікуючими та емоційним фокусом гендерної поведінки, то це обмежує особистісний, індивідуальний розвиток людини, породжує низку проблем в її соціальному функціонуванні.

Багато дослідників вважають, що в основі формування гендерної ідентичності лежить біологічно задана стать, але формування психологічної статі є результатом впливу на особистість соціальних умов і культурних традицій суспільства. Таким чином, гендерна ідентичність — це фено-тип, сплав вродженого й набутого. Це положення відображене на схемі Петерсона і Мейлора (рис. 1.3), в якій показані фактори й механізми формування статевої ідентичності.

Біологія і культура не ізольовані одна від одної, оскільки культура розвивається на основі того, що задано біологічно. Культурні норми суттєво впливають на установки і поведінку індивіда, хоч цей вплив не здійснюється «в обхід» біології. І разом з тим, як свідчать результати досліджень, ще до того, як вимоги культури накладуть свій відбиток на життя малюків, стають помітними відмінності в поведінці хлопців і дівчат. До сьогодні ніхто ще не довів, що біологічні фактори абсолютно не впливають на поведінку людини, на її здібності, навички, смаки. Навпаки, у психофізіології все більше нагромаджується фактів, що підтверджують такий вплив. З іншого боку не можна заперечувати, що поведінка осіб чоловічої і жіночої статі є наслідком їхньої соціалізації

і виховання, відповідно з уявленнями суспільства про ролі чоловіків і жінок. Однак виникає питання: а чому в людства сформувалися такі уявлення? І чому, незважаючи на зміну історичних та економічних епох, вони все ж в своїй основі залишаються незмінними? Швидше за все тому, що вони мають біологічну основу, на якій зростає соціальний його витвір — гендер, соціобіологічний конструкт.

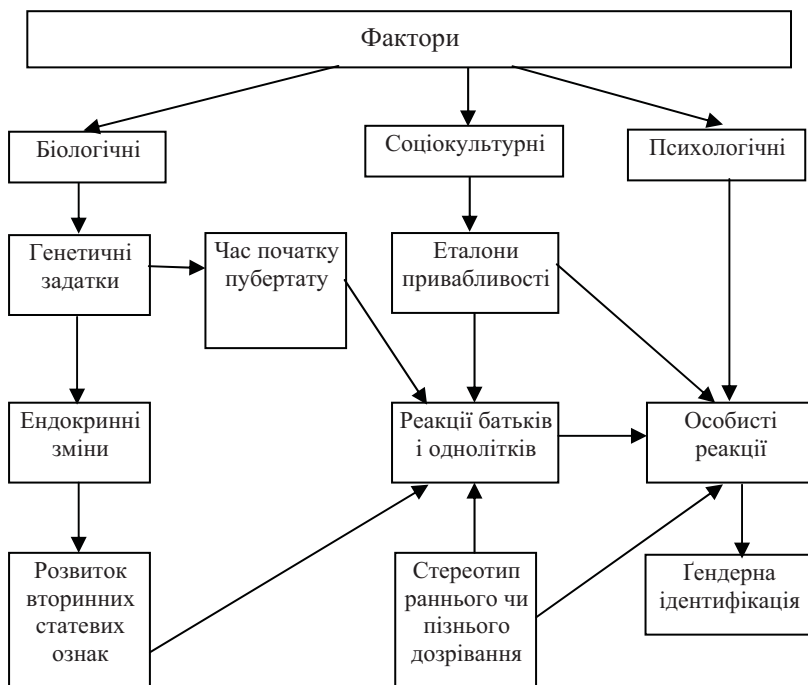

Рис. 1.3. Фактори і механізми формування гендерної ідентичності

Як зазначає І.С. Кльочина, існує два полярні підходи, що обґрунтовують диференціацію статей: **статевий диморфізм** і **статевий символізм**. Відповідно до статевого диморфізму, статева диференціація — універсальний біологічний процес, який культура лише оформляє і осмислює з тими чи іншими варіаціями. Вивчення статевого диморфізму й особливостей його прояву в різних сферах поведінки людини має самостійне значення для гендерної психології та гендерної педагогіки. При цьому цікаве не тільки питання про те, які існують відмінності між чоловіками і жінками, а й якою мірою біологічні властивості детермінують формування психологічних особливостей індивіда.

Із позиції **статевого символізму** гендерна диференціація не тождна статевій дихотомії (поділ на дві частини), пов'язаний зі ста-

тевим диморфізмом, оскільки вона пов'язана з конструюванням статей протягом життя. Прихильники цього підходу Дж. Хемпсон і Д. Хемпсон вважають, що орієнтація на статеву роль хлопчика чи дівчинки не має вродженої основи (відчувається вплив феміністської ідеології, коли абсолютно ігноруються відмінності, зумовлені статевим диформізмом).

Поляризацію психологічних властивостей чоловіків та жінок, прихильники еволюційних поглядів на природу статей часто аргументують аналогією з тваринним світом. Прихильники теорії соціального научіння стверджують, що дівчата та жінки розкривають свою особистість, передусім, у соціальних стосунках, а хлопчики та чоловіки — у конкретній діяльності. Жіноча стать, мовляв, орієнтована на характер взаємин, чоловіча — на завдання. Жіночий світ — це мир та допомога, налагодження стосунків, чоловічий — боротьба та здобуття перемоги. Для жінок спілкування — це передача ставлення, для чоловіків — передача інформації. Чи так це? Подібні уявлення поширені тому, що діти засвоюють стереотипні моделі поведінки, притаманні більшості етнокультур.

Згідно з опитуваннями приблизно 92 % батьків хотіли б, щоб першим народився хлопчик. Батьки мають різні сподівання щодо поведінки синів і дочок. Попри відсутність будь-якої різниці між немовлятами, тати, перебуваючи під впливом статі дитини, описували своїх дочок не дуже активними, тендітними і безпомічними, синів — сильнішими, з кращою координацією рухів, тобто вбачали в них більше маскулітних ознак, ніж матері.

Чимало жінок, яких не навчали пластиці рухів, мають таку ходу, яку добре малювала героїня актриси Лії Ахеджакової у кінострічці «Службовий роман». З іншого боку, маємо приклад істинно жіночої грації, пластики жестів чоловічого балету Валерія Михайловського, трупа якого, освоївши пальцеву техніку танцю на пуантах, на рівних конкурує з жінками-балеринами.

Психологи твердять, що хлопчики значно активніші, ініціативніші у пізнанні навколишнього простору, ніж дівчатка. Це, так звана, **територіальна поведінка**.

Чимало ґрунтовних психологічних досліджень відкривають для нас відмінність психологічного світу хлопчиків та дівчаток. *Психолог М.В. Осоріна, описуючи дитячі скарбнички, секретики та схованочки, зазначає, що в дівчаток функцію потаємної схованки виконують коробки, шкатулки, мішечки, старенькі гаманці, де зберігається найсокровенніше — намистинки, гудзички, зламані прикраси, флакончики, яскраві фантики від цукерок, жуйок тощо. У хлопчиків роль такої скарбнички виконує... кишеня власних штанів. Звідти можна дістати різні кульки, детальки, камінці, бляшанки, значки, дротинки тощо.*

Дівчатка розкидають свої знахідки, секретики так, щоб було гарно, щоб з клатників вийшло ціле. Хлопчики ж сприймають вміст схованок як засіб розбиття, побиття, перевірки на гнучкість, крихкість, як те, на що можна подіяти силою, щоб розбити, перетворити у щось нове. Відчуття хлопчиками власної влади над предметами підсилюється дзвоном розбиття, гуркотом, тріском, звуками, що нагадують ефект вибуху петард.

Весь цей звуковий супровід діє в унісон з прагненням хлопчика перевірити силу не тільки речей, а й свою, тілесну, міць — хто далі плюне, кине, чиє струмина сечі потужніша...

Якщо створення секрету у землі дівчатка підпорядковують законам краси та гармонії (добирають кольорові скельця, фольгу, квіти, промивають, очищають скло для накривного віконця), то хлопці вбачають в їхньому існуванні подвійну мету — якомога швидше знайти та зруйнувати. А свої схованки вони роблять не в землі, а у важкодоступних місцях — щілинах, отворах, трубах, канавах. (Осорина М.В. Детские «сокровищницы», «секреты и тайники» // Секретный мир ребенка в пространстве мира взрослых. — М.: Питер, 1998. — С. 127-145).

Рівень активності, пов'язаний з освоєнням, використанням та захистом «власної» території у хлопчиків будь-якого віку (від наймолодшого до підліткового) в 1,5-2 рази вищий, ніж у дівчаток. Чому хлопчачий світ ширший, ніж дівчачий? На це можна легко знайти відповідь, простежуючи динаміку вікових особливостей ігрової активності хлопчиків та дівчаток. Виявляється, що в дошкільні роки відмінність в освоєнні нових територій, розширенні простору для гри між статями, мінімальна. У молодшому шкільному віці ця відмінність стає відчутнішою і, нарешті, у старших підлітків стає значною. При цьому діяльність, заняття дівчаток значно більше регламентуються у просторі, часі, виборі друзів батьківською сім'єю, ніж хлопчаків. Отож питання знову набуває риторичного характеру — біологічні чи соціальні передумови зумовлюють цю відмінність між статями?

Досить поширеною є думка, що хлопчики демонструють вищі результати в тестуванні на просторову уяву, на мислене відтворення схем місцезнаходження об'єктів, пропорцій будівель, їхнє розміщення. Вважають, що дівчатка засвоюють математичні теорії значно слабше, ніж їхні однолітки-хлопчики. Аргументами на користь дівчаток є факти про їхні кращі вербальні здібності, мовляв, вони раніше за хлопчиків починають промовляти перші слова і складати з них речення, та й у школі вони читають краще, серед дівчаток значно менше таких, що мають дефекти мови, заїкуються тощо. Це пояснюють тим, що в чоловіків права півкуля більше орієнтована на абстрактне, логічне мислення, ніж у жінок, ліва і права півкулі котрих відповідають за сприйняття і переробку інформації порівну.

Не випадково в багатьох тестах для дорослих пропонуються запитання, які немовби визначають жіночий або чоловічий тип мислення. Наприклад, вважається, що саме для жінок призначені запитання на зразок: «Чи легко Ви можете знайти серед незнайомих Вам людей закохані пари? Чи легко Вам дався правопис та акуратне писання в школі? Чи любите Ви попліткувати?» Позитивні відповіді від чоловіків очікують на запитання іншого характеру: «Чи легко Ви можете зорієнтуватися в незнайомій місцевості й давно паркували машину? Чи легко Ви прицінюєтеся до вартості товарів та послуг, якщо вони виражені в євро?» тощо.

Цікаво, що порівняння математичних та просторових здібностей хлопців та дівчат, чоловіків та жінок за допомогою метааналізу (здійснено американськими психологами Хайд, Лінн, Іглі, Олівер) значущих відмінностей не виявило. Зафіксовано лише незначні статеві відмінності, які починають проявлятися з підліткового віку і пояснюються психологами впливом традиційної диференціації професійних орієнтацій учнів.

Наскільки великою є психологічна «прірва» між слабкою та сильною статями? Чи справді жінки є ніжніші, витонченіші, емоційніші та покірливіші натури, ніж чоловіки, психологію яких визначає емоційна стриманість і раціональність думок, сила характеру та соціальна активність? В якій віці та як проявляються відмінності в пізнавальній, комунікативній, емоційній, поведінковій сферах у дітей? Наскільки схожі та несхожі психологічні властивості слабкої та сильної статей? На які з них найчастіше посилаються психологи, характеризуючи дитячий та дорослий вік?

Немовлята

Він	Вона
<p>Рухливі, активні в пізнанні оточення, нетерпимі до недоїдання, мокрих пелюшок, спраги. Чутливі до зміни подразників, у тому числі фізичних умов існування.</p> <p>Гостро реагують на больові подразники, вимагають активації їхньої уваги різними зовнішніми стимулами. Жваві, всюдисущі, наполегливі щодо задоволення їхніх бажань.</p>	<p>Емоційно активні, уважні до змін в оточенні, добре переносять фізичний дискомфорт, легко адаптуються до зміни умов існування. Чутливі до ставлення до них, добре диференціюють запахи, смакові властивості, звукові та кольорові відтінки.</p> <p>Терплячі до болю, спраги, мокрих пелюшок, недоїдання.</p>

Дошкільнята

<p>Непосидючі, активні у пізнанні нового: придумують нові ігри, освоюють іграшки, ламаючи та реконструюючи їх.</p> <p>Не бояться нових територій, виявляють допитливість у незнайомому середовищі.</p> <p>Виявляють непосидючість, настирливість, агресивність (вербальну та фізичну). Імпульсивні, емоційно нестримані, грубі в рухах, запальні в іграх, швидкі в діях та ході. Активні у розподілі ігрових ролей, встановленні нових контактів, залученні до спільних ігор інших, часто міняють партнерів по грі.</p> <p>Пізніше опановують навички управління своїм організмом.</p>	<p>Боязкі в контактуванні з незнайомим світом та людьми, нерішучі у встановленні контактів.</p> <p>Відають перевагу спокійним іграм, м'які в рухах, жестах, чутливі до характеру стосунків у грі.</p> <p>Полюбляють ігри із сюжетами опіки, піклування, лікування, навчання, вибірково в установленні нових знайомств, відають перевагу постійним партнерам по грі. Зміст ігор часто імітує характер взаємин. Виявляють схильність до різних видів мистецтва, інтерес до прикрас, оформлення деталей одягу, побутових речей.</p> <p>Оволодівають вміннями добре контролювати сечовиділення, схильні дотримуватися гігієни.</p>
--	--

Школярі

Люблять рухливі ігри зі швидкою зміною сюжетів, елементами змагань, ризику. Виявляють пізнавальні інтереси до механізмів, будови технічного обладнання, функціонування різноманітних пристроїв, машин автомобілів, кораблів, літаків тощо).

Орієнтуються на конкретні результати взаємодії (змагання, боротьбу, досягнення мети).

У спілкуванні критикують, переконують, аргументують правоту чи доводять перевагу, спираючись на факти, розмовляють про події, боротьбу, поединки, відкриття нового.

Характер мовлення дублює емоції, що супроводжують діяльність, оперують порівняннями, аргументами, кількісними параметрами успіхів та невдач.

Орієнтовані на швидкість виконання завдань, на кількісні показники досягнень, на подолання перешкод.

Мають схильність до лідерства, виявляють прагнення та вміння пропонувати нові ідеї, організовувати, керувати, відстоювати.

Нечутливі до морально-етичних оцінних суджень про себе та інших. Дружба базується на спільних заняттях.

У разі фрустрації потреб схильні виявляти войовничість, агресивність, жорстокість, егоїзм.

Наполегливі у досягненні мети, виявляють брак емпатійності, співпереживання. Схильні приймати рішення самостійно, рідко звертаються за порадою. Здатні на нерозважні вчинки та дії.

Схильні до переоцінки своєї особистості та потенційних можливостей, недостатньо самокритичні, надмірно самовпевнені.

Виявляють інтерес до видів активності, що передбачають опікування, облаштування, прикрашання, обслуговування, надання допомоги.

Акуратні в діях, мають розвинуту здатність до розуміння емоційних станів у вербальній та невербальній комунікаціях.

Орієнтовані на характер взаємин, зміст спілкування, спільність емоційних переживань, схожість оцінних ставлень до подій чи людей.

Спілкуючись, люблять ділитися враженнями, почуттями, радять, надають емоційну підтримку та діяльну допомогу.

Здатні до образного мислення, інтуїції, передбачення, розуміння та оцінки емоційних станів людини, осмислення дій та вчинків.

Вразливі до тону, морально-етичних нюансів взаємин, емпатійні щодо дій та вчинків.

Відповідальні, старанні, ретельні при виконанні доручень, орієнтовані на схвалення.

Світ захоплені та інтересів орієнтований на моральні засади взаємин та характер їх розвитку.

Очікувальна позиція в процесі групової взаємодії, віддають перевагу малим, з постійним складом групам.

Гнучкі в адаптації до соціальних норм та вимог середовища, орієнтуються на компроміс, порозуміння, домовленості.

<p>Схильні до інтровертованості, замкнутості, відособленості.</p> <p>Захоплюються науковою технікою, історичною літературою, пригодами, фантастикою.</p> <p>Люблять відвідувати змагання, захоплюються спортом, мають спортивних кумирів.</p>	<p>Критичні щодо власного Я, схильні до саморефлексії, самоїдства, заниженої самооцінки.</p> <p>Орієнтовані на передачу оцінного ставлення, емоційну підтримку у радості й горі.</p> <p>Дружба базується на спільності емоційних ставлень, довірі, вірності, щирості. Захоплюються романтичною, сентиментальною літературою, мають кумирів серед кіноакторів, музикантів, співаків</p>
---	--

Якою мірою психологічні відмінності хлопчиків та дівчаток проявляються у дорослих чоловіків та жінок? На думку опитаних студентів, якості, що відповідають сучасному ідеалу типової чоловічої та жіночої поведінки, мають такий рейтинг:

Він	Вона
<ol style="list-style-type: none"> 1. Компетентний, розумний 2. Досягає успіху в діяльності 3. Впевнений у власних силах та у власній точці зору 4. Зібраний, здатний діяти в екстремальних умовах 5. Фізично витривалий 6. Здатний планувати та передбачати розвиток подій 7. Здатний вести за собою компроміс 8. Енергійний, здатний планувати діяльність на далеку перспективу 9. Комунікабельний і водночас небагатослівний 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Любляча, здатна до емоційної підтримки 2. Турботлива 3. Добра, ніжна, лагідна, співчутлива 4. Мудра, розважна 5. Приваблива зовні, чарівна 6. Надійна, вірна, культурна 7. Комунікабельна, здатна йти на 8. Поступлива, тактовна 9. Працелюбна, терпляча
<ol style="list-style-type: none"> 10. Виважений, здатний приймати зрілі рішення 11. Працелюбний 12. Наполегливий у досягненні мети 13. Здатний до ризику, нововведень 14. Відповідальний, надійний 15. Любить дітей 16. Елегантний в одязі та в манері спілкування 17. З розвинутим почуттям гумору 18. Вірний 19. Добрий, чуйний 20. Мудрий, великодушний 	<ol style="list-style-type: none"> 10. Розумна, ерудована 11. Впевнена в собі 12. Емоційно чутлива, вразлива 13. Елегантна, модна 14. Економна, здатна раціонально розподіляти бюджет 15. Скромна, сором'язлива 16. З розвинутою інтуїцією 17. Здатна протистояти негараздам 18. Кокетлива 19. Хитра, гнучка у спілкуванні 20. Уміла господиня

У свідомості багатьох людей психологічні відмінності між статями є такими, що не підлягають сумніву.

Психологи твердять, що **індивідуальні відмінності людей з більшості психологічних властивостей у рамках однієї статі набагато переважають міжстатеві. Між чоловічою та жіночою психологією більше подібного, ніж поміж самими жінками або чоловіками.** За соціальними якостями чоловіки та жінки подібні, проте не ідентичні. При цьому наявні відмінності зумовлені більшою мірою соціально-культурними впливами, ніж природним добором.

1.4. Як вчать бути жінкою та чоловіком

Психологічними механізмами гендерної соціалізації є: процес ідентифікації (психоаналітична теорія); соціальні підкріплення (теорія соціального научіння й статевої типізації); усвідомлення гендерної ролі (теорія когнітивного розвитку); соціальні очікування (нова психологія статі); гендерні схеми (теорія гендерної схеми). Зокрема, кожний з цих механізмів навряд чи зможе пояснити гендерну соціалізацію. Ш. Берн, говорячи про механізми гендерної соціалізації, виділяє три типи підпорядкування людей гендерним нормам: поступливість, схвалення та ідентифікацію. *Поступливість — це такий тип підпорядкування соціальним нормам, коли людина їх не сприймає, але приводить свою поведінку відповідно до них, щоб уникнути покарання й отримати соціальне схвалення. Схвалення чи інтерналізація — це тип підпорядкування, коли людина повністю згідна з гендерними нормами. Ідентифікація — це повторення дій рольової моделі (чоловіка, жінки, батька, матері).*

З точки зору соціальної психології, гендер перебуває під сильним впливом як культурних норм, так і соціальної інформації, що навіює людям думку про суттєву відмінність між чоловіками і жінками. Теорія нормативного та інформаційного тиску частково пояснює, яким чином ми вчимося цих норм і що змушує нас їх дотримуватися. Термін «**нормативний тиск**» описує механізм того, як людина змушена підлаштовуватися під суспільні чи групові очікування (соціальні норми), щоб суспільство її не відкинуло.

Як підкреслює В. Москаленко, ідентифікація є одним із суттєвіших механізмів формування ідентичності особистості, зокрема, гендерної ідентичності. Завдяки механізмові ідентифікації з раннього дитинства у дитини починають формуватись статові риси особистості та поведінкові стереотипи, статорольова ідентичність і ціннісні орієнтації [47].

У гендерній соціалізації важливу роль відіграє **гендерне маркування предметів, дій**, яке дає можливість дітям спостерігати, з якою частотою певні дії робляться чоловіками і жінками, і з якою ймовірністю будуть імітувати ту поведінку, яку вважають властивою людям одного з ними гендеру, або дає увявлення дітям про те, хто частіше використовує той чи інший предмет.

До трьох років хлопчики віддають перевагу кубикам і вантажівкам, дівчатка — посуду і лялькам. При цьому діти починають критично ставитися до однолітків, зайнятих іграми, характерними для протилежної статі. Хлопчик з лялькою чи дівчинка з вантажівкою викликають глузування, при цьому над хлопчиком будуть сміятися більше, ніж над дівчиною. Засвоївши характерні для їхніх гендерних ролей правила, діти часто суворо карають ровесників, які їх порушують. Є й інші механізми впливу на засвоєння гендерної ролі. У віці між двома і трьома роками діти починають виявляти бажання гратися з однолітками своєї статі. Перевага одностатевого (гомогенного) середовища посилюється в дошкільному дитинстві й сягає піку в підліткові шкільні роки. Це явище називають гендерною сегрегацією. Далі ця тенденція послаблюється, проте у дорослому житті групування щодо спілкування і відпочинку частіше розподіляється відповідно до статі. Тенденція гендерної сегрегації має певні особливості. В деяких культурах дорослі обирають дітям товаришів для ігор. А там, де діти мають свободу вибору, хлопчики спонтанно обирають хлопчиків, дівчатка — дівчаток. Психологічний тиск дорослих («Чому б тобі не погратися з...?») здебільшого є неефективним. Небажання дітей гратися з представниками протилежної статі не обмежується типовими сюжетно-рольовими іграми («дочки-матері», «у війну»). Дівчатка і хлопчики надають перевагу представникам своєї статі, граючись навіть у статевонейтральні ігри, наприклад складання мозаїки.

За твердженням психологів, хлопчиків і дівчаток приваблюють партнери своєї статі з таких причин: — хлопчики, як правило, надають перевагу грі-метушні, вони більш схильні до суперництва і змагання. Ігри дівчаток не такі динамічні, їм менш властива боротьба за домінування, а тому вони нецікаві для хлопчиків;

— під час ігор із хлопчиками дівчаткам нелегко впливати на них. *Взаємодія здебільшого відбувається у межах правил. Інтерації спрямовані на підтримку інших, спільне заняття. Хлопчики під час взаємодії часто ущемлюють один одного, кожен прагне вийти переможцем. У статевозмішаних (гетерогенних) групах стиль поведінки іншої статі робить взаємодію неефективною, адже кожна сторона обстоює свої моделі спілкування. Хлопчики байдужі до комунікації дівчаток, вони не сприймають вияву ними непрямой агресії. Їм імпонують чіткі правила боротьби за першість, з'ясування конфліктних ситуацій методом фізичної боротьби. Статеве дозрівання лише посилює гендерну сегрегацію, яка загострює почуття належності до певної групи («ми — хлопчики», «ми — дівчатка»), контраст між психологією і поведінкою статей.*

Але, щоб зрозуміти реальну поведінку чоловіків і жінок, треба, на думку І. С. Кона, знати не лише її біологічні константи й соціальні фактори, такі, як статевий розподіл праці, особливості виховання хлопців і дівчат і т. ін., а й те, як це все позначається і заломлюється у людській психіці: як відбувається усвідомлення індивідом своєї статевої належності, фор-

мування відповідної самосвідомості, рівня домагань, самооцінок тощо. Останні тенденції вивчення проблеми статевої диференціації пов'язані з розвитком соціально-конструктивістського підходу, в рамках якого акцент зроблений не на вимірюванні та описанні гендерних відмінностей, а на аналізі процесу їх конструювання. Іншими словами, **гендерні відмінності вивчаються не як продукт і результат, а як процес.**

Згідно з біхевіористичною схемою найближче оточення від народження дитини підкріплює стевотипізовану поведінку, карає за гендерно нетипову, диференціюючи психологію статей. На цій підставі біхевіористичну схему закріплення чоловічих і жіночих ролей називають теорією статевої типізації.

У 1928 році Джон Вотсон опублікував книгу про виховання дітей «Психологічне виховання дитини», в якій описав систему виховання дитини, що базується на суворих принципах формування стійких зв'язків з навколишнім середовищем. Книга містила багато рекомендацій з виховання в дусі біхевіоризму. Наприклад, батькам заборонялось «обіймати і цілувати дітей» і рекомендувалось «ніколи не дозволяти їм садити дітей до себе на коліна. Можна у крайньому випадку один раз поцілувати дитину в чоло, коли вона приходить сказати «на добраніч»». Покоління дітей, включаючи Вотсонових, були виховані відповідно до встановлених приписів. Син Вотсона Джеймс згадував у 1987 році, що батько не міг дозволити собі проявів ніжності стосовно дітей, ніколи не цілував їх і не доторкався до них. Він писав, що батько був «нечуйним, нездатним до емоційного спілкування, він не вмів висловити власні почуття і переживання, не міг впоратися з ними».

Відмінність у вихованні хлопчиків і дівчаток помітна від народження дитини. Матері дівчаток, наприклад, частіше торкаються немовлят, ніж матері хлопчиків. Вони частіше розмовляють і граються з донечками. Після рочки дівчатка спілкуються і торкаються своїх матерів частіше, ніж хлопчики. Різниця у поводженні батьків з дівчатками і хлопчиками помітна пізніше у вмеблюванні дитячих кімнат: кімнати дівчаток мають більше квітів, прикрас, ляльок; кімнати хлопчиків — більше тваринок, розвиваючих іграшок, спортивного обладнання, машинок.

Дослідники стверджують, що новонароджені хлопчики і дівчатка мають більше подібностей, ніж відмінностей, і протягом періоду новонародженості та в ранньому дитинстві розвиваються однаково. Попри подібність розвитку, маленьких дітей виховують по-різному. Хлопчиків підштовхують бути сміливими, настирливими, досягати мети, розвивати розумові та фізичні здібності заради кар'єри. Дівчаток заохочують до наслідування ролі матері та дружини.

Батьківська сім'я відіграє важливу роль у диференціації гендерної поведінки в шкільні роки, яку підкріплюють школа і групи однолітків. Зокрема, тати частіше заохочують дітей грати у статевоспіввіднесені, традиційні рольові ігри, спонукаючи синів до самостійності, схвалюючи слухняну поведінку доньок. *Батько, наприклад, може спонукати свого*

боязкого сина стрибнути в басейн вказівкою «Будь мужчиною!», а з дочкою в подібній ситуації поводитиметься інакше: «Я тебе підстрахую, сонечко». Вважають, що матері частіше підкріплюють індивідуальний розвиток дитини, а тати вибудовують взаємодію з нею на основі гендерних стереотипів.

Протягом шкільного періоду до дівчаток і хлопчиків ставляться по-різному. За спостереженнями, вчителі схвалюють агресивність хлопчиків, підбадьорюють, заохочують їх до змагання, вияву творчості та незалежності. Різні орієнтири та моделі взаємодії діють у студентські роки, під час творення кар'єри.

Отже, хлопчиків винагороджують за хлоп'ячу поведінку і карають за дівчачу. На думку А. Бандури і В. Мішела, діти засвоюють гендерні ролі так само, як навчаються інших видів соціальної поведінки, а саме завдяки підкріпленню і навчанню через спостереження. Батьки, оточуючі люди виконують відповідні гендерні ролі і, взаємодіючи з ними, діти дізнаються, що в їхній культурі вважається нормальним в поведінці чоловіків і жінок.

Батьки однаково спілкуються із синами і дочками, за винятком поведінки, яка стосується гендерних ролей.

Прихильники теорії наочіння як біхевіористичного напрямку, інтерпретуючи зміст засвоєних статевої ролей, убачають їхні витоки у мимовільному або довільному спостереженні за моделями (взірцями) статевої поведінки, в активізації ними мотивації до самостійних дій та у відповідному їх відтворенні. Діти навчаються виконувати гендерні ролі, спостерігаючи, як поводяться чоловіки та жінки, чим вони відрізняються за манерою спілкування, професіями, побутовими обов'язками. Не випадково провідним соціально-психологічним механізмом набуття статевої ролі прихильники теорії наочіння вбачають імітацію. Вона реалізується дитиною значно пізніше як внутрішня гендерна поведінка.

Підтвердження концепції соціального наочіння сучасні прихильники біхевіоризму вбачають у тому, що вихідці з кризових сімей, як правило, відтворюють сценарії статевої поведінки батьків у створенні власної сім'ї, що вихованці закладів інтернатного типу, сиротинців, які зростали за межами родини, попри найбільшу мрію мати сім'ю, часто не здатні створити гармонійні подружні стосунки, успішно виконувати батьківські ролі тощо.

Експеримент А. Бандури засвідчив, наскільки швидко діти схоплюють і копіюють моделі поведінки і ставлення. Осторонь групи шести-семирічних дітей, які грались на майданчику, починав свою гру дорослий — своєрідна «модель». Він грав з великою надувною іграшкою, час від часу видозмінюючи гру. Одного разу він поводився з лялькою дуже брутально: жбурляв, бив дерев'яним молотком, сідав верхи; іншого разу супроводжував свої дії невідомими дітям лайливими висловами. Виявилось, що діти, які переважно мимоволі мали змогу спостерігати за дивною грою дорослого, в наступні дні починали відтворювати не лише поведінку дорослого, а й імітувати

незрозумілі для них лайливі фрази. На очах іншої групи «модель» поводитися з об'єктом гри досить чемно, і такою була поведінка дітей.

Це навело А. Бандуру на висновок, що, взаємодіючи із соціальним оточенням, діти стають його частиною і шляхом образних і вербальних репрезентацій гендеру відтворюють та зберігають соціальний досвід.

Телебачення як важливе джерело впливу моделей гендерних ролей транслює переважно стереотипні образи чоловіків і жінок: жінки — в романтичних, подружніх, виховних ролях; чоловіки — глави родин, публічні особи.

Наприклад, Кімбел вивчав стереотипи гендерних ролей у маленькому канадському містечку, розміщеному в долині, де не було телебачення, аж доки у 1974 році там не встановили його. Уявлення дітей про риси особистості, поведінку, професії і відносини з однолітками, характерні для чоловіків і жінок, вивчалися до і після введення телебачення. Виявилось, що погляди хлопчиків стали більш стереотипними за всіма параметрами. Наприклад, хлопчики вважали, що дівчатка можуть бути вчителями і кухарями, а хлопчики — лікарями і суддями. Після того як почали показувати телевізійні передачі, дівчатка стали вважати, що хвалькуватість і лайка — характерні риси хлопчиків, а взаємодопомога і прагнення поділитися — характерні риси дівчаток. Уявлення хлопчиків про професії також стали більш традиційними. Такі дані свідчать, що перегляд телепередач змушує дітей засвоювати багато стереотипів, які переважають у телевізійних програмах.

Опанування гендерних ролей продовжується і в дорослому віці, коли на передній план виходить здатність до саморегуляції статевої поведінки та самовизначення.

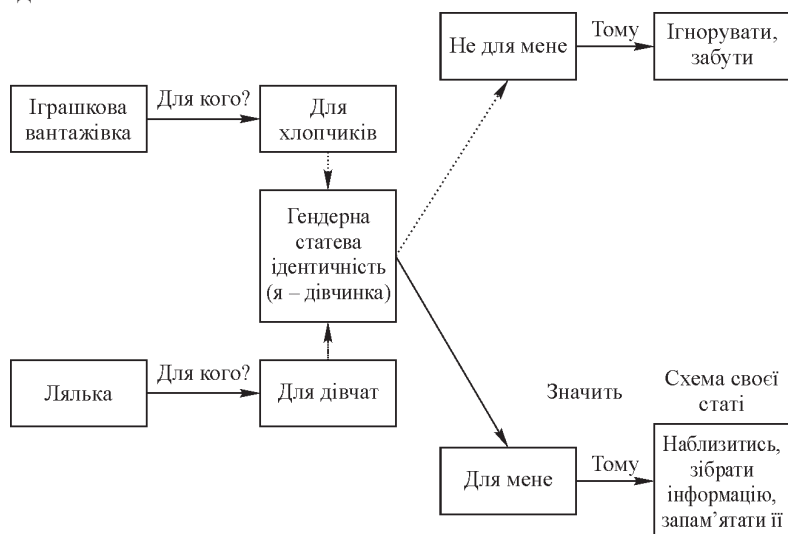

Рис. 1.4. Теорія гендерних схем у дії.

Гендерні моделі поведінки в традиційній та егалітарній родині

Гендерні погляди (орієнтації) людини — це важливий індикатор особистісного виміру гендеру, оскільки саме він є вектором життєдіяльності людини. Розрізняють традиційні (або патріархальні) орієнтації, що базуються на концепції поляризації чоловічого та жіночого, обов'язків, функцій, властивостей та егалітарні (із франц. *egalite* — рівність), партнерські чи біархатні (із лат. *bi* — подвоєння і грецьк. *arhe* — влада) — двовладдя чоловіка і жінки. Відмінності між цими різними поглядами на взаємини статей найповніше ілюструють ознаки традиційної та егалітарної родин.

Гендерна соціалізація в традиційній та партнерській сім'ї спрямовує процес набуття особистісного самовизначення в сфері гендеру (гендерної ідентифікації) в різне русло. З одного боку, обмежене належністю до певної статі, а з іншого — обмежене власним Я — інтересами, потребами, без огляду на стать. Нав'язані в дитячі роки статеворольові упередження визначають характер гендерних диспозицій у подальшому житті. Жертвами стереотипізованих уявлень про «слабку» та «сильну» статі стають не лише жінки, а й чоловіки, адже орієнтація на традиційні моделі поведінки змушує простір особистісного розвитку, обмежує сфери індивідуальної самореалізації.

Якщо прихильники традиційного виховання спираються на тезу, яка стверджує, що «немає просто людини, а є тільки чоловік і жінка», то прихильники егалітарного виховання дотримуються принципу, згідно з яким, «немає тільки жінки або чоловіка, а є унікальна людина, індивідуальність, особистість». Згідно з традиційним підходом сімейні ролі розподіляються між статями у такий спосіб: він — годувальник сім'ї, захисник, обов'язки якого лежать поза домом, він виконує важливі соціальні функції; вона — народжує і виховує дітей, є берегинею домашнього вогнища. Її господарські обов'язки, виконання яких у позаробочий час з'ягає половини його обсягу, — це провідна форма самореалізації жінки — господині, матері, дружини. Ефект «подвійної зайнятості» жінки вважається природним сценарієм розгортання сценарію її сімейного життя. При цьому будь-які недопрацювання вдома через перевантаження професійними обов'язками розцінюється зрадою сім'ї.

Жінка в середньому витрачає: на приготування їжі, прання, придбання продуктів тощо у 6-8 разів більше часу, ніж чоловік; допомагають дітям у підготовці шкільних завдань 70% жінок і 10% чоловіків; приготування їжі забирає у жінок 10-12 годин на тиждень, у чоловіків — 1-1,5 години.

Татусі дітей будь-якого шкільного віку є більш дистанційованими у спілкуванні як від доньок, так і синів, про що свідчать результати соціологічних досліджень Державного інституту з проблем сім'ї та молоді; в оцінках дітей різного шкільного віку є менш довіреними і авторитетними особами у порівнянні з мамами.

Патріархат у сім'ї проявляється: у *перекладанні українськими татусями своїх сімейних обов'язків на плечі жінок; у відвертому ігноруванні батьківських ролей. Низький рівень емоційного, психічного благополуччя українських чоловіків пов'язують з невмінням: будувати паритетні стосунки з дітьми; спілкуватись з ними на суб'єкт-суб'єктних началах. Хатній патріархат чоловіків проявляється також: у диференціації спілкування із синами і доньками; у більшому ігноруванні контактів з доньками. Патріархальні настанови українських татусів проявляються в застосуванні авторитарного та ігноруючого стилів сімейного виховання, що засвідчує низький рівень їхньої педагогічної культури. Українські татусі поступаються авторитетом перед матерями, що зафіксовано в ставленні до батьків серед дітей усіх вікових груп.*

Домінаторна (традиційна) сім'я	Партнерська (егалітарна) сім'я
Нерівномірний розподіл влади, зловживання нею	Авторитет кожного, кооперативне використання влади
Керівництво, базоване на силі	Керівництво, базоване на авторитеті
Ригідність гендерних ролей	Взаємозамінність гендерних ролей
Статевотипізовані родинні обов'язки та гендерна сегрегація інтересів	Гнучкість розподілу сімейних обов'язків та видів діяльності з відповідним розмежуванням інтересів
Суворі правила родинного життя	Лабільність правил родинного життя
Деструктивний спосіб розв'язання конфліктів	Конструктивний спосіб розв'язання конфліктів
Невдачі та помилки приховуються, засуджуються, зазнають обструкції, довго пригадуються	Невдачі та помилки не приховуються, обговорюються без дорікань, прощаються, забуваються
Відсутність поваги до приватних справ, особистих таємниць, тотальна підконтрольність поведінки	Повага до приватних справ, особистих таємниць, невтручання в інтимний світ без запрошення
Почуття незахищеності, підпорядкованості, самотності, переживання провини, тривожності, депресії	Сприйняття сім'ї як найбезпечнішого місця, де набувається впевненість у собі, зникають сумніви, тривожність, покращується настрій
Закритість сімейного життя, подружніх стосунків від суспільного життя	Відкритість сімейного життя для соціуму, активне включення подружжя в суспільне життя
Виховання дітей в умовах гіперконтролю, підпорядкованості, звітності, слухняності	Виховання в умовах розширення автономії дитини, її самовизначення, повноправної участі в прийнятті колективних рішень

Творення міжособистісних стосунків у партнерській сім'ї відбувається на засадах рівності особистостей чоловіка і жінки, взаємозамінності їх домашніх ролей та обов'язків. Це означає, що за домашні, побутові справи береться у сім'ї той, хто на цей момент є менш зайнятим. Статева належність не має значення для закріплення сімейних ролей. Гнучкий розподіл сімейних обов'язків дає можливість вчасно вирішувати сімейні проблеми, а ще бути самодостатнім у всіх сферах сімейного життя, чи то ремонт побутової техніки, чи виховання дитини.

Американські психологи, спостерігаючи за особливостями статево-рольового розвитку дітей, яких виховували безробітні татусі, оскільки мами в цих сім'ях працювали, з'ясували, що гендерні відмінності щодо змісту занять, інтересів, умінь і навичок хлопчиків і дівчаток були не такими очевидними, як у більшості інших сімей. Вони однаково гралися з ляльками і технікою. Хлопчики семи-десяти років полюбили хатню роботу, уміли доглядати за молодшими братиками та сестричками.

Партнерство статей вже стало правилом у багатьох сім'ях демократичних країн. В них немає поділу професій, сфер діяльності чи побутової праці на «чоловічі» та «жіночі». Дівчаток та хлопчиків виховують на моделях гендерного виховання, однаково залучаючи до оволодіння побутовими навичками (як в'язання, шиття, плетіння, кулінарія тощо, так і майстрування, ремонтування, водіння машини, робота з приладами тощо). Отже, основою егалітарної гендерної поведінки є рівність та взаємозамінність статей у реалізації господарських, побутових, виховних функцій сім'ї.

1.5. Гендерна освіта та виховання як компоненти гендерної соціалізації

Цивілізація створила систему поведінкових приписів, взірців, моделей поведінки (від іграшок, одягу, манер спілкування тощо до соціальних видів діяльності), прийнятних для хлопчиків та дівчаток, чоловіків та жінок. Вони функціонують у вигляді *гендерних стереотипів* і допомагають засвоєнню *статевої* ролі у дитячі роки, бо є своєрідною складовою нормативів статево-рольових очікувань (гендерних стандартів). Ці очікування, як правило, диференціюють, навіть поляризують поведінку статей. Активність і наполегливість хлопчика сприймається як норма поведінки; така ж поведінка дівчинки — як відхилення від норми. Так, якщо ненормативна лексика в устах хлопців чи їхня бійка сприймається нормою, відповідною канонам «справжньої» чоловічої поведінки, то вияв подібної поведінки дівчатками вважається недопустимим. Чоловік із хиткою ходою нападпитку в громадському транспорті сприймається пасажиром співчутливо, і навіть поблажливо, водночас жінка в подібному стані викликає глузування і презирство.

Соціальні норми, що визначають функції та обов'язки чоловіків і жінок у сім'ї та суспільстві, називають статевими (гендерними) ролями.

Побутує думка, що вся гендерна проблематика — це суцільний стереотип. Якщо дитині подобаються ляльки, то вона є дівчинкою. Дівчинка поводить себе спокійніше, її легше налякати, ніж хлопчика. Однак стереотипні припущення про гендер породжують часто необґрунтовані висновки про поведінку особистості. Чим менше відомостей про людину, тим більше гендерні стереотипи опосередковують думку про неї.

В одному експерименті дорослим пропонували спостерігати за грою та поведінкою дошкільнят, статеву належність яких неможливо було визначити за їхнім вбранням та зачісками. Виявилось, що малюків, які виявляли більшу самостійність у грі, а особливо непосидючість, агресивність, егоїзм тощо, ідентифікували як хлопчиків. Якщо ж дитина шукала захисту у виховательки, боялася зробити самостійні кроки, щоб подолати перепону на шляху до іграшки, яка її цікавила, або плакала чи тулилася до інших дітей, її вважали дівчинкою.

Несподіваними виявилися судження дорослих, яким пропонували охарактеризувати поведінку дітей, статі яких експериментатори умисно вказували неправильно. Виявилось, що дітей, яких психологи представили як дівчаток (насправді ж то були хлопчики), характеризували як боязких, нерішучих, невпевнених у собі тощо, здатних допомогти іншому, виявити турботу, лагідність. Дітей же, яких представили хлопчиками (насправді то були дівчатка), сприймали рішучими, сміливими, здатними згуртувати інших дітей, нав'язати свою гру, змагання тощо. Коли дитина активна та непосидюча, це сприймається як норма поведінки для хлопчика і як відхилення від неї для дівчинки. Не випадково появу чоловіка-п'янички в громадському місці сприймають майже поблажливо, а от жінку напідпитку рішуче засуджують. Таких прикладів можна навести безліч, причому як стосовно дітей, так і дорослих.

Результати цих дослідів свідчать, що статева належність у свідомості людини тісно пов'язана з очікуваннями стереотипної, статевоповідної поведінки. Ці очікування, як правило, диференціюють, навіть поляризують поведінку статей.

Поведінку, яка узгоджується з прийнятим у даному суспільстві розподілом статевої ролі, називають статево типізованою. Це — генералізоване, узагальнене уявлення про «типово» жіночу або «типово» чоловічу рольову поведінку. В узагальненому вигляді вони існують як маскуліні та фемініні риси. Ось як подаються усталені стереотипні погляди у жартівливій формі в дитячій літературі:

«Ти дівчинка? Отож терпи і штурхани, і стусани.

Покірно кіски підставляй, Щоб смикати їх усяк.

Але мене з десяток літ, І скажеш хлопчикам бридким:

«А дзуськи! Заміж не піду! Ідїть під три чорти!»

або:

«Дівчиська — це такий народ...Уваги він не варт.

І помічати їх не слід, А зневажати слід.

Щипати слід, лякати слід, Хай думають вони,

*Що ви дівчисьок взагалі Не терпите на дух.
Зустрів дівчисько — покажи Одразу ж язика.
Хай не підозрює вона, що закохався ти».
чи поради хлопчику:*

*«Лупцюю своїх товаришів Щодня хоч півгодини,
І стане кожен мускул твій Міцний, немов цеглина.
Коли шляхом щоденних вправ Ти м'язи наростиш
Від ворогів у грізний час Ти друзів захистиш.
Побитись хочеш — пошукай Слабкого малюка.
Бо сильний здачі ще як дасть! Навіщо це тобі?
Хай слабший плаче, верещить І матінку гука, —
А ти пишайся і радій, Що ти такий герой.
Коли ж з'явився старший брат На поміч малюку —
Рятуйся, плач, чимдуж тікай І матінку гукай».*

(Г. Остер «Шкідливі поради» (книжка для неслухняних дітей та їхніх батьків» (К.: Школа, 2002) .

Найпоширеніші стереотипи означають статеву або етнічну належність людини. Менш поширеними є стереотипи щодо професійної належності, віку, політичної групи. Специфічну групу становлять гендерні стереотипи.

Гендерні стереотипи (грецьк. *stereos* — твердий і *typos* — відбиток) — спрощені, стандартизовані, стійкі, емоційно насичені, ціннісно означені полярні за знаком оцінки, жорстко фіксовані образи чоловіка і жінки, які спонукають певне ставлення до статей.

Попри те, що гендерні стереотипи втрачають свою силу і розвінчуються самим життям, вони є найконсервативнішими у масовій та індивідуальній свідомості.

Зміст стереотипів у конкретному суспільстві певною мірою відображає його гендерну культуру.

Оскільки гендерні стереотипи є важливим соціально-психологічним механізмом передачі знань про те, якими мають бути чоловіки та жінки, вони виконують такі функції:

— *регулятивну*, яка полягає у спрямуванні індивідів на освоєння «статевовідповідних» занять, професій, посад тощо («*справжній чоловік має бути справжнім воїном*», «*щастя жінки без родини є неповним*»);

— *пояснювальну*, яка реалізується в коментарях, рекомендаціях щодо поведінки статей («*чоловіки люблять очима, а жінки — вухами*», «*шлях до серця чоловіка пролягає через шлунок*»);

— *ретрансляційну*, як передача гендерних настанов освітнім, соціальним інститутам, літературі, мистецтву, засобам масової інформації тощо («*тіло жінки — це її візитка*» або «*як об'єкт сексуальних домагань*» — широко тиражується рекламою, карикатурами, образотворчим мистецтвом та ін.);

— *виправдовуючу*, оскільки мотивують, виправдовують некоректну, неадекватну поведінку статей у конкретних життєвих ситуаціях («*б'є — значить, любить*», «*краще не допускати жінок до керівництва, адже їхній настрій так залежить від їхньої фізіології — добре, що у чоловіків немає місячних*»).

Що має знати вчитель про гендерні стереотипи? Насамперед, розуміти причини їхньої живучості та поширеності порівняно з іншими їхніми різновидами, наприклад, расовими чи професійними.

Згідно з даними психологічних досліджень, дотримання гендерних стереотипів дає можливість задовольнити базові соціальні потреби кожної людини — у приналежності до групи та прийнятті себе іншими, прихильності до себе, що в першому випадку дає відчуття «я — жінка/чоловік», «ми — жінки/чоловіки», а в другому — свідчення «я така/такий, як інші» — «*Не буду вдягати цю куртку! Навіщо ти мені її купила, вона ж дівчача!*» — так реагував син на подарунок мами. — *Мене ж у класі засміють!»*

Крім того, як доводять дослідження, наслідування стереотипним нормативам *підвищує самооцінку*, дає *впевненість у правильності вибору* статевої поведінки. І навпаки — чоловіки чи жінки, які йдуть наперекір стереотипам, мають вищий рівень тривожності та нижчий — самооцінних ставлень.

Хоча характер стереотипів може бути різним і навіть мати позитивний характер («терплячість жінки не має меж»; «чоловік — безстрашний і відважний»), проте в його основі завжди лежить протиставлення статевої ролі, ігнорування причини та наслідків нерівності статей, а також можливості (ресурси) їхньої зміни на засадах егалітарності.

Умовно виокремлюють чотири головні (системоутворювальні) групи гендерних стереотипів, як-от:

1) маскулітності-фемінності як характеристик чоловічих і жіночих особистісних властивостей; 2) розподілу сфер діяльності, праці та напрямків соціалізації статей; 3) соціальних ролей у приватно-сімейній сфері; 4) соціальних ролей статей у публічній сфері.

Наведені групи стереотипів, хоча й утворюють разом один суцільний гендерний стереотип, все ж мають свої ключові складові, розвінчування яких дає змогу зрозуміти їхній гальмівний вплив на особистість, яка виступає представником біологічної статі, а не соціальною істотою, індивідуальністю.

Оскільки гендерні стереотипи поляризують статеві ролі, поділяючи їх на дві категорії, різні за поведінкою і соціальними функціями, то вони легко засвоюються дітьми в процесі соціалізації як взірці для наслідування: що більше ти хлопчик, то менше маєш бути подібним до дівчаток, і навпаки. Відповідно статева стереотипізація схематизує процес формування гендерного ідеалу — «справжнього» чоловіка чи «справжньої» жінки, що дало підстави науковцям говорити про енергозберігаючу позитивну роль статевої стереотипізації у процесі соціалізації. Це, так би мовити, позитивний бік стереотипізованих уявлень, який полягає в тому, що поляризація статей ще з давніх-давен людської цивілізації збігається з біполярністю сприйняття світу та його поділу на світле і темне, солодке й гірке, високе та низьке і т. ін., а отже — допомагає самовизначенню поведінки навіть у ситуаціях проблемних — ти хлопчик/дівчинка? — отже, «хлопчикам — направо, дівчаткам — наліво». Статеві стереотипи інтегрують гендерну ієрархію в політичну, ідеологічну, професійну, родинну та інші субординації, консервуючи патріархальні цінності.

Сексизм як статева дискримінація — це усталене, упереджене ставлення до людини підставі її належності до статі, що породжує реальне ущемлення її прав і можливостей, хибне уявлення про її потенціал. На практиці ця теоретична схема наповнюється цілком конкретним змістом життєвих колізій, а часом і трагедій: «чоловіки не здатні» упереджене ставлення судді та членів судейської колегії до позову чоловіка відхилення позову чоловіка щодо опіки і догляду за дітьми після розлучення з дружиною через те, що жінці легше доглядати за дитиною. Отже, прояв стереотипів у реальному житті набуває ознак сексизму.

Перш ніж іти до школи, діти встигають засвоїти багато гендерних стереотипів. На порозі середнього шкільного віку діапазон їхніх спрощених узагальнень мало чим уже відрізняється від дорослих. Під час одного із досліджень дітей запитували, які з 16 типово маскулінних і 16 типових фемінних рис характерніші для хлопчиків, а які — для дівчаток. П'ятирічні хлопчики і дівчатка змогли вказати тільки на третину рис із переліку стереотипів, характерних для дорослих, одинадцятирічні вже ідентифікували до 90 % (див. табл. 1.3).

Отже, хоч старшим дітям добре знайомі гендерні стереотипи як шаблонні норми і правила поведінки, вони не вважають їх обов'язковими для всіх. Чим вони старші, тим більше зважають на соціальні умовності як необов'язкові моральні норми.

Деякі спеціалісти в галузі вікової психології вважають, що діти внутрішньо мотивовані до надбання цінностей, інтересів і моделей поведінки, що відповідають їх статі. Цей процес отримав назву *самосоціалізації*. Діти можуть розвивати у собі досить жорсткі та стереотипні уявлення про те, «що роблять хлопчики» і «що роблять дівчатка». Наприклад, хлопчики граються машинками і ніколи не плачуть, а дівчатка граються в ляльки і люблять гарно вбиратися. Дитина здебільшого звертає увагу на особливості поведінки, яка відповідає її статі, і не виявляє зацікавленості до поведінки, несумісної з поведінкою її статі. Деякі дослідження підтверджують, що діти краще запам'ятовують те, що відповідає їх гендерним схемам. Наприклад, у тестах пам'яті хлопчики виявляють тенденцію краще запам'ятовувати пункти з поміткою «для хлопчиків», а дівчатка — пункти з поміткою «для дівчаток». Крім того, діти допускають помилки у відтворенні оповідання з пам'яті, коли в ньому порушуються статеві стереотипи. Ці дані свідчать про великий вплив на увагу дітей і процеси їх навчіння тих гендерних схем, які в них розвиваються.

Важливими компонентами гендерної соціалізації особистості є гендерна освіта та гендерне виховання. **Гендерна освіта** передбачає: систематичне навчання, просвіту (тобто пропаганду й розповсюдження гендерних знань і гендерної культури), стимулювання гендерної самоосвіти.

Гендерна освіта розв'язує такі завдання в загальному процесі соціалізації:

— *ознайомлення молоді з інституційними цінностями, нормами і правилами міжстатевого спілкування (норми релігії, накази і розпорядження, літературні пасажі);*

— *формування адекватного розуміння дорослості: її змісту, істинних ознак, проявів і якостей;*

- формування тілесної ідентичності, з якою тісно пов'язаний психосо-матичний потенціал;
- розкриття особливостей жіночої і чоловічої психології, а також від-мінностей поведінки представників різної статі;
- формування у підлітків і молоді правильного уявлення про взаємини статей, засновані на системі загальнолюдських і національних моральних цінностей.

Таблиця 1.3

**Закріплені щодо статі уявлення хлопчиків і дівчаток
(5-ти і 11-ти років)**

	Хлопчики		Дівчатка		
	5-річні	11-річні		5-річні	11-річні
Сильні	✓	✓	Емоційні	✓	✓
Агресивні	✓	✓	Добрі	✓	✓
Нестримні	✓	✓	Доброзичливі	✓	✓
Жорстокі	✓	✓	Люблячі	✓	✓
Грубі	✓	✓	Слабкі	✓	✓
Честолюбні	✓	✓	Сприйнятливі		✓
Люблять командувати	✓	✓	Легко збуджуються		✓
Люблять ризикувати		✓	Витончені		✓
Незалежні		✓	Непостійні		✓
Галасливі		✓	Скромні		✓
Хвальковиті		✓	Слухняні		✓
Веселі		✓	Плаксиві		✓
Настирливі		✓	Балакучі		✓
Впевнені		✓	Несерйозні		✓

Що має знати педагог про гендерні стереотипи?

- Чому статево диференційований підхід є однобоким в оцінці буття статей і як він опирається на стереотипи?
- Як егалітарний підхід допомагає розвінчувати гендерні міфи і не шукати ворога в іншій статі?

Отримані гендерні знання мають знайти заломлення в адекватній поведінці. А це вже сфера виховання. **Гендерне виховання** — процес, спрямований на формування якостей, рис, властивостей, що визначають необхідне суспільству ставлення людини до представників іншої статі. Тому у сферу гендерного виховання входять не лише такі специфічні

відносини між представниками чоловічої і жіночої статі, як подружні, але й будь-які інші: в суспільному житті, праці, відпочинку тощо.

Порівняємо статево диференційований та егалітарний підходи як «за» і «проти» в найпоширеніших статевих стереотипах, представлених у таблиці 1.4 [117].

Таблиця 1.4

СТЕРЕОТИПНИЙ (СТАТЕВОДИФЕРЕНЦІЙ- ОВАНИЙ) ПІДХІД	ОСОБИСТІСНО-ОРІЕНТОВАНИЙ (ЕГАЛІТАРНИЙ) ПІДХІД
І. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЧОЛОВІЧОЇ ТА ЖІНОЧОЇ ПОВЕДІНКИ	
Маскулінність-фемінність як протилежність чоловіків та жінок та їхнього взаємодоповнення.	Андрогінність як поєднання маскулінно-фемінних властивостей, незалежно від статі, передумова партнерства, універсалізації виконання соціальних ролей.
«Чоловіче» та «жіноче» в поведінці статей зумовлене різними природним призначенням статей.	Властивості, які традиційно визначаються як «чоловічі» та «жіночі», залежать не від біології статі, а від виховання. Тому в окремих етнокультурах чоловіки можуть демонструвати типово «жіночу» поведінку, а в інших навпаки.
Анатомічно «сильній» та «слабкій» статям властива відповідно «маскулінна» та «фемінна» поведінка.	Анатомічна відмінність статей безпосередньо не визначає статево відповідність поведінки. Незалежно від своєї статеві належності людина може мати фемінну, маскулінну, андрогінну чи статево невизначену поведінку.
Чим більше у «нього» чоловічих якостей, а у «неї» – жіночих, тим більше вони доповнюють одне одного й утворюють гармонійне ціле.	Гіпергендерна поведінка чоловіків («ефект мачо») та жінок («ефект принцеси») не може відповідати засадам партнерства. Гіпермаскулінність чоловіків пов'язана з домінуванням над слабшими жінками, в тому числі, психологічним, фізичним чи сексуальним насиллям щодо жінок, а гіперфемінність – із застосуванням маніпуляційних технік щодо чоловіків.
Не віднайти нині «справжнього» чоловіка навіть вдень зі свічкою. Лицарі сьогодні – рідкість!	Екстремальні ситуації досить часто демонструють високі взірці звичаїв чоловіків, приклади справжнього лицарства. Проте повсякденне життя вимагає від кожної людини непомітних вчинків, за якими – повага до партнера, толерантність, чуйність. Тому коли говорять про кризу маскулінності, мають на увазі насамперед переосмислення чоловіками своєї домігаторної ролі в родині та суспільстві, свідомого лицарства в буденних справах.
«Сила жінки – в її слабкості, а емансипація зробила з жінки чоловіка, та ще й без спідниці!»	Пробудження громадянської свідомості жіноцтва під впливом включення в суспільну сферу проявилось у домаганнях ними рівних виборчих та інших людських прав. Визволення жінки з патріархальних тенет супроводжувалось боротьбою за рівні з чоловіками права на освіту, професію, соціальну активність, що, зрештою, призвело до зміни свідомості чоловіків, які почали вбачати в ній рівну собі особистість, а не слабку істоту, яка потребує поводири.

Чоловіки і жінки – дві протилежності, два ворогуючі табори, їм ніколи не вдасться загасити вогонь антипатії «ми – вони».	Конфліктні протиріччя виникають не між жінками та чоловіками як різними статями, а між їхніми традиційними та егалітарними світоглядними позиціями.
II. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТАТЕЙ І СТРАТЕГІЙ ВИХОВАННЯ	
Хлопчики та дівчатка – два протилежних світи, які мають виховуватись по-різному.	Різні анатомічно, проте однакові як люди, рівноцінні як особистості. Тому їхнє виховання має бути не статево-, а особистісноспрямованим, орієнтованим на розвиток їхньої індивідуальної своєрідності.
Дівчатка і хлопчики мають навчатися окремо, і таке роздільне виховання є найефективнішим, оскільки позбавляє багатьох виховних проблем.	Здавна роздільне виховання статей було зумовлено історичним поділом праці, а отже – спрямованим на освоєння дітьми різних сфер діяльності: обслуговуючої – для дівчаток і предметної – для хлопчиків, а відповідно, і різних ролей в родині та суспільстві. Демократизація суспільних відносин призвела до однакових вимог щодо освіти і виховання особистостей дівчат і хлопців, а значить – і спільного їхнього навчання.
Одностатеві освітні заклади є кориснішими для обох статей, ніж змішані. Не випадково відроджується стара традиція – гімназії для хлопчиків, школи «для справжніх леді». Навіщо майбутнім мамам забивати голову всілякими математично-фізичними нісенітницями, а хлопчикам – «розпускати нюні» над долею літературних героїв.	Не беручи до уваги створення військових середніх закладів чи козацьких дівочих полків і т. п., освітня практика засвідчила неефективність роздільного навчання і виховання. «Школи леді» і т. п. заклади – це ренесанс патріархату через практику протиставлення статей та обмеженість освіти рамками традиційної гендерної ідеології – дівчатом – домогосподарство, хлопцям – суспільний устрій.
Хлопчики здібніші до точних та природничих наук, а дівчатка – до гуманітарних, що говорить на користь окремого і окремішнього навчання і виховання статей.	Дівчаток і хлопчиків стереотипно спрямовують на освоєння «статевовідповідних» дисциплін. Психологічні дослідження засвідчили, що вчителі значно більше заохочують пізнавальну активність хлопців щодо освоєння точних дисциплін, а дівчат – до гуманітарних, що і породжує пізніше «зсув» у їхньому професійному виборі. Якби суспільство і надалі керувалось стереотипом різних здібностей статей, то мусило б забути про Софію Ковалевську, Марію Склодовську-Кюрі, Катерину Ющенко разом з Янушом Корчаком, Антоном Макаренком, Василем Сухомлинським та іншими.

Мета гендерного виховання полягає не лише у формуванні правильного розуміння сутності моральних норм та установок у сфері взаємин статей, а й потреби керуватися ними в усіх сферах діяльності. У процесі гендерного виховання необхідно вирішити низку конкретних педагогічних завдань, до яких відноситься формування:

– соціальної відповідальності у взаєминах між статями, переконання, що *ї в сфері інтимних відносин людина не є незалежною від суспільства;*

— прагнення мати міцну, дружну сім'ю, що відповідає сучасним вимогам суспільства: рівноправність батька й матері в сім'ї, народження кількох дітей; свідоме і відповідальне ставлення до їх виховання як до свого обов'язку перед суспільством загалом, своїми батьками і дітьми;

— здатності розуміння інших людей і почуття поваги до них не лише як до людей взагалі, а й як до представників чоловічої чи жіночої статі, здатності враховувати й поважати їх специфічні статеві особливості в процесі спільної діяльності;

— здатності й прагнення оцінювати свої вчинки стосовно інших людей з урахуванням статевої належності, виробляти поняття хорошого й поганого вчинку в сфері цих відносин;

— усвідомлення себе представником своєї статі, що підтримує самооцінку і почуття самоповаги, впевненість і потенціал самореалізації;

— необхідних навичок спілкування й взаєморозуміння, а також здатності приймати усвідомлені рішення в сфері міжстатевих стосунків;

— уміння дружити і любити, досвіду нестатевої любові.

Гендерне виховання необхідно здійснювати з використанням усіх традиційних засобів педагогічного впливу. Це такі:

— своєчасна реакція дорослих на ті чи інші особливості поведінки дітей чи підлітків, їх взаємини з однолітками протилежної статі, емоційна оцінка цих особливостей; адекватна реакція на ті чи інші прояви сексуального розвитку дитини чи підлітка, що ґрунтується на розумінні того, що в їх розвитку є нормальним, а що — відхиленням від норми;

— приклади правильного ставлення дорослих до представників іншої статі. Дорослі не повинні доводити до дітей свої конфлікти, не варто з'ясувати в їх присутності свої стосунки і т. ін. Приклади можуть бути взяті також з творів художньої літератури, кіно тощо.

Гендерне виховання пов'язане з моральним, фізичним, естетичним, розумовим і трудовим. Наприклад, у процесі трудового виховання створюються уявлення дітей про те, що праця людей різної статі має свою специфіку, яка пов'язана з фізіологічними особливостями та історичним аспектом розвитку людини: праця чоловіків традиційно передбачає більші фізичні навантаження, ніж праця жінок. Зв'язок гендерного виховання з фізичним аналогічний: на заняттях фізкультури підбирають такі вправи, які розвивають різні фізичні якості та формують певне ставлення до стилю поведінки (фігура, постава, хода, динаміка рухів).

Гендерне виховання пов'язане з естетичним, наприклад, в організації дозвілля, де враховуються надання переваги дітьми, залежно від статевих відмінностей. Зв'язок гендерного виховання з моральним виявляється в ознайомленні дітей з елементарними поняттями про мораль, роллю в суспільстві людей різної статі, орієнтації дітей на майбутню соціальну функцію.

Специфіка гендерного виховання полягає в тому, що людина як суб'єкт діяльності не може виступати як безстатева істота. З одного боку, це означає, що для виховання можуть бути використані будь-які види діяльності, з другого — що важко знайти якийсь особливий вид діяльності, яку слід було б спеціально організувати чи стимулювати в інтересах гендерного виховання. Тому той чи інший вид діяльності учнів — праця, спілкування, гра, навчання — може слугувати інтересам виховання, якщо педагоги враховують у процесі їх організації загальні закономірності і, крім того, оцінюють дії школярів з позицій гендеру, беруть до уваги характер відмінностей між ними, ступінь їх важливості та суспільної цінності.

II. ПОЧАТКОВА ШКОЛА ЯК СТАРТОВИЙ МАЙДАНЧИК ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ УЧНІВ

Процес соціалізації визначають як входження, асиміляцію та відтворення індивідом нормативів поведінки, прийнятих в певному мікро- чи макросоціальному середовищі. Гендерна соціалізація дитини охоплює коло питань, пов'язаних з присвоєнням нею статеворольових норм, приписів, прийнятих у навколишньому соціальному довір'ї щодо поведінки чоловіків та жінок.

Сучасна психологія, в тому числі гендерна, розглядається як «генеза здійснення особистості» (С.Д. Максименко), де акцентується увага на розвитку особистості в системі процесів самопобудови і самоздійснення, на співвіднесенні індивідом свого внутрішнього світу із зовнішнім в соціально-психологічній різноманітності, що активізується розвитком інформаційних систем та новітніх практик.

Гендерний підхід у початковій освіті сьогодні також набуває неабиякого значення у взаємозв'язку з розвитком демократії і права. Ця проблема є тепер однією з найменш розроблених у вітчизняних психолого-педагогічних дослідженнях, що пов'язане певною мірою з новаторством гендерно-чутливого підходу в освітню практику початкової школи, неоднозначним трактуванням як гендерної термінології, так і її змістовного наповнення.

Учені наголошують, що початкова школа — це саме той «останній шанс» непримусової самовільної корекції психічного розвитку і становлення здібностей дитини, коли їй можна допомогти реалізувати власні досягнення без огляду на стать. Школа сьогодні — це, перш за все, школа самореалізації та самоактуалізації особистості, бо саме «нова школа кладе за головну мету збудити, дати виявитися самостійним творчим здібностям дитини» (С. Русова).

Навчання у початковій ланці освіти є періодом остаточного «цементування» підвалин психічної діяльності людини (її здібностей мислення, почуттів, уяви), від якості яких залежить подальша доля креативної особистості, її успішної самореалізації в майбутньому.

Видатний педагог Ш. Амонашвілі закликав формувати мотиви навчання через прагнення бути дорослим: «дитина має стверджувати себе, творити — тоді вона дорослішає». У ракурсі нашого дослідження «особливими умовами» виявлені взаємопов'язані чинники, які детермінують становлення гендерної ідентичності, такі-як-от: родинне мікросередовище і найближче соціальне оточення з певними моделями (спостереження) статорольової поведінки, досвід заохочувальної із-зовні поведінки, ситуації, які спонукають до вибору тощо.

2.1. Гендерні орієнтири сучасної початкової освіти

Сучасні діти зростають в умовах полікультурного і полігендерного середовища, в якому одні дорослі прищеплюють своїм вихованцям традиційні погляди та пов'язані з ними традиційні статеві ролі, інші — егалітарні. Вибір гендеру як соціальних атрибутів статі залежить від особливостей виховання, тобто цілеспрямованих зусиль дитячих освітніх закладів, а також сім'ї, спрямованих на прищеплення тієї чи іншої гендерної культури. Гендерне виховання неможливо розглядати поза процесом статевої або гендерної соціалізації, оскільки вихованці перебувають в полі впливу не тільки навчально-виховних інституцій, а й різних соціальних груп, етнотрадицій, релігій, а також ЗМІ.

У березні 2011 року Комісія Європарламенту започаткувала стратегію програми «Європа–2020», яка орієнтована на вишкіл педагогічних кадрів, здатних забезпечити стабільний поступ суспільства. Як зазначає Андроліна Вассілью, єврокомісар з питань освіти та культури молоді, два з п'яти завдань, означених в програмі «Європа–2020», безпосередньо пов'язані з освітою, зокрема з початковою гендерною просвітою і вихованням дітей. Зміст рапорту комісара ілюструє різні прояви гендерної нерівності і закликає національних політиків прийняти і поширювати позитивний досвід. Серед рекомендованих напрямів діяльності оцінка гендерної спрямованості навчального матеріалу, підготовка гендернокоректних підручників та дидактичних матеріалів, просвітницька робота з батьками учнів, створення сприятливого для утвердження ідеї рівноправ'я статей психологічного клімату.

На думку не тільки комісара Андроліни Вассілью, а також багатьох учених, початок гендерній нерівності закладає початкова і середня освіта, тобто той період, коли дитина відкриває світ гендеру і на його основі вибудовує свою гендерну ідентичність. Наприклад, у різних країнах, включно з Україною, жінки залишаються меншістю в математичних та точних науках, сфері технологій та наукових досліджень. Водночас серед ув'язнених за антисоціальну поведінку переважну більшість становлять особи чоловічої статі. Одним із джерел їхнього поповнення є хлопчики, які з початкових класів починають відставати в навчанні, залишаючись на повторний рік навчання. Ось чому з перших кроків навчання пропонується свідоме застосування таких виховних заходів, які б слугували пересторогою на шляху до гендерної нерівності, в якому б вигляді вона не проявлялася. І формування гендерної компетентності має відігравати в цьому напрямку провідну роль.

Отже, гендерна рівновага значною мірою залежить від набуття освіти, культури, виховання. При цьому гендерне виховання — це увага для обох статей, це еквівалент вимог і їхніх можливостей, це особлива чутливість до ситуацій, які порушують цю рівновагу.

Таким чином, гендерна чуйність (чутливість) як складова гендерної культури полягає в тому, що дорослий, передовсім учитель, в організації

виховного процесу має зважати на ті соціально-психологічні чинники, які спричиняють психологічне неблагополуччя тієї чи іншої статі та компенсувати їх у найефективніший спосіб.

Так, наприклад, згідно з дослідженнями лінгвістичного розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, а саме таких проектів, як «Прогрес у міжнародному вивченні грамотності» (PIRLS), дівчатка випереджають хлопчиків у розвитку лінгвістичних умінь та навичок. І хоча різниця в оволодінні мовними здібностями є невеликою, все ж частково її пояснюють диференціацією роботи півкуль чоловічого і жіночого мозку. З позиції гендерної соціалізації таке відставання хлопчиків та більша поширеність серед їх популяції різних мовленнєвих розладів засвідчує більшу увагу батьків, а пізніше і вчителів, до хазяйновитості дівчаток, яка, як правило, пов'язана з читанням книжок, їхнім переказом та декламацією віршів. У цьому випадку гендерна чуйність педагога має бути спрямована на компенсацію дефіциту мовленнєвого розвитку хлопців їх заохочуванням до різних мовних вправлень, як-от: рольових ігор, театралізованих вистав, змагань на краще промовляння скоромовок, участі у роботі різних лінгвістичних гуртків — рідної та іноземних мов.

Отже, коли йдеться про традиційне виховання, маємо на увазі одностатеве, поляризоване за змістом (чоловіче — це те, що не жіноче, і навпаки), яке виступає доповнювальним, компенсаторним за знаннями, вміннями, спрямованістю інтересів дітей. Його результатом є половинчастість, однобічність розвитку, залежність від іншої статі, яка вміє робити те, що не вміють представники своєї статі.

Егалітарне виховання — це всебічний розвиток індивіда (дитини чи дорослого) без його прив'язки до статі, який опирається на його особистісні властивості, індивідуальні здібності, інтереси, уподобання, що робить людину самодостатньою, незалежною від зовнішніх умов, проте залежною від власного волевиявлення, самоздійснення, тобто від власної суб'єктності. В психологічній, зокрема гендерній, науці суб'єктність пов'язують з категорією «Я». Перетворення дитини в суб'єкт відбувається через взаємодію з оточуючими людьми, результатом чого є здатність діяти свідомо та цілеспрямовано. В онтогенезі дитина стає суб'єктом, в міру оволодіння предметно-знаряддєвими діями, мовою, логічним мисленням, зокрема зразками гендерної поведінки.

Чим наповнене для дітей традиційне виховання, як сприймають молодші школярі та старші учні настанови, що хлопці за характером і поведінкою мають бути зовсім інші, ніж дівчата, а що постійні директивні та заборонні стереотипи, на зразок «справжній мужчина нічого і нікого не боїться» та долає труднощі на своєму шляху. Враховуючи все більшу орієнтацію молодшого школяра на однолітків, можна дійти висновку, що подібні статеворольові орієнтири можуть навіть становити небезпеку для життя, особливо для хлопців не тільки у їхньому дорослому віці, а й у сьогоденні. Адже гіпермаскулінні орієнтири поведінки штовхають їх

на бездумну демонстрацію своєї безстрашності, мужності, витривалості, що проявляється в демонстративних (для глядачів, звичайно) стрибках у воду, вживанні алкогольних напоїв і наркотиків (не хочуть виглядати «білою вороною» в очах інших, які переконують, що варто спробувати хоча б один раз), швидкої їзди на скутері без шолома (щоб продемонструвати свою спритність серед решти автоводіїв), небезпечна ковзанка на озері чи річці, гра в закинутому будівництві тощо.

Результатом такого наслідування статевотипізованої чоловічої поведінки можуть бути, в кращому випадку, травми, а в гіршому — каліцтво чи смерть через нещасний випадок. Досить корисним буде подолання статевого стереотипу «хлопчик має бути» обговоренням таких питань, як: *«А чи може хлопчик потребувати підтримки? Переоцінювати свої сили? А чи може він просити допомоги? А хіба Гаррі Потер не боявся? Чи здатність бути обачним та обережним свідчить про нездатність бути сильним фізично і психологічно? Хто такий «справжній» хлопчик? Той, який нікого і нічого не боїться і здатен на будь-який ризикований вчинок? А може, героїзм — це і є відповідальність, мудрість, виваженість, розсудливість, а не хоробрість «напоказ»?*

Чи наслідують дівчатка стевотипові взірці поведінки? Так, більш безпечні в плані фізичного здоров'я, проте не менш шкідливі в плані морального, психологічного, соціального. Адже найбільш сприятливий для інтелектуального, морального розвитку період особистості дівчинки буде скерований у зовсім непродуктивну сферу — моди, макіяжу, пізнання граней романтичних історій.

Деякі роки тому кияни довідалися про кримінальну справу, в якій фігурували порнофотографи і діти молодшого шкільного віку. Як потрапили на вудочку хлопчики і дівчатка, які за віком не були здатні на участь у порносесіях? Через батьків, яких спокусила пропозиція (ні, не грошей), що з їхньої дитини зроблять кінозірку, або щонайменше модельку зі справжніми жіночними уміннями — ходіння від стегна, по прямій, зі спокусливо кокетливим поглядом, яку вже з підліткових років помітять режисери, яка вже зможе успішно конкурувати з однолітками на кастингах. Організатори афери маніпулювали навіть прізвищами відомих акторів, які, мовляв, будуть опікуватися долею юних моделей.

Як щиро зізналась одна із бабусь, «до класу другого моя внучка була успішною і в мові, і в математиці, і в спорті. Але батьки змінили школу на ближчу до місця зйомок (міського Пасажу), а разом з нею змінилася і внучка — зник інтерес до навчання, занять спортом, натомість зріс до модних журналів, програм з демонстрацією моди, різноманітних шоу, особливо еротичного характеру».

Стереотипізоване виховання — це завжди невротичне виховання, оскільки безпосередньо пов'язане з підганянням дитини під певні шаблони. Вже у 3-4 класах початкової школи учні та учениці починають зазнавати психологічного тиску традиційних очікувань: найголовніше

для дівчинки — зовнішня краса, для хлопчика — фізична сила та розум. Гіпертрофоване наслідування статевих стереотипів призводить, наприклад, до свідомого обмеження дівчатками в їжі, а отже, у відмові від споживання продуктів, які є будівельними матеріалами організму, що готується до статевого дозрівання.

Анорексія — розлад, який поширений передовсім серед дівчаток, пов'язаний зі свідомим рішенням схуднути за будь-яку ціну, аби тільки бути схожою статурою на дівчат-модельок, як, наприклад, Твіггі, яка уособлювала своєю худорбою дівчинку-підлітка.

Психологи стверджують, що причиною анорексії є не проблеми надлишкової ваги, а брак самореалізації, реальних успіхів дівчинки в навчальній діяльності, спорті, гуртковій роботі, колективних справах класу, школи тощо. Крім того, брак дружньої підтримки дитини з боку значущих інших, і в першу чергу батьків, призводить до звуження свідомості дівчинки до проблеми тіні — адже ця сфера залишається єдиною, яку вона здатна контролювати самостійно, стверджуючи хоча б у такий спосіб своє дівчаче «Я».

Гендерне виховання — це не разова чи якась годинна акція або захід, це постійна, щоденна, шохвилинна орієнтація на повноцінний розвиток дитини, без огляду на статеві стереотипи. Слушною підказкою вчителю буде ознайомлення учнів із прикладами життя видатних людей (із серії книг «Життя видатних дітей». — К.: Грані-Т, 2007-2010).

Чи купуєте Ви дитині іграшки, книжки, чи вибираєте кольори її вбрання з огляду на стать? «Так» відповідає переважна більшість батьків. Експеримент, який проводили в одному з дошкільних закладів, де одного дня всім дітям запропонували гратися з машинками, конструкторами, вилучивши ляльки, а наступного дня — ляльками, будиночками, кухонним приладдям, вилучивши всю техніку, був позитивно прийнятий дітьми, проте не їхніми батьками. Особливий супротив викликав експеримент у татів, мовляв, для хлопців корисними іграшками є солдатики, танки, зброя, але тільки не ляльки...

Гендерне виховання — це опора на здоровий глузд, який диктує всебічний розвиток особистості, що дасть можливість дитині, а пізніше і дорослому, успішно адаптуватись до будь-яких життєвих обставин.

Егалітарне — це самість, суб'єктність, самовиявлення, самовизначення, інтернальний локус-контроль, бо суб'єктність, самовідповідальність, самовиявлення дитини — це концентрація на тому, чого прагнуть вихованці як особистості, як люди — про яку професію мрієш, чого прагнеш досягнути в житті.

Самість не означає того, що дорослий не втручається в розвиток дитини, навпаки, він його спрямовує, контролює, відповідає за його перебіг.

Починайте в гендерному вихованні з себе: якою мірою Ваша стат зумовлює Вашу поведінку? Якщо значною мірою Ваша професійна діяльність зумовлена статевою належністю, то варто почати з себе — якою мірою ваш життєвий простір заражений вірусом статевих стереотипів;

чи Ваші вміння, навички, характерологічні властивості обмежені Вашою статтю; Чи часто Ви знаходите собі виправдання, мовляв, «Ви ж не чоловік (жінка), щоб...».

Вчитись орієнтуватись і утверджуватись в гендерному просторі — це повсякденна наука дітей, яка не обмежується ані сферою діяльності, ані віком. Це означає, що не можна пов'язувати уміння дитини функціонувати на паритетних началах лише сферою побутових чи академічних умінь. Яким є спілкування поза уроками, в позакласній та позашкільній діяльності? Хто ходить на гуртки рукоділля, а хто у фотогурток? Переважно в першій — дівчатка, а на заняття з фотографії — хлопці. А чи можна, навпаки, заохотити більше хлопців до гаптування та більше дівчат до оволодіння технічними вміннями? Безперечно, що так, та для цього слід виявляти гендерну чуйність.

Молодший шкільний вік стає фундаментом накопиченням такого знання, як рівність, однаковість, паритетність. Проте незабаром цей гендерний розвиток переростає в іншу площину гендерного самовизначення — романтичні взаємини з протилежною статтю, коли знову постає чимало нових питань — хто має бути ініціатором пропозиції дружби — він чи вона, яка дружба міцніша — одностатева чи міждстатева, чи добре, що хлопці в цьому віці починають наслідувати гіпермаскуліну поведінку, а дівчатка — гіперфемінну, а буває, що і навпаки.

Отже, *гендерне виховання* — це увага до обох статей, це — еквівалент вимог і можливостей, а ще — особлива чутливість до ситуацій, в яких порушується гендерний паритет, прагнення його надолужити спеціальними педагогічними зусиллями.

Так, наприклад, програми крос-культурних академічних досягнень студентів, як-от «Міжнародна оцінка студентів» та «Міжнародні напрямки вивчення математики і наукових досліджень», переконливо засвідчують успіхи молодих чоловіків в освоєнні точних і природничих наук. Чи означає це, що дівчата мають менші здібності? Зовсім ні, стверджують дослідники, адже випередження дівчат хлопцями спостерігається не на рівні початкової та середньої школи, а пізніше, у вищому навчальному закладі. При цьому інтерес до наук в обох статей є однаковим, проте впевненість у собі, перспективах своєї праці у дівчаток є значно нижчою.

Подібні приховані навчальні плани, як свідчать психолого-педагогічні дослідження, простежуються на всіх рівнях середньої освіти. Для початкової і середньої ланок освіти необхідна нова ідеологія гендерного виховання, яка заохочувала б особистісний підхід до дитини, індивідуалізований розвиток незалежно від її статевої належності.

Інша гендерна проблема, яка постає перед початковою школою, це — фемінізація (майже суцільна на теренах пострадянських країн) контингенту вчительства. *Чимало в подоланні стереотипу, що опіка над наймолодшими школярами, їх навчання — це справа жінок, зробили такі країни, як Ірландія і Норвегія, де статевий баланс початкової школи до-*

сяг позначки 50/50. Серед запроваджених заходів — пропаганда в ЗМІ та серед студентів вищих навчальних закладів можливостей для креативності праці вчителя, матеріальне заохочення, а також демонстрація реальних успіхів учителів-чоловіків у системі початкового навчання, які, в свою чергу, ставали головними мотивами заохочення чоловіків до вчителювання.

Незвіданих ситуацій на шляху особистісного зростання у ваших вихованців, та й у вас, дорослі, буде виникати щодня чимало. Найголовніше у гендерній соціалізації — все добре те, що не обмежує інтересів, намірів насадженням стереотипів. Ваш найкращий вибір — Ви самі!

Суб'єктність активізується застосуванням нових інформаційних технологій передавання знань. Суб'єктний підхід не відміння побудову навчального процесу відповідно до його результату. Приміром, у початковій школі переважає формувальна парадигма, коли учні знаходяться в позиції об'єкта тлумачення гендерних знань. Проте в старших класах вона має замінюватися активними та інтерактивними уроками (розвивальна парадигма), реалізація якої потребує розширення позиції суб'єктності вчителя і учня.

Отже, зміст, методи та прийоми розвивальних та особистісно-орієнтованих технологій гендерного навчання спрямовані насамперед на те, щоб шляхом використання життєвого досвіду кожного учня/учениці, допомогти становленню їх егалітарних поглядів на взаємини статей. Головним на занятті стає розвиток рефлексії Я (Я-хлопчик/Я-дівчинка) через збагачення гендерних знань дітей, включення їх в аналіз повсякденного пошуку аргументів, особистісних смислів, на користь традиційних чи егалітарних орієнтацій. Педагог стає наставником, співучасником їх творення на засадах діалогу між ним та вихованцями. Категорія суб'єктності учнів досить близька поняттю самості, самостійності, а отже, об'єднує в собі свідомі цілі та емоційні ставлення до них і відповідну організацію поведінки: *«Ти знаєш, що ти — Людина? Ти знаєш про це, чи ні? Усмішка твоя — єдина, Мука твоя — єдина, Очі твої — одні»* (Василь Симоненко).

Одним із пріоритетних завдань гендерної просвіти є розширення кругозору бачення проблеми рівноправності статей у різних сферах людської життєдіяльності, прищеплення гендерної чуйності, здатності відстоювати рівність стосунків. Гендерна педагогіка ставить за мету усунення традиційних культурних обмежень розвитку особистості її статевою належністю.

2.2. Гендерні виміри педагогічного процесу

Будь-яка тактика виховання базується на якійсь ідеології, яка визначає зміст, спрямованість соціалізації особистості, добір адекватних форм методів. Гендерне виховання також має свою ідеологію — традиційну, орієнтовану на протиставлення змісту і завдань розвитку умінь і навичок хлопчиків та дівчаток, та егалітарну, метою якої є розвиток особистості

згідно з її інтересами, уподобаннями, нахилами. Проте розрізнити ці дві стратегії буває досить важко, оскільки кожен педагог прагне відповідати демократичним стандартам, а отже, відповідати більш прогресивним гендерним настановам.

Проте юридична рівноправність хлопчиків і дівчаток не означає їхньої фактичної рівноправності в навчально-виховному процесі. Такого висновку дійшли дослідники, зробивши гендерну експертизу підручників для початкової школи та дитячої літератури.

Методологічне забезпечення початкової освіти викладене у Державному стандарті початкової загальної освіти (зі змінами, затвердженими колегією Міністерства освіти і науки України від 20.10.2005 року «Про підсумки переходу початкової школи на новий зміст та структуру навчання»), рекомендованого Міністерством освіти і науки України для практичного використання та забезпечення відповідності у підготовці та післядипломній освіті учителів початкових класів, валідності навчальних програм та підручників (лист МОН від № 1/9-695 від 06.12.2005). Тому в доборі змісту враховується його наступність і неперервність, доступність і науковість, потенційні можливості для взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку, реалізації принципів індивідуалізації, гуманізації навчально-виховного процесу.

Згідно з гендерними дослідженнями, **методологічними** орієнтирами у сфері освіти, є критерії (ознаки) гендерної рівності: рівність доступу, рівність ставлення і рівність результатів. Зазначимо, що інтерпретація дослідниками принципів гендерного підходу стосується насамперед «рівності результатів», під якою розуміється не рівність балів з предметів у хлопчиків та дівчаток, а розкриття власного індивідуального потенціалу дитини, незалежно від її статевої належності, досягнення рівності здібностей на суб'єктивному рівні. Підкреслимо, що «рівність результатів в освіті» інтегрує в собі взаємодію принципів «рівного доступу» і «рівного ставлення».

Зміст Базового навчального плану початкової школи як складової Держстандарту загальної середньої освіти ґрунтується на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегративності, єдності навчання і виховання, на засадах особистісно орієнтованого навчання, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави. До Базового навчального плану входять інваріантна і варіативна складові змісту початкової освіти. Зміст інваріантної складової подано через освітні галузі: мова та література, математика, здоров'я і фізична культура, технологія, мистецтво, людина і світ, які побудовані за змістовими лініями.

У процесі проведення гендерної експертизи державного Стандарту загальної початкової освіти в Україні (*Дослідження було проведено за сприяння Програми рівних можливостей і прав жінок в Україні (ПРООН) у 2009-2010 рр.*)

виявлено, що даний програмовий документ є релевантним принципам гендерної рівності, оскільки спрямований на всебічний розвиток та виховання особистості обох статей, відповідно до пізнавальних можливостей дітей молодшого шкільного віку. Водночас із функціональною підготовкою за роки початкової освіти діти мають набути достатній особистий досвід культури спілкування і співпраці у різних видах діяльності, самовираження у творчих видах завдань.

Основний метод дослідження — контент-аналіз тексту Держстандарту початкової освіти за критеріями: «статус кво» статей (симетричність-асиметричність показників); наявність «прописаних» гендерних цілей та завдань розвитку; наявність/відсутність гендерної термінології; включення і розкриття гендерних складових; наявність гендерних стереотипів та упреждень щодо статевої належності (назви та відбір тем, формулювання, оцінки щодо зображень образів жінок і чоловіків, хлопчиків та дівчаток тощо); стиль викладу (гендерно-нейтральний, гендерно-чутливий); передбачення можливих очікуваних результатів реалізації змісту державних освітніх документів на дотримання принципів гендерної рівності.

Гендерна експертиза Державного Стандарту початкової освіти засвідчила спрямованість на всебічний розвиток молодших учнів та повноцінне оволодіння ними всіма компонентами навчальної діяльності, без огляду на стать; наявність потенційних можливостей для взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку особистості дитини; реалізацію принципів індивідуалізації та гуманізації навчально-виховного процесу як релевантних принципам гендерно-чутливого підходу. Водночас у документі відсутня гендерна термінологія («прописані» у тексті гендерні цілі та задачі), наявна *гендерна мовна асиметрія*, що стосується, перш за все, вживання іменників чоловічого роду поряд із гендерно-коректними термінами («учень» (3), «герой» (5), «автор» (1), «письменник» (1), «вчитель» (4), «громадянин» (1); «учні» (38), «діти» (8), «школярі» (15), «людина» (21), «дитина» (5), «герої» (5), «діячі» (1), «автори» (2), «люди» (12), одиничні вирази «поети», «прозаїки», «письменники-класики», «персонажі», «українці», «фахівці», «представники», «працівники», «пасажери», «батьки», «діячі», «вчителі»). Доцільним, на нашу думку, в контексті гендерно-чуйного підходу, є доповнення змісту документу статевоототожними поняттями, як-от: «українці-українки», «учні/учениці», «письменники/письменниці» тощо.

Загалом, Державний стандарт початкової загальної освіти відповідає засадам егалітарності, проте потребує незначного редагування змісту і вимог із врахуванням гендерної складової, більш ширшого уточнення у формулюванні освітніх галузей, що отримало схвальну оцінку експертів — учителів початкових класів. Наприклад:

І. Для освітньої галузі «Мови і літератури»:

У контексті уявлень про звичаї і побут українського народу, визначних подій та постатей в історії вховувати інформацію щодо соціостатевої

стратифікації та гендерних настановлень в українській етнокультурі та сьогоденні (фольклор, приказки, твори вітчизняних авторів/авторок); Розвивати повноцінне читання, ознайомлювати школярів з дитячою літературою з обов'язковим врахуванням гендерної складової, а саме на уроках з мовознавства ознайомлювати учнів із азами гендерного підходу, вжитку та представлення номінацій чоловічого та жіночого родів «країна-край», «ідея-ідеал», «учень-учениця», «українець-українка», «письменник/письменниця», наголошувати на егалітарності цінностей у міжстатевих взаєминах українців; сприяти розвитку здібностей, волі та характеру у дівчаток та хлопчиків в контексті громадянського виховання.

Представляти паритетність статей у змісті книжок, казок, віршів, часописів тощо статевототожними рубриками; звертати увагу дітей на ментальність українців, що полягає у кордоцентричності та рівноправ'ї обох статей. Під час читання дітям різножанрових літературних творів (казки, байки, вірші, ігри, скоромовки, приказки тощо) вчителям слід уникати спрямованості на дихотомію гендерних ролей, наголошувати, що в основі функціонування соціальних ролей та взаємодії статей в українській етнокультурі — паритетність ігор, іграшок, забав, можливостей здібностей та навичок тощо, ознайомлювати із зображенням у малюнках, текстах гендерних стереотипів, які обмежують повноцінний розвиток дітей обох статей. Важливо показувати молодшим школярам, що українській поезії, літературі, народному фольклору (дитячим лічилкам, скоромовкам, казочкам, вішикам тощо) особливо притаманною є орієнтація на індивідуальні можливості дитини, розвиток її здібностей та характеру.

II. Для освітньої галузі «Мистецтво»:

Залучення школярів обох статей до творчої діяльності в музичному, образотворчому (візуальному), хореографічному, театральному та екранному видах мистецтва. Сприяти рівному включенню дівчаток і хлопчиків у всі види діяльності, активному вираженню естетичних почуттів, розвитку емпатійних властивостей у дітей, згідно з їхніми індивідуальними здібностями, інтересами, бажаннями.

III. Для освітньої галузі «Математика»:

У рівній мірі заохочувати дівчаток та хлопчиків до вивчення математичних наук, акцентувати увагу на внеску та ролі жінок у становленні науки.

IV. Для освітньої галузі «Технологія»:

Ознайомлення учнів з основними напрямками трудової діяльності та формування умінь і навичок роботи ручними знаряддями праці, що застосовуються в різних технологічних процесах; формування у хлопчиків і дівчаток умінь самообслуговування та трудових навичок із врахуванням індивідуального вибору, інтересів та запитів дітей.

V. Для освітньої галузі «Здоров'я і фізична культура»:

— формування умінь і навичок здорового способу життя, безпеки життєдіяльності дівчаток та хлопчиків;

— ознайомлення з впливом рухової активності та загартування організму, формування знань, умінь і навичок особистої гігієни, про-

філактики захворюваності та травматизму, правил техніки безпеки *для дітей обох статей*;

— формування усвідомленої індивідуальної установки дітей на необхідності удосконалення основних якостей їх фізичного розвитку; формування самостійного та свідомого виконання фізкультурних заходів у режимі дня, профілактичних вправ для запобігання порушенню постави та зору;

— формування та розвиток навичок базових рухових дій загально-розвивального спрямування *для обох статей*.

VI. Для освітньої галузі «Людина і світ»:

Усвідомлення дітьми *обох статей* своєї належності до природи і суспільства, створення передумов для засвоєння учнями різних видів соціального досвіду, системи цінностей суспільства, морально-правових норм, традицій. Розвиток активного пізнавального ставлення до дійсності, забезпечення умов для самореалізації, самовираження в навчально-пізнавальній діяльності відповідно до індивідуальних можливостей кожної дитини, *незалежно від її статевої належності*.

Отже, зміст Державного Стандарту початкової освіти в цілому є гендерно-нейтральним, проте містить гендерно-чутливі індикатори як егалітарного, так і традиційного, статеводиференційованого підходу.

На наш погляд, низка положень у державних Стандартах потребує точнішого і глибшого *гендерного викладу*. Вважаємо за доцільне: впровадження гендерної термінології у зміст програмових документів; дотримання гендерної симетрії мови у програмових документах; включення в тексти програмових документів гендерних цілей та завдань розвитку дітей обох статей; включення гендерних питань в організацію діяльності методичних об'єднань, обговорення їх у формі самопрезентацій та обміну досвідом з проблем впровадження гендерного підходу в початкову школу, визначення шляхів реалізації гендерного виховання на засіданнях педагогічних рад початкової школи, методичних комісій, батьківських зборах тощо.

Як свідчать дослідження академіка О.Я. Савченко, у розвитку творчих здібностей особистості особлива роль відводиться умінню переносити знання і вміння в нову ситуацію, створювати нові образи, знаходити багатоваріантність розв'язків проблеми, легко звільнитись від стереотипів, уміння переносити знання у практичну площину. [91].

Сьогодні навчання розглядається як багаторольовий процес. «Акцент на цьому виключно важливий для подолання побутової авторитарної парадигми. Особистісно орієнтоване, розвивальне навчання, концепція життєтворчості — ось «три кити», на яких тримається сучасна школа. Учень — не пасивний об'єкт, а суб'єкт навчання — головна діюча фігура всього навчально-виховного процесу, він ініціює, вибирає і відповідає за свій вибір.

В.О. Сухомлинський писав: «Немає абстрактного учня. Мистецтво й майстерність навчання і виховання полягає в тому, щоб, розкривши сили і можливості кожної дитини, дати їй радість успіху». Отже, навчання для обох статей повинно бути максимально індивідуалізованим, нести «радість завтрашнього дня», сприяти активності дітей.

Гендерне навчання як шкільний предмет передбачає певну специфіку організації навчально-виховного процесу в початкових класах. Зважаючи на те, що у молодших школярів здебільшого переважає конкретно-образне мислення та нестійка увага, провідними формами роботи з ними мають бути ігри. Тривалість заняття у 1–2 класах не повинно перевищувати 20–25 хв., а у 3–4 класах — 30–45 хвилин.

Безперечно, в оцінці результатів гендерної просвіти вчитель послуговується також якісними оцінками активності учнів, емоційними реакціями дітей у процесі проведення занять. Досвідчені вчителі здійснюють своєрідний моніторинг проведених занять за критерієм бажання дітей навчатися виконувати домашні завдання, активної участі у виконанні дидактичних завдань. Учителі молодших класів пропонують дітям висловлювати свою зацікавленість мімікою (задоволення, нейтральної чи негативної реакції) індивідуально чи колективно, або «барометром» великого пальця висоти піднятої руки чи долоні. Застосовують також тест «мордочки настрою», «світлофори» (зелений — знаю, правильно, червоний — неправильно, тривога; жовтий — сумніваюся) та ін.

Запропоновані заняття для різних вікових груп школярів побудовані за концентричним принципом, що дасть змогу не лише зберегти наступність і послідовність вивчення тем від 1 до 4 класу, а й найповніше реалізувати міжпредметні зв'язки з уроками мови, основ здоров'я, громадянської освіти, природознавства тощо.

Заняття у початкових класах є пропедевтичним етапом у вивченні гендерної проблематики в середній та старшій ланці. Учні змінюються у процесі навчання, привносять в нього свій досвід, мають свої очікування і оцінки досягнень.

Гендерна освітня парадигма передбачає впровадження гендерної складової як системоутворюючої в організацію творчо-розвивального середовища початкової школи, сприяння інтерактивній взаємодії тріади: школа-сім'я-дитина; підвищення гендерної культури населення через систему психолого-педагогічного всеобучу; створення програми психолого-педагогічного супроводу гендерної соціалізації дитини, що передбачає підготовку дівчаток і хлопчиків до гнучкого соціостатевого репертуару у поведінці та різноманітних сферах життєдіяльності на принципах рівно прав'я із врахуванням їхніх індивідуальних здібностей, уподобань, нахилів, можливостей тощо.

Основним завданням є формування *гендерної компетентності як складової життєвої компетентності* у дітей молодшого шкільного віку та передумови егалітарної моделі соціалізації зростаючої особистості.

Сприяти розвитку у дітей критичного мислення та здатності протистояти гендерним стереотипам як необхідних умов ефективної самореалізації особистості, всебічного розкриття її індивідуалізованого потенціалу в процесі життєдіяльності.

Цілеспрямоване здійснення гендерного виховання в більш широкому контексті громадянського зростання особистості сприятиме утвердженню цінностей української національної ідеї, зокрема таких її складників, як державність, демократія, добробут, працелюбність і відповідальність та ідеї рівноправності статей як запоруки демократичних змін в суспільстві та умови повноцінного, індивідуального розвитку дитини без огляду на її стать.

Ознайомлення із передовим педагогічним досвідом початкової школи Тернопільської ЗОШ №3 (заступник з навчально-виховної роботи — Будій Н.Д.) показало, що впровадження гендерно-чуйного підходу сприяло побудові творчо-розвивального середовища, розвитку креативності в обох статей, поліпшення соціального середовища для вияву здібностей у хлопчиків та дівчаток, підвищення їхньої компетентності у різноманітних видах діяльності та колективних справах як передумови формування успішної особистості. Продуктивна діяльність вчителя була спрямована на проектування і створення просторово-предметного, соціального і психодидактичного компонентів освітнього середовища. Проведення гендерної експертизи Стандартів початкової освіти (О. Кікінежді, Н. Будій, Г. Жирська, І. Гречин, Л. Ковальчук, О. Тимчишин, Л. Голояд, Я. Моргун та ін.) дало можливість інтегрувати гендерний підхід в шкільну практику з метою дотримання принципів гендерної рівності, уникнення будь-яких проявів упередженості та дискримінації дітей за статевою ознакою, диференціації вимог щодо їхнього розвитку, навчання та поведінки на підставі належності до певної статі, створення умов для максимального розкриття здібностей та інтересів дівчаток і хлопчиків у процесі педагогічної взаємодії.

Найсуттєвішою характеристикою гуманістичного освітнього середовища, розширення майбутнього ціннісного світогляду дитини є її суб'єктне, авторське ставлення до життєвих подій, що передбачало живу, активну участь обох статей у будь-якій ситуації, гнучкість поведінки, виявлення власного творчого задуму тощо. Зокрема, дівчатка і хлопчики 4-х класів стали призерами Кубка нашого міста з інтелектуальних ігор, переможцями у міському етапі Всеукраїнського фестивалю-конкурсу «Молодь обирає здоров'я». Благодійний проект волонтерського загону «Добротворці» учнів 3-х класів визнано Міжнародним благодійним Фондом «Україна—3000» одним з найактуальніших, який увійшов до сотні кращих проектів нашої країни. Благодійні акції «Острів душі», «Подаруй малятам тепло серця», «Для вас, наші працюючі дідусі й бабусі!», Андріївські вечорниці, під час яких були зібрані кошти на пам'ятник славетній землячці — оперній співачці Соломії Крушельницькій. Ці та

інші заходи сприяли розвитку людяності та життєтворчості у дітей, дали їм змогу долучитися до добрих і величних справ.

Тренінги з метою підвищення гендерної компетентності вчителів були спрямовані на підвищення їхньої психологічної культури, цілісного бачення творчих педагогічних ситуацій, розвитку рефлексивних здібностей в контексті гендеру тощо.

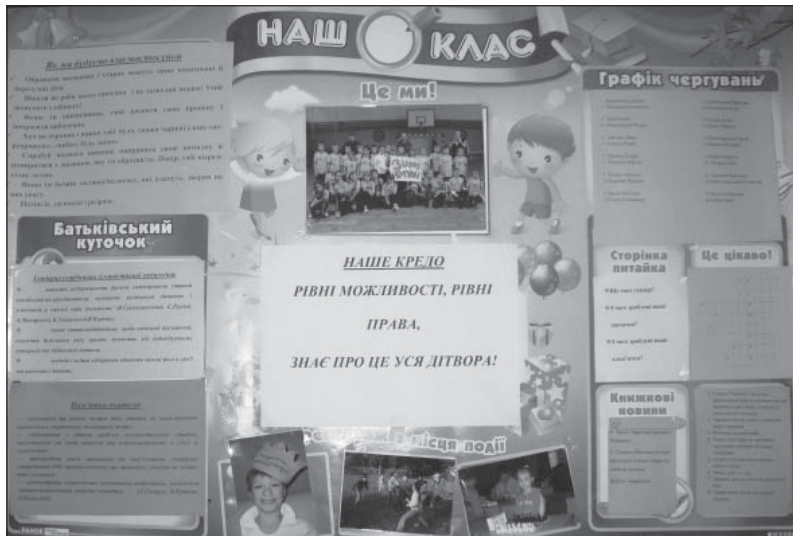
Впровадження гендерної складової відбувалось як під час викладання предметів основного блоку, так і предметів розширювального блоку: «Економіка», «Логіка», «Інформатика», «Поетика», «Основи риторики», «Права дитини», «Етика та естетика», «Валеологія» тощо. Результативність введення таких курсів очевидна. Учні стають демократичнішими, кмітливішими, вільно висловлюють власні думки, своє бачення у вирішенні будь-яких проблем.

Гендерний підхід передбачав допомогу учням в усвідомленні себе успішною та креативною особистістю, у виявленні власних можливостей, незалежно від статі. Про юні таланти, розкриття маленьких паростків творчості йдеться в інформаційно-пізнавальній газеті «Шкілка». Водночас із функціональною підготовкою за роки початкової освіти діти обох статей набувають особистого досвіду культури спілкування і співпраці у різних видах діяльності, самовираження у творчих видах завдань. Кредо класник колективів: «Рівні можливості, рівні права — знає про це уся дівчора».

Колектив учителів початкових класів школи №3 м. Тернополя здобув лауреатство у Всеукраїнському конкурсі «Початкова школа XXI сторіччя» в номінації «Творчий педагогічний колектив». Отже, створення єдиного освітнього середовища в початковій школі як цілісної системи урочно-позаурочної діяльності, тріади «батьки-учні-вчителі», впровадження інтерактивних навчально-виховних технологій, релевантних принципам гендерної рівності, є необхідними умовами розвитку життєтворчості молодших школярів.

2.2.1. Гендерні настанови вчителів початкової школи

Учені наголошують, що саме першому вчителю належить бути «повноцінно функціонуючим» організатором творчо-розвивального середовища для відкриття унікального «Я» кожної дитини, незалежно від її статі. Саме у спільній діяльності та діалозі педагога з дитиною у початковій школі «народжується» «особистість майбутнього» як активний та творчий суб'єкт діяльності (Г. Балл, М. Боришевський, Л. Виготський, Г. Костюк, С. Максименко, С. Рубінштейн, П. Чамата та ін.).

Які гендерні настанови сповідують вчителі початкових класів? Вчителі з різним стажем роботи в школі? Як уявляють собі виховний гендерний процес — як традиційний, двополярний, а отже, різний для хлопчиків та дівчат? Чи вчителство більше орієнтоване на оминання наявності до статі учня чи учениці, чи на опору на індивідуальність вихованців? Якою мірою статеві стереотипи опосередковують педагогічний процес? Якою мірою вчителі ознайомлені з гендерною педагогікою?

Для виявлення домінуючих гендерних орієнтацій нами був застосований авторський опитувальник, який містив як прямі, так і обернені судження на тему оцінки гендерних настанов, які превалюють у мас-медіа, в поглядах на призначення статі в функціонуванні сім'ї і суспільства, а також педагогічних технологій і подолання або підтримки гендерних стереотипів (див. зміст у «Додатку 2»). Слід одразу зазначити, що в процесі безпосереднього спілкування з вчителями початкової школи (на жаль, серед них не було жодного педагога чоловічої статі), а особливо під час проведення тренінгових занять на гендерну тематику, переконалися на практиці, як швидко ця аудиторія приймає (інтеріоризує) ідеї гендерного рівноправ'я, як навіть, на інтуїтивному рівні, самостійно впроваджує їх і в роботу з учнями, і в спілкуванні з батьками. Сама дійсність, багатий педагогічний досвід спонукає вчителя ставати в шеренгу прихильників егалітарного підходу у виховному процесі. Ця тенденція виявилась і в результатах тестування — чим більшим був педагогічний стаж (а серед 32 опитаних ними виявилось 6 осіб зі стажем від 20 до понад 30 років), тим чіткішою була орієнтація на «виправлення», «корекцію» стереотипових настановлень щодо виховання хлопчиків та дівчат в стінах класу і школи. Серед прихильників традиційного виховання не знайшлося жодного педагога з солідним робочим стажем.

Аналіз отриманих даних переконливо свідчить про те, що в умовах браку егалітарно спрямованих дидактично-методичних матеріалів для вчителів, педагоги початкової школи як аматори мають у цілому позитивне ставлення щодо впровадження егалітарного гендерного виховання. Так, насправді їм не вистачає гендерних знань як підкріплення щодо власних умовисновків — звідси домінуючі протиріччя в оцінці стратегії виховання, як, наприклад, з одного боку, позитивне ставлення до освоєння дівчатками побутових умінь та навичок (а чому б ні, адже все, чого вчать людину, вона має засвоїти якнайкраще), з іншого — усвідомлення

завдання пропаганди наукових, соціальних здобутків та успіхів жінок, які зуміли посісти високі посади в керівництві країною, урядом, містом, компанією, фірмою, та чоловіків, які досягли значних успіхів на педагогічній ниві, соціальній роботі, у сфері культури. З одного боку, неприйняття ідеї окремішнього виховання дітей у закладах «тільки для хлопчиків» чи «тільки для дівчаток», а також настановлення про те, що «хлоп'ятка і дівчатка в дорослому житті мають виконувати різні соціальні ролі, а, отже, їхнє виховання має відрізнитись і бути орієнтованим на те, якої вони статі», а також про різність іграшок, забавок, ігор, книг для хлопчиків та дівчаток («куточки хлопчачі» та «куточки дівчачі»), а з іншого — боязнь «звертати увагу учнів на парадокси в змісті реклами та текстів, малюнків у підручниках чи журналах, де жіночу стать «прив'язують» до кухні та домогосподарства, а чоловічу — до занять поза домом та соціального життя».

Амбівалентність вибору лінії гендерного виховання проявлялась у «нерішучості» вчителів щодо того, чи варто вже «з початкової школи, як з дівчатками, так і хлопчиками розмовляти про професії, які дають змогу забезпечити людині матеріальний добробут», в оцінці негативного впливу телешоу на ідеї статевої рівності, в тому, що хлопчиків варто заохочувати до «дівчачих» ігор та іграшок, а дівчаток — до «хлопчачих». На користь тяжіння амбівалентних позицій до егалітарних свідчить також те, що більшість педагогів переконана в тому, що «хлопчики і дівчатка мають в інтересах, здібностях та поведінці більше подібного, ніж різного», що варто заохочувати і хвалити дітей за освоєння ними «статевонетипових» занять — дівчаток «за освоєння ними спортивних ігор, технічних умінь і навичок, якими вже добре володіють хлопчики, а останніх — за уміння куховарити, шити, прасувати, прикрашати, доглядати, опікуватись тощо, якими добре володіють представниці жіночої статі».

Таким чином, частотний розподіл відповідей на питання анкети більшості респондентів, які підлягають під рівень «амбівалентний тип гендерних орієнтацій», свідчить про домінуючі в педагогічному середовищі статеві стереотипи, про те, що саме чоловічій статі мусять належати провідні (керівні) ролі в суспільстві, що дівчаток і хлопчиків потрібно виховувати відповідно до соціальнооочікуваних способів. А отже, і дотримання різних виховних стратегій в початковій школі є тим наріжним каменем спотикання, який зумовлює прийняття хибних виховних тактик. Водночас усвідомлення того, що в гендерній царині не все гаразд і в розподілі ролей в сім'ї і в суспільстві в цілому, формує готовність вчительства до поповнення знань, є вагомим аргументом на користь егалітарного самовизначення.

Чи залежить вибір гендерної виховної стратегії вчительок початкової школи від педагогічного стажу?

Серед вчительок, які, згідно з результатами опитування, підпадали під окреслення типу тих, які поділяють традиційні гендерні орієнтації, виявлено чимало «початківців», які роблять перші кроки в професійній діяльності. На наш погляд, їх тяжіння до традиційного виховання зумов-

лене, передовсім, труднощами поєднання сімейних та соціальних ролей, а отже, бажанням мати надійний захист від професійних переважень і прихисток «за чоловіком, як за кам'яною стіною». За шкальною оцінкою їхніх «традиційних» виборів відповідей не можна одночасно стверджувати, що це — тверді переконання. Це, скоріш за все, розгубленість у важкому професійно-сімейному функціонуванні та віднаходження, а відповідно, і сублімація на виховний процес, традиційного погляду як віками впорядкованого стану міжстатевих взаємин. У свою чергу, традиційні погляди знаходять своє живлення в традиційному змісті офіційних та прихованих навчальних планах.

Якою мірою статеві стереотипи опосередковують педагогічний процес — як викладання шкільних дисциплін, так і особливо позакласну та позашкільну виховну роботу? З цієї метою під час вересневого зібрання, в якому брали участь 93 вчителі міських середніх шкіл, з них 27 — чоловічої статі, їм було запропоновано обговорити в фокус-групах та винести свій експрес-вердикт щодо диференціації жіночої і чоловічої психології (хлопчачої та дівчачої), та ступеня її залежності від гендерної соціалізації. За кількістю учасників учителів поділили тимчасово на 10 груп, їм давались для міри оцінки правдивості такі твердження:

- ♦ *Дівчатка, жінки несуть в своїй душі той древній материнський інстинкт, який спонукає їх до опікуючої та виховної діяльності.*

- ♦ *Чоловіки, хлопці від народження є більш активними в освоєнні нових територій, тому їхнє життєве завдання — розбудовувати соціальний простір.*

- ♦ *Різні психологічні властивості чоловічої і жіночої статі зумовлені як еволюційними чинниками, так і різними гормонами, які впливають на психіку і формують, з одного боку, безстрашних, агресивно напористих лідерів, здатних вести за собою, з іншого — залежних, слухняних, чуйних до інших осіб, здатних створювати сімейний затишок.*

- ♦ *Чоловіки є набагато розумніші від жінок, здатними мислити послідовно, логічно, без емоцій, що є передумовою успішного освоєння природничих та точних дисциплін. Жінки мислять почуттями, емоціями, що зумовлює емпатійні здібності, здатність до співпереживання, а отже, і більшу схильність до освоєння дисциплін гуманітарного циклу.*

- ♦ *Взаємодоповнюючі (комплементарні) психологічні властивості чоловіків і жінок, а також сімейні та соціальні ролі (сімейні обов'язки, професії, соціальні посади) — це нормальний розподіл статей. Так і має бути, природу не обманути, а спроба її порушити обертається великим злом — надсмертністю чоловіків, алкоголізмом у сім'ї, сімейними кризами та малодітністю тощо.*

Члени фокус-груп (по дві для оцінки кожного судження) як експерти висловлювали свою згоду за п'ятибальною шкалою Лайкерта. Відсоткове співвідношення ступеня оцінки суджень представлено на рис. 2.1.

Рис. 2.1. Відсотковий розподіл егалітарних та стереотипизованих суджень вчителів

Результати обговорення в фокус-групах говорять самі за себе: статеві упередження опосередковують сприйняття гендерних проблем певною мірою, потребують негайного розвінчування шляхом просвітницької роботи. При цьому участь в експертній оцінці осіб чоловічої статі спонукала групу до прийняття більш стереотипизованих суджень. Як і у випадку індивідуальних гендерних орієнтацій, фокус-групи з більш старшими за віком учасницями (а отже, і педагогічним стажем), демонстрували більш об'єктивні наукові судження, ніж їх молодші колеги. Превалююча гендерна стереотипизація свідомості пересічного вчителя засвідчує поширеність традиційних статоворольових вимог до навчання і поведінки статей, що, в свою чергу, ставить перед вченими проблему підготовки методичних посібників, які б розвінчували статеві упередження, а отже, стимулювали однакове та рівне ставлення до хлопчиків та дівчаток.

2.2.2. Офіційний та «прихований» навчальні плани в гендерній експертизі підручників та посібників

Потужним засобом, за допомогою якого суспільство відтворює гендер і соціальні стосунки, є система освіти. Гендерна компетентність як ключова має будуватись на сучасних засадах дидактичної теорії та практики виховання. Концепція «розвивального навчання», представлена в працях Л.С. Виготського, П.Я. Гальперіна, Д.Б. Ельконіна, Г.С. Костюка, С. Максименка та інших вчених, базується на ідеї цілеспрямованих впливів на людську особистість не стільки обсягом знань, скільки активізацією самостійних висновків, суджень, оцінок.

Аналіз педагогічної літератури зі статевого виховання свідчить, що вітчизняна школа ніколи не була «безстатевою», як часто говорили. Навпаки, школа через навчально-виховний процес і педагогічну взаємодію активно реалізувала статевоюльову парадигму гендерної соціалізації учнів. Саме школі, на думку багатьох феміністських дослідниць, належить заслуга проведення ідей про природну рольову обмеженість жінок, формування комплексів професійної неповноцінності та соціальної депривації дівчат.

Дослідження змісту гендерних настанов на мезорівні дали змогу прослідкувати відтворення традиційних (патріархальних) настанов у практиці шкільного навчання. Відомо, що ЮНЕСКО виділяє приховані й відкриті елементи статевої дискримінації в дидактичних програмах.

Відкрита дискримінація — це наявність різних навчальних програм для хлопчиків та дівчаток.

Прихована дискримінація — це наявність гендерних стереотипів у шкільних матеріалах, які пропонують дітям певні моделі для ідентифікації. Саме цей тип прихованих навчальних планів присутній у шкільній освіті України.

Починаючи з дитячого садка і до аспірантури, всі стосунки в учбово-виховних закладах відтворюють закладені в культурі уявлення про жінок як підлеглих, залежних, таких, що не прагнуть до досягнень, а про чоловіків як домінуючих, незалежних і «успішних». Цей процес не є явною чи навмисною метою освіти та небагато хто з учителів усвідомлює, що він відбувається. Річ у тім, що окрім офіційно прийнятого навчального плану, затвердженого Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України, в який входять навчальні програми та підручники, методичні посібники та різного роду дидактичні матеріали на допомогу вчителю, який має відповідати вимогам Конституції Української держави, її ідеології та політиці в галузі освіти і культури, існує так званий **прихований навчальний план**. Це поняття вперше було застосовано американським педагогом Філіпом Джексонем. (*Jackson, P. (1968). The daily grind. In P. W. Jackson Life in classrooms. New York: Hold Rinehart and Winston*).

«*Прихований*» навчальний план — це, по-перше, організація самого закладу, гендерні стосунки на роботі, гендерна стратифікація учительської професії, тобто структурна нерівність у педагогічній професії на виконавських та керівних посадах; по-друге, сюди належить зміст предметів, негласний розподіл на «жіночі» та «чоловічі» предмети; по-третє, стиль викладання, різна реакція вчителів на поведінку хлопців та дівчат на уроці та в школі; гендерні стереотипи у шкільних підручниках та навчально-методичному матеріалі, програмовому забезпеченні. Ці чотири виміри невидимого навчального плану не просто відображають гендерні стереотипи, а й підтримують гендерну нерівність, віддаючи перевагу чоловічому і домінантному й недооцінюючи жіноче і нетипове.

«Прихований» навчальний план — це той зміст дидактичного матеріалу, а також взаємодії вчителя з особами різної статі, який в опосередкований спосіб «посилає» певні гендерні настанови — як традиційного, так і егалітарного характеру. В узагальненому вигляді цю відмінність можна представити у такий спосіб:

Порівняння офіційного і прихованого навчального плану

Приклади: статус-кво де-юре	Приклади: статус-кво де-факто
Однакові навчальні дисципліни для дівчат і хлопців	Існують статеві розбіжності організації таких дисциплін, як військова підготовка, ручна праця (для хлопчиків), медична підготовка, обслуговуюча праця (для дівчат)
Однакове виховання дітей незалежно від їх статевої належності	В школі превалюють різні педагогічні вимоги до поведінки статей: дівчаток вважають менш здібними, проте посидючими, тому більше урочного часу в опитуванні домашніх завдань, а також в поясненні нового матеріалу, особливо з наук точних, пересічний вчитель приділяє учням, а не ученицям (ця різниця в часі відповідає співвідношенню від 1/3 до 2/3) хлопців заохочують до активності та досягнень в знаннях, дівчат до відповідальності та слухняності.
Рівний доступ до професійної освіти, заохочення до кар'єри	Хлопців заохочують до такого вибору професійної освіти (інженерії, будівництва, транспорту, юриспруденції), яка в майбутньому дасть змогу великих заробітків, дівчат — навпаки.
Однакові ціннісні орієнтації у навчально-виховному процесі	На практиці дівчатам підкреслюють цінність для жінки сім'ї та дітей, а хлопцям — соціально-економічного престижу та самодостатності

Таким чином, прихований навчальний план містить у собі чимало непрямих, діючих на підсвідомість постійних вказівок на те, чим мають займатись особи чоловічої, а чим — жіночої статі. Відповідно до цих традиційних настанов набувається і різне засвоєння особистісних цінностей та життєвих орієнтирів, в яких «чоловіче» стає домінуючим, а «жіноче» — підпорядкованим.

Сучасними дослідниками визначено, що прихований навчальний план має достатньо широкий діапазон. Так, І. Предборська наголошує, що він контролює дитячу поведінку через повсякденний одяг («дівчачий» та «хлоп'ячий»), що передбачає формальну/релаксійну поведінку, контроль голосів і фізичну взаємодію між дітьми. Інший аспект прихованого навчального плану пов'язаний з вивченням стереотипів у книжках. Авторка стверджує, що певний відхід від сексизму стосується передусім частоти згадування жіночих образів, а не зображення їхніх ролей [18, 226-227]. Прихований навчальний план було визначено як метакомунікації — мову, через яку відбувається соціальний контроль.

Юридична рівноправність хлопчиків і дівчаток не означає їхньої фактичної рівноправності у навчально-виховному процесі. Такий висновок було зроблено на підставі гендерної експертизи навчальних підручників і посібників.

Як з'ясувалося, переважна більшість вітчизняних підручників і посібників є прикладами як гендерного дисбалансу (хлопчики і чоловіки зображені діючими особами, незалежними і творчими, а жінки і дівчатка — пасивними персонами, що потребують допомоги, турботи), так і прояву сексизму (зарозуміле, зверхнє, зневажливе ставлення представників однієї статі до іншої).

Відчутно впливає на процес соціалізації представлений у літературі гендерний образ чоловіка чи жінки, оскільки він формує свідомі чи підсвідомі установки на правильну (підтриману, схвалену) чи неправильну (розкритиковану, рідко представлену) поведінку.

Гендерна експертиза текстів (підручників, посібників, літературних творів, мультфільмів, кінофільмів) ґрунтується на контент-аналізі тексту за певними критеріями. Йдеться про порівняльний аналіз частоти зображень статей загалом, у певних видах діяльності, у різних соціальних ролях. Підручники, навчальні посібники є носіями певного інформаційного дискурсу (мовленнєвого повідомлення), який пропагує орієнтовані на традиційні або партнерські гендерні ролі смисли, життєві цінності. Отже, частота певних дискурсів є засобом підтримки чи нав'язування відповідних моделей статевої поведінки.

Патріархальна (традиційна) дискурсивна конфігурація поділяє сфери діяльності, суспільні та сімейні ролі на чоловічі й жіночі, домінуючі і підлеглі.

Порівняймо зміст підручників і навчальних посібників для початкової школи, виданих в 90-х роках минулого століття, частково представлених в матеріалах Державної доповіді про становище дітей в Україні (за підсумками 2002 року), узагальнених у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Співвідношення статей у дидактичних матеріалах 90-х років

№	Гендерні категорії в заголовках та малюнках	Кількість осіб чоловічої статі (хлопчиків та дорослих чоловіків у %)	Кількість осіб жіночої статі (дівчаток та дорослих жінок у %)
1	В цілому	55	45
2	В традиційних сімейних та соціальних ролях	64	36
3	В «нетипових» сімейних та соціальних ролях	20	80
4	Як домінуючі герої, які творять подію	68	32

5	В позиції залежності від інших	24	76
6	Вдома, в господарських справах	32	68
7	В різних соціальних ролях (професійних, військових, політичних)	72	28
8	У догляді за дітьми, опіці за людьми похилого віку, тваринами	25	75
9	Як сміливці, герої події	88	12
10	За легковажними заняттями	42	58

Нами була проведена гендерна експертиза підручників початкової школи: «Основи здоров'я», «Я і Україна», «Математика», «Українська мова», «Рідна мова», «Буквар», «Читанка» (всього 20 підручників), видані у 2007-2010 рр.¹ (див. Додатки 4, 5).

Виявлено, що комплекти підручників, створених у 2007-2010 вигідно відрізняються від підручників 80–90-х років ХХ ст. щодо розширення кола занять жіночої статі, наближенням до нетрадиційних («чоловічих») професій, і навпаки. Ця тенденція до егалітарності є досить помітною. і здебільшого залежить від статі авторів підручників.

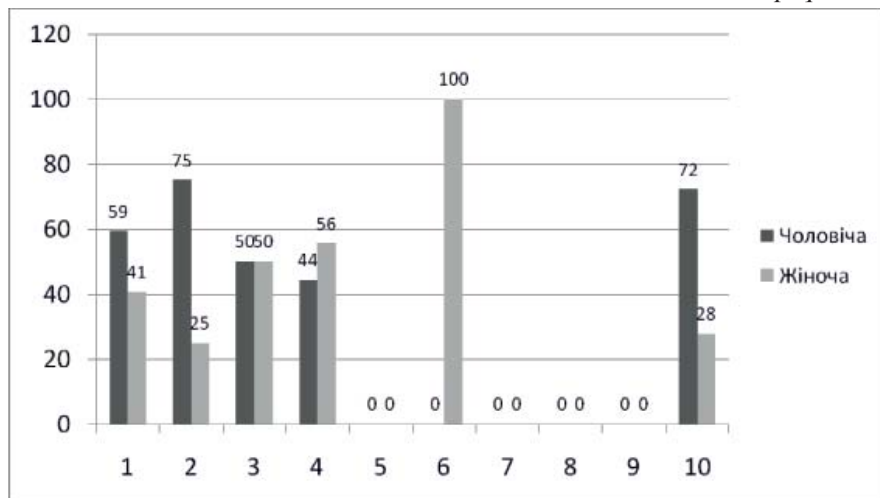
У цілому у заголовках переважає чоловіча стать ($I= 6,2$; $p = 0,013$). Серед казкових героїв також переважають особи чоловічої статі (табл. 5, графік 2.1).

Таблиця 2.2

	Чоловіча	Жіноча	I	p
В цілому	105 (59,3%)	72 (40,7%)	6,2	0.013
Традиційні ролі	3 (75%)	1 (25%)		
Нейтральні ролі	710 (50%)	710 (50%)	0,0	1
Головні персонажі	8 (44,4%)	10 (55,6%)	0,2	0.637
З андрогінними властивостями	0 (0%)	1 (100%)		
Казкові герої	13 (72,2%)	5 (27,8%)	3,6	0.059

¹ Контент-аналіз та статистично-математична обробка були проведені магістеркою ТНПУ ім. В.Гнатюка Шульгою І.М.

Графік 2.1

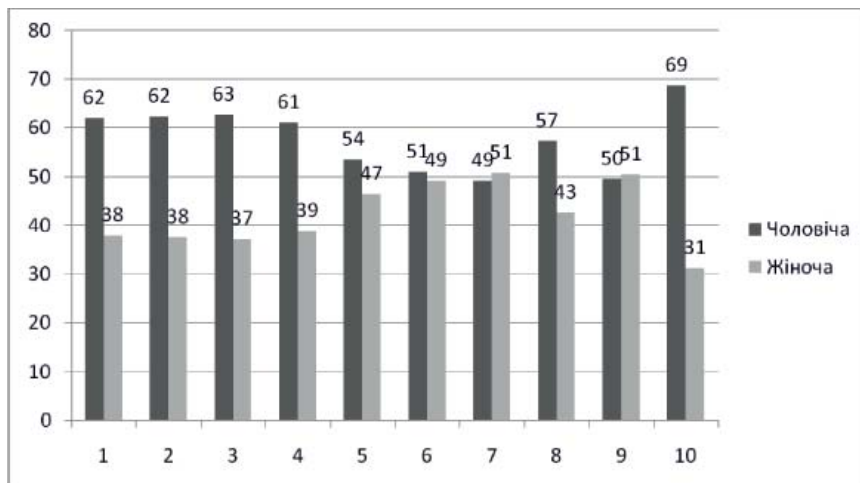
1. В цілому. 2. Традиційні ролі. 3. Нейтральні ролі. 4. Головні персонажі. 5. Другорядні персонажі. 6. З андрогінними властивостями. 7. Вдома. 8. Поза домом. 9. В процесі навчання. 10. Казкові герої.

У малюнках чоловіча стать теж показана значно частіше, ніж жіноча (у співвідношенні 2:1). Причому хлопчики виступають переважно головними персонажами, активними, поза домом та у традиційних ролях. Водночас прослідковується і позитивна тенденція — зображення рівності статей та їх ролей у персонажах з андрогінними властивостями, вдома, в процесі навчання. Жіноча стать і надалі зображена у другорядних ролях (табл. 2.3, графік 2.2)

Таблиця 2.3

	Чоловіча	Жіноча	I	p
В цілому	2303 (62,1%)	1406 (37,9%)	216,9	0,000
Традиційні ролі	674 (62,4%)	406 (37,6%)	66,5	0,000
Нейтральні ролі	869 (62,8%)	514 (37,2%)	91,1	0,000
Головні персонажі	698 (61,2%)	443 (38,8%)	57,0	0,000
Другорядні персонажі	262 (53,5%)	228 (46,5%)	2,4	0,125
З андрогінними властивостями	167 (50,9%)	161 (49,1%)	0,1	0,740
Вдома	196 (49,2%)	202 (50,8%)	0,1	0,764
Поза домом	1160 (57,3%)	865 (42,7%)	43,0	0,000
В процесі навчання	98 (49,5%)	100 (50,5%)	0,0	0,887
Казкові герої	227 (68,8%)	103 (31,2%)	46,6	0,000

Графік 2.2

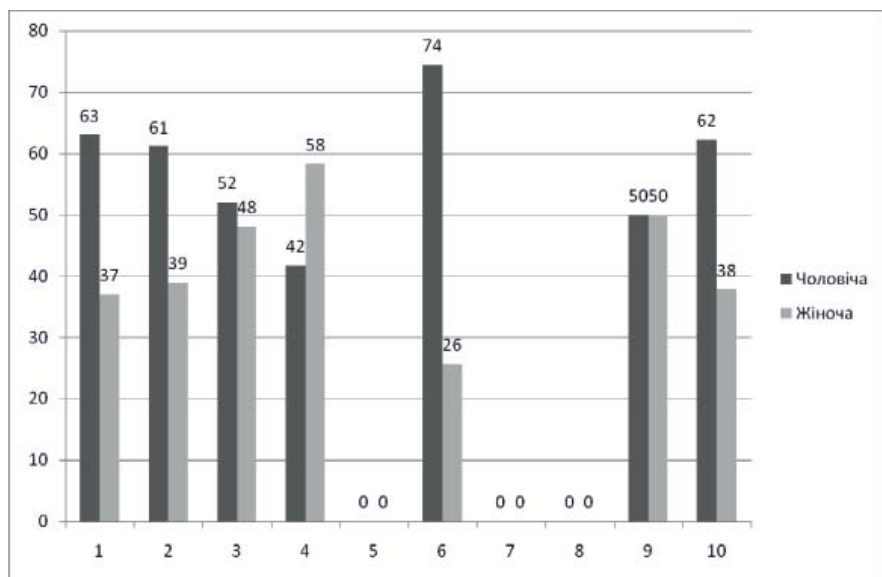
1. В цілому. 2. Традиційні ролі. 3. Нейтральні ролі. 4. Головні персонажі. 5. Другорядні персонажі. 6. З андрогінними властивостями. 7. Вдома. 8. Поза домом. 9. В процесі навчання. 10. Казкові герої.

Чоловіча стать також переважає у текстах (63%, $I = 12.5$; $p < 0.001$), де виконує, як правило, традиційні ролі (61.1%, $I = 5.5$; $p = 0.019$). Вже більш помітною є тенденція до егалітарності, оскільки зображення персонажів з андрогінними властивостями досягає близько 75%, $I = 10.3$; $p = 0.001$) (табл. 2.4, графік 2.3).

Таблиця 2.4

	Чоловіча	Жіноча	I	p
В цілому	116 (63%)	68 (37%)	12,5	0,000
Традиційні ролі	69 (61,1%)	44 (38,9%)	5,5	0,019
Нейтральні ролі	52 (52%)	48 (48%)	0,2	0,689
Головні персонажі	10 (41,7%)	14 (58,3%)	0,7	0,414
З андрогінними властивостями	32 (74,4%)	11 (25,6%)	10,3	0,001
В процесі навчання	1 (50%)	1 (50%)		
Казкові герої	23 (62,2%)	14 (37,8%)	2,2	0,139

Графік 2.3

Як правило, чоловічі та жіночі персонажі представлені в традиційних ролях, де перші творять подію, а другі мають справу з обставинами, що склалися поза їх власним волевиявленням. Про чоловічу статтю йдеться у різних текстових та ілюстративних матеріалах набагато частіше, ніж про жіночу (у співвідношенні 7 до 1), останній надається лише близько 30 % життєвого простору. В традиційних, «домашніх» видах діяльності, як-от: опікування, навчання, прибирання, догляд тощо, дівчаток зображують усміхненими, гарно вбраними, акуратними, відкритими до контактів і спілкування; хлопчиків вдома — часто роззубленими, такими, що не можуть дати собі ради, неохайними, розхристаними. Виконання побутової праці міцно закріплене за жіночою статтю (у співвідношенні 1 до 2).

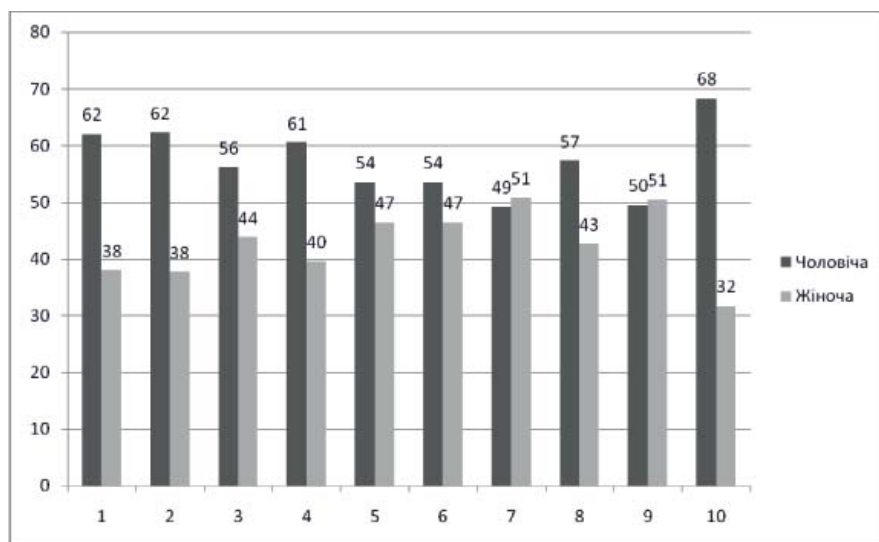
Співвідношення частоти зображень чоловіків (хлопчиків) та жінок (дівчаток) у змісті текстів, заголовків, ілюстративних матеріалах у традиційних та егалітарних (партнерських) ролях свідчить про очевидну позитивну тенденцію до зміни гендерних настанов. Загалом чоловіча та жіноча статі рівноцінно зображені з андрогінними властивостями, домашньо-сімейній сфері та в процесі навчання (табл. 2.5, графік 2.4).

Таблиця 2.5.

	Чоловіча	Жіноча	I	p
В цілому	2524 (62%)	1546 (38%)	235,0	0,000
Традиційні ролі	746 (62,3%)	451 (37,7%)	72,7	0,000
Нейтральні ролі	1631 (56,2%)	1272 (43,8%)	44,4	0,000
Головні персонажі	716 (60,5%)	467 (39,5%)	52,4	0,000
Другорядні персонажі	262 (53,5%)	228 (46,5%)	2,4	0,125
З андрогінними властивостями	199 (53,5%)	173 (46,5%)	1,8	0,178
Вдома	196 (49,2%)	202 (50,8%)	0,1	0,764
Поза домом	1160 (57,3%)	865 (42,7%)	43,0	0,000
В процесі навчання	99 (49,5%)	101 (50,5%)	0,0	0,888
Казкові герої	263 (68,3%)	122 (31,7%)	51,6	0,000

Графік 2.4

1. В цілому. 2. Традиційні ролі. 3. Нейтральні ролі. 4. Головні персонажі. 5. Другорядні персонажі. 6. З андрогінними властивостями. 7. Вдома. 8. Поза домом. 9. В процесі навчання. 10. Казкові герої.

Слід зазначити, що майже у всіх підручниках виявлена гендерна асиметрія мови із значним маркуванням чоловічої статі (Додаток № 4, 5), що проявляється у звертаннях: «Любий першокласнику! Дорогий

друже!», хоча вже зустрічається і паритетність у зверненні: «Ти подорослішав/подорослішала».

У всіх підручниках ще полярно диференціюються професії чоловіків і жінок на предметно-інструментальні та емоційно-експресивні. Чоловіки в них постають космонавтами, механізаторами, водіями, майстрами, вченими, жінки переважно представляють професії, спрямовані на догляд за іншою людиною — домогосподарки, медсестри, вчительки, лікарки. Чоловіки, хлопчики на ілюстраціях зображені енергійними, активними, жінки та дівчатка — пасивними, залежними, кимось опікуваними.

Помітна тенденція до вирівнювання позицій статей та зображення їх у егалітарних ролях на сторінках «Букваря», «Читанки», «Я і Україна». Особи чоловічої статі показані з андрогінними якостями, представлені у нетрадиційній для їхньої статі діяльності — *хлопчики доглядають за курчатками (годують їх), , прибирають у кімнаті, вішають одяг сушитись, годують рибок, тато робить закрутки*. Проте, більшість ілюстрацій зображає представників чоловічої статі: *музикант, кухар, політик, капітан, аквалангіст, сталевар, лікар, швець, механізатор, гетьман, як-от у вірші:*

*Учитель, лікар, науковець,
Банкір, письменник і шахтар —
Всі називають головною
Одну професію — школяр!...*

Егалітарні ролі показані у спільних видах діяльності обох статей: *хлопчики і дівчатка граються у гру «Квач» разом читають книги у бібліотеці; збирають у саду урожай; допомагають батькам садити квіти*.

Прикладом позитивного взірця для набуття дітьми гендерної та національної ідентичності є вірш «Ковалівна» Лідії Компанієць:

*— Звідки ти?
— З Яворова.
— А чия ти?
— Ковальова.
В мене тато коваль,
І дідусь був коваль,
І мій брат — коваленко.
— А як звать тебе?
— Оленка.
— Ну, бувай!
Рости здорова,
Ковалівно з Яворова!*

У вірші «Братик і сестричка» показана рівність обох статей у взаємороботі.

*Братик для сестрички
Чистить черевички,
Сплів бичка з соломи,
Склеїв з шишок гнома.
І тепер по килимку*

*Їздить гномик на бичку.
А сестричка, хоч мала,
Голку й заплоч взяла,
Вишила два носики,
Ще й двоє оченяток,
Наче маченяток.
І вже із сорочини
Співають дві пташини
На різні голоси...
На, братику, носи!»*

У підручнику «Я і Україна для 2 кл.» знаходимо малюнки і тексти із зображенням хлопчиків як персонажів із андрогінними властивостями, чуйних і турботливих: *хлопчик приніс продукти і допомагає бабусі готувати їсти (с. 69); миє підлогу; читає книгу молодшому братику, пере одяг, годує рибок (с. 73-74). Петрик залишився вдома, щоб доглядати свою хвору матір.*

Дівчатка показані активними (катаються на санчатах, лижах, ліплять снігову бабу та відгортають сніг) (с. 54).

Проте є ілюстрації, де обидві статі зображені за статевоповідними заняттями: *бешкетують на перерві (с. 9), грають у баскетбол, ловлять рибу (с. 12), переможці — усі хлопчики (с. 135), дівчатка спостерігають, як хлопчики ловлять рибу, вишивають (с. 142), мама займається з дочкою, а тато прийшов додому (с. 69). Хлопчики рятують пташенятко, що випало з гнізда, фотографують, саджають дерево, доглядають за кроликами, ремонтують велосипед, катаються на роликівій дощі, грають у м'яча, космонавтів тощо. Коло занять дівчаток обмежується прибиранням кімнати, плаванням на дощі для серфінгу, милуванням у дзеркалі, випасанням гусей, позуванням перед фотоапаратом. Дорослі жінки виступають у ролях мами, стюардеси. Вони зайняті шитвом, збиранням урожаю в садку, грою на піаніно в колі дітей, заколисуванням дитини, підрублюванням доччиного платтячка.*

У змісті теж знаходимо статевоповідні вподобання дітей:

«— Я люблю читати, особливо казки про звірів. У мене є бібліотечка таких книжечок, — сказала Оксана.

— А я люблю майструвати. Ось зараз ми з дідусем робимо справжню скриню. А рамочки до маминих вишивок я сам виготовив, — мовив Сергій» (с. 13).

При вивченні теми «Поводься з іншими так, як ти хотів би, щоб поводитись з тобою» є поради від обох статей. Поради хлопчика та дівчинки протилежні за змістом. Учні повинні обрати ті, якими вони користуються у житті, або те, що бракує кожній статі. Ось ці правила:

Поради Оксанки

*Умій уважно вислухати інших
Не задавайся: ти такий, як і всі
Не сварися, а знаходь спільну мову
Не хвалися, а роби*

*Не сперечайся, а переконуй
 Допомагай — і тобі допоможуть
 Сумлінно виконуй завдання: знання завжди стануть у пригоді
 Не лінься: праця прикрашає людину
 Поважай старших за себе, не ображай менших
 Не переживай, якщо хтось кращий за тебе.
 Спробуй сам стати кращим*

Поради Миколки

Виробляй командний голос: кричи на рідних і на тих, хто не може відповісти тобі тим самим

*Очолой усе, навіть зграю гусаків
 Голосуй за себе обома руками
 Сміливо захищай тих, хто і сам за себе постоїть
 Не намагайся виконувати всі завдання, не все може знадобитись у житті
 Не хочеш — не роби, краще відпочинь.*

У підручнику «Українська мова» для 2 класу дотримана рівність і паритетність статей у навчальних видах діяльності. Проте відчутною є ще гендерна мовна асиметрія. Так, у текстах «мама» зустрічається у шість разів частіше, ніж «тато» (13:2). Співвідношення чоловічих імен до жіночих як 32:11, «хлопчик» зустрічається 4 рази, натомість «дівчинка» відсутнє (4:0). Гендерно-нейтральні слова у множині — «діти» (7 разів) і «школярі» — 1 раз. Співвідношення слів «бабуся»/«дідусь» (3:2) «син»/«дочка» (1:0).

Участь обох статей у навчальних ролях теж є паритетною: двоє хлопчиків та дівчинка беруть книги у бібліотеці (с. 64), читають підручник. У змаганнях обидві статі теж показані рівноцінними: дівчинка з хлопчиком біжать дистанцію (с. 35). Хлопчики і дівчатка показані активними у різних видах діяльності: хлопчик — катається на велосипеді, дівчатка збирають гриби (с. 8). Діти допомагають матері у консервуванні помідорів, дочка мие банки, а син — овочі (с. 19). Тато допомагає прибирати у саду (с. 50). Про співпрацю та допомогу людям похилого віку (бабусі та дідусеві) йдеться у тексті «Заготівля дров» розповідається, як бабусі та дідусеві привезли дрова, а Артемко та Надійка допомагали їх скласти: «Добре працювати разом» (с. 67). Дівчинка із хлопчиком працюють у майстерні (хлопчик виточує деталь, дівчинка креслить) (с. 102).

Паритетність ролей представлено у спільних видах діяльності та поведінці дітей: дві статі (хлопчик і три дівчинки) співають у хорі, хлопчик грає на сопілці, (с. 3); катаються на санчатах та лижах (с. 4), ліплять снігову бабу (с. 12), збирають гриби (с. 90). Позитивною тенденцією є зображення чоловіка у типово «жіночій» професії — бібліотекаря чи турботливих хлопчиків, які доглядають за кроликами, годують їх, гладять (с. 15, с. 107) тощо.

Водночас статі зображені у статевотипізованих ролях з виконанням відповідних статі обов'язками (Мій брат ... на заводі. Він ... сталь.).

Хлопчики — активні пошуковці, спрямовані на відкриття світу, цікавого та незвичного, граються у космонавтів, моряків, пілотів, складають конструктор тощо (с. 22, с. 38). Дівчатка, як правило, показані у другорядних ролях, пасивні, залежні, займаються домашніми справами (шиють плаття ляльці, миють посуд (с. 60), (проводжають з квітами хлопчиків-космонавтів).

Поділ хатніх обов'язків традиційно закріплений за жіночою статтю: «Мама сьогодні ... смачний обід. Вона ... борщ, котлети, ... млинців...»; «мама готує на кухні, стоїть біля плити, а дочка миє посуд (с. 84).

«Одна моя сестра ... цукрові буряки, друга ... телят на фермі. І я, коли виросту, то ... для себе якусь дуже потрібну справу.»;

Звернення лише до дівчинки: «Сьогодні ти разом з мамою готуєш обід. Пам'ятай, що жодна добра господарка не почне ... обід, ... вечерю чи сніданок з брудними руками...».

У вірші «Я матусю дожидаю» (с. 64) теж показано дівчинку-помічницю:

Поглядаю, поглядаю
У вікно частенько,
Дожидаю, дожидаю
Із роботи неньку.
І на кухні. І в світлиці
Підмела, прибрала,
І водиці у криниці
Два відра набрала.

Доцільним було би зображення і хлопчика-помічника, як, наприклад, у тексті М. Романівської: «Все горіло в Тишкових руках. Пострибали у теплу воду тарілки. Забігав рушник, витираючи їх... Тишко — добрий господар. Адже мати цілий день працювала — треба їй допомагати» із завданням — виділити головну думку («Рідна мова» для 4 класу (за ред. М.С. Вашуленка).

Особливо помітна орієнтація на статевотипізовані види занять у змісті математичних задач і вправ (Богданович М.В. Математика: підр. для 1 кл.):

«7 дівчаток підрубили по 4 хусточки кожна. Скільки всього хусточок підрубили дівчата?»

У фотогуртку 7 дівчат, а хлопчиків у 3 рази більше. На скільки в гуртку більше хлопців, ніж дівчаток?»

Мар'янка помила 6 глибоких тарілок, а мілких...

У ляльки було 4 сукні. Галинка пошила їй ще...

Оленка вивчила 6 віршів, а Наталка на 1 менше...

Костик зробив для птахів 3 годівнички, а шпаківень...»

У ляльки було 4 плаття. Маринка пошила ще 3. Скільки платтів стало у ляльки?»

У 4 хлопчиків було 20 відеокасет, порівну в кожного, а у дівчинки було 3 відеокасети...

На екскурсію пішли 20 хлопчиків, а дівчаток — у 5 разів менше...

Зоя випрала 4 ляльчині плаття, а кофточок — на 2 більше. Скільки кофт випрала.....

Господарка збрала 5 кошиків полуниці, по 4 кг у кожному, і 10 кг смородини. На скільки більше вона збрала полуниці, ніж смородини?

Тато купив 15 м волосіні, яку приладнав на три вудочки. На першу вудочку він витратив 4 м волосіні, на другу — 5 м. Скільки м волосіні тато витратив на третю вудочку?

Мама спекла пиріжки. Трьом синам вона дала по 2 пиріжки. Ще залишилося 18 пиріжків. Скільки всього пиріжків спекла мама?

Перша група дівчаток вишила 14 серветок, а друга — на 5 серветок більше.

У змісті задач із традиційним розподілом соціальних ролей простежуються гендерні міфи, упередження, які поділяють хлопчиків та дівчаток на два протилежні за психологією типи людей.

Хоч на порозі вже друга декада ХХІ століття, в підручниках з математики, особливо в математичних задачах, поділ сфер діяльності на чоловічі і жіночі залишається незмінним (принаймні у 15 % змісту задачок з математики для першого класу; 30 % — для другого; 22 % — для третього і 28 % — для четвертого), проте слід зазначити певну позитивну динаміку та орієнтацію на нестереотипізовані види діяльності: *«Хлопчик помив 6 глибоких тарілок і 18 мілких...; хлопчик зібрав букет квітів. 5 квіток він поставив у вазу, і в нього залишилося 3 квітки...кондитер випік 23 торти...; брат, сестра і тато обкопували дерева в саду...; тато купив 8 кг капусти...; на зиму сім'я заготовила...; хлопчик зібрав букет квітів...; господар виростив...; у фермера були качки й гуси...; кухар на приготування обіду витратив...; кухарі зліпили 72 вареники...; 8 юннатів зробили 48 годівниць для птахів...» тощо.*

У «Читанці» для 4 класу гендерно-чутливі наголоси показані на прикладі батька, який із дітьми проводить дозвілля, збираючи з ними у лісі гриби (с. 45). *Егалітарні ролі представлені зображенням турботливого хлопчика, який піклується про хвору дівчинку, приніс їй суниці (с. 26); доглядає собаку, коня, чистить взуття; збирає ягоди). Дівчаток, які люблять активні види зимові спорту: катаються на лижах та санях (с. 55); займаються підводним плаванням (дівчинка з аквалангом), складають конструктор, вивчають комп'ютер тощо. Також обидві статі разом пускають голубів; йдуть у похід; катаються на санках; грають у шахи; гру «Сліпа Баба», будують фортецю.*

Прикладом орієнтації на виховання адрогінних рис в учнів може слугувати, наприклад, Олег з оповідання «Задачі трапляються різні» О. Єфімова; хлопчики як помічники (доглядає за каченятами (с. 81), та вибирає «жіночу» професію (хлопчик мріє стати бібліотекарем (вірш «Я — бібліотекар» (с. 35) чи казка «Мудра дівчина», де дівчина показана розумною; смілива Натка з оповідання «Космонавти з нашого двору» В.Нестайка. У творі «Чому в морі вода солона» зображені два сини як два протилежні персонажі: старший — з маскулінними якостями, а молодший — з андрогінними — лагідний, щедрий, чуйний.

Гендерна експертиза підручників з основ здоров'я для 1-4 класів засвідчила приклади традиційної поведінки статей. Так, хлопчики зображені активними, дослідниками простору, відкривачами нового та невідомого, а дівчатка, як правило, пасивними, в очікуванні, господиньками та доглядальницями. *Наприклад, хлопчики катаються на лижах, санчатах, грають у футбол, хокей, бешкетують у транспорті, із рюкзаками йдуть у похід. Натомість дівчатка готують з мамою на кухні, з бабусяю доглядають хворого. При показі правил безпеки влітку, дівчинка дотримується усіх правил та порад, правильно засмагає, тоді як хлопчик їх ігнорує.* Наприклад, при вивченні теми «Безпека у школі» подано 12 сюжетів неправильної поведінки, з них на 11 малюнках зображено хлопців і лише на одному — дівчинку. Темі «Безпека у дворі» та «На льоду і воді» теж містять 19 сюжетів неправильної поведінки, лише на одній — зображена дівчинка. Можливо, автори таким чином хочуть загострити увагу на поведінці хлопчиків, які частіше потрапляють у небезпечні для здоров'я ситуації, ніж дівчатка.

Надалі сімейні обов'язки між статями розподілено традиційно: *мама на кухні готує їсти, дочка їй допомагає, дівчатка граються у матері-дочки, возять візочок, бабуся в'яже, дівчатка читають книги. Мама мие вікно, дочка ставить квіти у вазу, тато прибиває цвях, пилить дошку, син стоїть коло нього. Дівчинка шиє, хлопчик працює з інструментами.* Сини та дочки показані помічниками батьків.

Позитивні тенденції зустрічаються у підручнику з основ здоров'я (1 клас), де представлено зображення статей в егалітарних та паритетних ролях. Так, наприклад, *дівчатка і хлопчики граються разом у рухливій грі (с. 32); хлопчик турбується про бабуся — приніс їй чай (с. 42).* Зображена егалітарна сім'я, де дотримане рівноправ'я обох статей в обов'язках та ролях за прибиранням помешкання, з рівним розподілом домашніх доручень із залученням дітей у посильній роботі. Зокрема, *мама з сином миють вікна, дочка поливає вазони, тато пилює сиріть (с. 44). Уся сім'я робить ранкову зарядку — мама, тато, син, дочка (с. 46). Мама мие посуд, син допомагає (с. 45).* Егалітарні настанови знаходимо у таких реченнях: *«У кожній сім'ї дбають і піклуються про одне одного» (с. 44); «Дівчатка і хлопчики мають жити дружно, поважати одне одного, шанувати дорослих» (с. 40).*

У підручнику з основ здоров'я (2 клас) рівність обох статей зображена більшою мірою у виконанні хлопчиками і дівчатками егалітарних ролей, спільних видів діяльності: *хлопчик і дівчинка годують кроликів (с. 5), беруть участь у спортивних змаганнях (с. 10), разом займаються у спортивному залі (с. 11), плавають у басейні (2 хлопчики, 1 дівчинка), разом відпочивають біля річки, стрибають на березі (с. 76).* У тексті (с. 11) приміром звучить таке: *«Дівчаткам і хлопчикам весело й цікаво грати в рухливій грі та виконувати фізичні вправи. Та серед них є такі, що більше подобаються хлопчикам, і такі, що їх люблять дівчатка».*

Обидві статі також показані у нетрадиційних видах діяльності: *тато чуйний, доглядає хворого сина (с. 23); хлопчик прасує одяг (с. 46), «Данилко вирішив допомогти мамі — помити посуд...» (с. 58); дівчинка грає в шахи (с. 29); дівчинка з рюкзаком у лісі, з вогнегасником, збирається гасити вогнище (с. 49); хлопчик переводить бабуся через дорогу (с. 27).*

У тексті автори наголошують про співдружність статей: *«Хлопчики і дівчатка можуть бути справжніми друзями. У них є багато спільних уподобань. Дівчатка — веселі, дисципліновані. Хлопчики — сильні, надійні. Дівчаткам і хлопчикам разом ніколи не буває сумно. Вони все встигають зробити» (с. 30).*

Пропонується практична робота на тему: «Дружні стосунки дівчаток і хлопчиків» (с. 32). Наголошується на правах дітей, зокрема: «Рівність з іншими» (с. 33). Учні обох статей виконують однакові шкільні доручення: прибирають у класі (с. 36).

Чуйні та відповідальні хлопчики представлені у діалозі:

- *Івасю, ходімо м'яч поганяємо.*
- *Вибач, Юрку, я ще не прибрав у кімнаті.*
- *Потім прибереш.*
- *Ні, потім мені ще треба сходити в аптеку по ліки бабусі.*
- *Увечері збігаємо вдвох.*
- *Пробач, але бабусі ліки потрібні зараз.*
- *Але потім буде темно гратись.*

Тоді сьогодні грайтесь без мене, а я вийду на поле наступного разу. Вибач, сьогодні не зможу бути з вами (с. 89).

Кількісні дані, представлені у таблицях та графіках, свідчать про збереження тенденції до домінування чоловічої статі, яка має статистично значущу перевагу ($I = -14,63$). Зміст заголовків, текстових матеріалів, ілюстрацій продовжує бути орієнтованим на чоловічу стать як таку, що творить подію. Жіноча стать зображена у більш обмеженому діапазоні соціальних ролей, переважно традиційних. У змісті оповідань та ілюстрацій чоловіки та хлопчики зображені особами, які здійснюють вчинок, нехай навіть і бешкетний: запускають змія, ремонтують велосипед, саджають дерево, дратують півня тощо. Жінки та дівчатка переважно пожинають плоди діяльності «сильної» статі: підтримують дерева, які саджають хлопці, спостерігають за їхніми діями, обговорюють їх. Дівчатка мають справу переважно з обставинами, які склалися, з пригодами, що відбувалися поза їхніми волевиявленнями та участю. (рис. 2.2).

Отже, чоловічу стать відтворюють у змісті різних текстових й ілюстративних матеріалів набагато частіше (у співвідношенні 7 : 1). Її зазвичай зображають на передньому плані ілюстрацій та малюнків, а жіночу — на задньому, позаду основних дійових осіб. Співвідношення чоловічої та жіночої статевої належності у предметно-інструментальних видах діяльності дорівнює 3 : 1, в емоційно-експресивних — 1 : 3. Виконання

побутової праці і надалі міцно закріплене за жіночою статтю (у пропорції 1 : 2). В емоційно-експресивних видах діяльності дівчаток зображають усміхненими, яскраво вбраними, акуратними, відкритими до контактів і спілкування; хлопчиків — розгубленими або зверхніми, такими, що не можуть дати собі ради, неакуратними, розхристаними.

Для всіх підручників початкової школи характерним є гендерно-нейтральний виклад, з переважанням гендерної асиметрії мови.

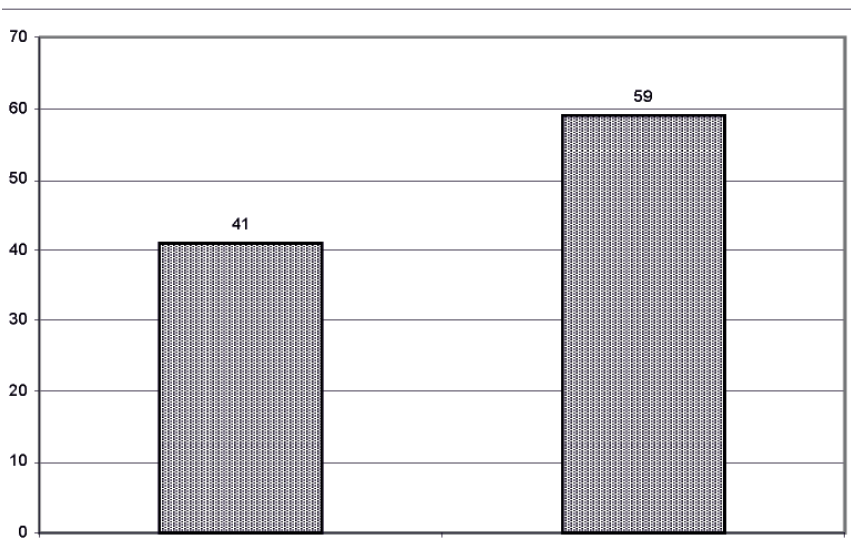

Рис.2.2. Розподіл жіночої та чоловічої статі у підручниках для початкової школи

Як засвідчила гендерна експертиза змісту навчального матеріалу підручників для початкової школи, є певні позитивні зрушення щодо спрямування дітей на партнерство, взаємозамінність статей у виконанні сімейних і соціальних ролей. Однак статеві стереотипи на кшталт «він створює — вона обслуговує, він зайнятий предметно-інструментальними видами діяльності і посідає високий соціальний статус, вона — емоційно-експресивними видами діяльності, домашнім господарством і вихованням дітей, залежна та кимось опікувана», є ще досить поширеними.

Позитивна динаміка до егалітарності стосується вирівнювання гендерних ролей обох статей (школярі та школярки працюють за комп'ютером, побутові справи виконують чоловіки і жінки, обидві статі представлені у «нетрадиційних» видах діяльності, хлопчики і дівчатка показані у колективній взаємодії як «співдружність» різних, проте рівних).

Слід відзначити позитивний досвід щодо впровадження принципів гендерної рівності редакції видавництва «Навчальна книга — Богдан»,

яке одне з перших в Україні розпочало підготовку гендернокоректних підручників та навчально-дидактичних матеріалів. Це, зокрема, введення серії «Гендерна психологія», в якій було надруковано 6 навчально-методичних посібників, розроблено підручники та робочі зошити з курсу «Основи здоров'я» для 1-2 класів початкової школи з врахуванням принципів гендерної рівності.

2.3. ЗМІ як полярні гендерні орієнтири

Якими мають бути кроки дорослого в розвитку дружніх міжстатевих стосунків і на якому напрямку варто зосередити особливу увагу?

Передовсім дорослим, вчителям і батькам, слід пам'ятати, що ЗМІ можуть успішно конкурувати навіть з найдемократичнішими педагогічними настановами на рівність статей, насаджуючи безліч статеворольових обмежень на зразок «справжній хлопчик, як майбутній чоловік, має бути ..., вміти, прагнути..., мати...». Аналогічні рамки і вказівки, що має робити, як поводитися і як ставитися до себе та осіб іншої статі, отримують дівчатка. Отже, правило перше — візьміть в друзі і помічники тільки ті телепрограми, журнали, які сповідують егалітарні погляди, тобто орієнтовані на розвиток індивідуальності дитини, її інтересів без огляду на її статеvu належність. *Якщо ваші вихованці вже, як кажуть, стали залежними від таких журналів, як «Клуб-Winx», або енциклопедій для хлопчиків чи дівчаток або яскраво оформлених книг на зразок «Як стати кулінарною зіркою за 7 днів» чи «Як стати козаком за 7 днів» і т.ін., мусите стати не тільки знавцем та читачем цих видань, а й мудрим поведирем по їх сторінках, який постійно запрошує своїх маленьких друзів поміркувати над тим: «Чому ця публікація рекомендована тільки для однієї статі?», «Чи не обмежують видавці подібних видань прав дітей іншої статі?», «Чого можна навчитись, читаючи тільки ці рекомендовані для певної статі видання?», «Чи не надто односторонній погляд на інтереси і вміння хлопчика (дівчинки) вони пропагують?». Натомість видання звернені до дитини певного віку, як правило, є всебічними, різноплановими за межами розвитку, які дають змогу розкрити таланти, здібності читача незалежно від його (її) статі й у такий спосіб заглянути у своє майбутнє: яким буде мій характер (адже посієш характер, пожнеш долю), якими є мої здібності, освітні інтереси, чи збігаються вони з планами на майбутню професію, громадську активність?*

Спробуймо заглянути в один із найбільш популярних сучасних журналів для молодшого шкільного віку «Чарівний клуб», який в окремих номерах виходить з приміткою «Для крутих дівчаток», або «Winx: Школа чарівниць», вартість якого не з дешевих. Що ж пропонують дівчаткам у школі чарівниць?

Типовими темами, означеними в змісті, є: кулінарія (рецепти), енциклопедія свят, магія перетворень (мода, прикраси, косметичні зміни), а також тести. Перегорнімо сторінки одного з номерів, а саме випуск 2 за 2011 рік, який активізує інтерес дівчаток до таких тем, як: створи імідж; школа малювання (намалюй і розфарбуй взуття для модниці Стелли); як зробити заколку з бісеру; протестуй себе і добери речі спортивного стилю; шикарні зачіски; клуб друзів (косметичний салон удома); оригінальний одяг (як прикрасити футболку блискучими зірками); ігри і ребуси (цікаві головоломки, пов'язані з модою); історії про фей (які дають поради щодо носіння шарфика); кросворд як пошук стильних і красивих слів.

Хтось із дорослих, переглянувши теми, може недовіжливо заперечити: «Що ж тут поганого? Типові жіночі (дівочі) теми. Навіщо перевантажувати їхні чарівні голівки якимисьь серйозними речами?» Проблема гендерного виховання якраз і полягає в тому, щоб звільнити дітей від зашореності статевотипізованими очікуваннями, а не звужувати діапазон інтересів дитини, хлопчик це чи дівчинка, до традиційних статево-рольових очікувань.

На розвиток яких умінь, інтересів можуть орієнтувати статевоорієнтовані видання?

Перегорнемо сторінки вищезгаданого номера «Клуб-Winx» та з'ясуємо основні його посилі: «Що любить одна з чарівниць, Флора? — Гуляти по вулиці, а ще в неї хлопець Хем'я. Вона обожнює Хем'я. Він такий милий». Далі йдеться про виріб з бісеру, зокрема заколку для волосся, виготовлення якої потребує чимало зусиль. «Що ж тут поганого?» — подумає читач. «Хай дівчинка попрацює над заколкою і зробить її власноруч, а потім займеться математичною задачкою, яку також пропонує журнал: «У Музи побачення з Рівеном о 19.00. Коли їй потрібно починати збиратися на побачення, щоб не запізнитися, якщо на душ їй потрібно 10 хвилин, на зачіску 5 хвилин, маску для обличчя 15 хвилин, 10 хвилин на макіяж, 20 хвилин — вибір одягу, 25 хвилин манікюр?»

Або інша задачка: «У Стелі 2 флакони парфумів по 50 мл. Половину чарівниця пролила і ще 5 мл витратила на приготування до балу. Другий флакончик відлила Лейлі, і та використала 10 мл. Скільки мл. парфумів залишилось у Стелі?»

Чи можуть мати претензії дорослі до таких задачок? Їхнє розв'язання потребує від юної читачки оперування звичними математичними операціями. Але ж чи відповідає їхній зміст віковим потребам та інтересам школярки? Навіть якщо погодитись з тим, що спрямованість задач є дещо легковажною, то слід взяти до уваги те, що в контексті змісту журналу нічого іншого, крім означених тем, в цілому не пропонується. Тобто, провідною ідеєю є звуження світогляду дівчинки виключно до проблем моди, зовнішності та романтичних стосунків. І це пропонується для дівчаток молодшого шкільного віку — віку допитливості та розширення кругозору, віку відкриття різних граней світу. І таких видань, на жаль, не бракує.

Як відомо, молодший шкільний вік є стартовим майданчиком для само- та взаємопізнання психології людини. На перший погляд, журнал для дівчаток відгукнувся на цей віковий запит і пропонує тест «Твоя найкраща якість» («Клуб-Winx», вип. 2):

Дай відповідь на питання і дізнаєшся, які особливості відрізняють тебе від інших.

У тебе завжди нафарбовані нігті?

У тебе багато різних заколочок і гумочок?

Чи ти полюбляєш перетворюватися за допомогою макіяжу?

Ти коли-небудь користувалася тушишою? Для волосся?

Ти часто балуєш свої ручки масками?
 Чи часто тобі говорять, що у тебе красиві очі?
 Чи ти віддаєш перевагу яскравому одягу?
 Ти завжди усміхаєшся і ніколи не піддаєшся поганому настрою?
 Тобі завжди вдається розмішити інших?
 Ти користуєшся тіннями для повік?
 Ти купуєш аксесуари для волосся?

Яку ж типологію особистості пропонує журнал для молодших школярок? Це: «Магічний погляд!»; «Сонячна усмішка!»; «Оksamитові ручки!»; «Казкові кучері».

Які психологічні характеристики криються за представленою типологією? Виявляється, ось які: «Магічний погляд — У тебе вражаючі очі. Варто один раз махнути віями — і все буде по-твоєму».

А якщо ти підпадеш під тип «оksamитові ручки», то «...у тебе м'які доглянуті ручки. Коли ти з кимось розмовляєш, ти жестикулюєш, привертаячи увагу до рук».

Ключ до тесту науково-психологічний:

Люба дівчинко, в тебе і справді все має бути якнайкраще і з виглядом рук, очей, твого волосся і зачіски. Пам'ятай, що будь-які косметичні засоби вважають найкращими тоді, коли вони надають природної краси. То ж навіщо тобі псувати її різними кремами, робити неприродними очі, волосся?

Пам'ятай, що людина цікава не тим, як вона демонструє свої кучері, руки чи прикриває та відкриває повіки (ці звички більше нагадують симптоми психічного розладу — демонстративної особистості). Найголовніше — що вона думає, що читає, що знає, який у неї світогляд, світовідчуття, чи є вона ерудованою людиною. Саме ці властивості можуть повернути до неї увагу як до цікавого співрозмовника, змістовної особистості.

Ось ще один статевоорієнтований приклад «журналу для дівчаток» — «Чарівна принцеса» №11 (51), листопад 2011 р. (українська мова). Напис на другій сторінці журналу «Цей казковий журнал належить: Чарівна принцеса (напиши своє ім'я на магічному поросі)_____» підказує читачам, що хазяйкою цього видання має бути аж ніяк не учениця, подруга чи однокласниця, а тільки дівчинка-принцеса.

Головна ідея журналу написана на розвороті сторінок «Кожна дівчина може стати принцесою!» та на останній сторінці «Кожна дівчина мріє потрапити на бал і відчувати себе справжньою принцесою, як Попелюшка з відомої казки Шарля Перро».

Казкові сюжети журналу присвячені таким Чарівним принцесам, як Русалочка Аріель, Жасмин, Бель, Білосніжка. В «захопливих історіях» Чарівні Принцеси приймають участь у парадах (с. 7), відвідують бали (с. 14), збираються на романтичну вечерю (с. 24, 25), готуються до балу (с. 17), підбираючи відповідні аксесуари. Словом, та сама тематика, що у вищезгаданому виданні «Клуб-Winx». Такі самі за традиційною спрямованістю завдання, на кшталт «Романтична історія», «Слова любові», «Лист коханому», «Гарний танець» (с. 32-33). Дівчаткам, наприклад, пропонують по-

тренувати пам'ять, запам'ятовуючи аксесуари для балу (сумочка, намисто, серезжки, туфельки, тіара, брошка) (с.17), або порахувати танцюючих на балу (с.15). Автори пропонують дівчинці допомогти героїні на ім'я Бель «зібратися на романтичну вечерю», розфарбувавши «аксесуари за власним смаком (рукавички, віяло, сумочку, перстень, сукню)» (с.24-25).

Зазначимо, що одностатева орієнтація знаходить свій вияв також в нерівномірному представленні зображень чоловічої — 9 та жіночої — 105 статей. Переважна більшість малюнків журналу виконано у яскравих статевотипових рожево-блакитних тонах. Які перспективи очікують дівчинку — змагання, нові подорожі, екскурсії? На останній сторінці журналу вміщений ще один секрет маленької принцеси: «В один прекрасний день ти зустрінеш свого принца». Виникає питання: «Звідки ж прийде той загадковий принц, якого так чекає маленька дівчинка-принцеса?» А якщо і прийде, то чи буде відповідати особистість дівчинки його інтересам, знанням, умінням? Чи не буде він нудьгувати під час спілкування з особою, інтереси якої зводяться до моди, прикрас та розваг?

Прикладом публікацій, які орієнтують читачів, а це передовсім молодші школярі, на їхній особистісний розвиток, на задоволення їхніх прагнень, інтересів, не оглядаючись на статево належність, може бути книга А. Барсук-Янківської «Як стати лідером серед друзів за 7 днів» (Барсук-Янківська Л. Як стати лідером серед друзів за 7 днів / Л. Барсук-Янківська / — К.: Країна мрій, 2007. — 28 с.; іл.). У змісті її ілюстрацій знаходяться і хлопчики, і дівчатка, а поради адресовані кожному читачеві, а не окремо для осіб жіночої чи чоловічої статі.

Наприклад: «Чому одні мають багато друзів, а в інших їх обмаль? Як добре, коли ти маєш багато друзів, усі тебе люблять, завжди раді бачити тебе! Але ж так буває не завжди. Чомусь одних зустрічають із радістю, а на інших навіть не звертають уваги», «Як ти гадаєш, хлопці й дівчата, які вітаються з тобою, з якими ти весело гоцаєш на дискотеці та їси пиріжки у буфеті на перерві, — це друзі чи приятелі?», «Корисні поради для тих, хто хоче стати лідером: учись долати перешкоди і обходитись без сторонньої допомоги; виховуй у собі впевненість. Частіше кажи собі: «Я можу», «Я вмію», «Я зроблю якнайкраще!»; не бійся припускатися помилок, але намагайся вчитися на чужих; завжди вір у свій успіх. Лише тоді ти зможеш його досягти й показати приклад іншим».

На жаль, переважна більшість адресованих дітям книг та журналів орієнтують їх на обмежені статевою належністю (тобто стереотипізовані) уміння, навички, нав'язуючи настанову — це личить, а це ні особам тієї чи іншої статі. Що цікаво — такі гендерно стереотипізовані книги можуть видаватися під дахом одного і того ж видавництва, наприклад, вже згаданої вище «Країни мрій».

Переглянемо сторінки двох книг: однієї — адресованої дівчаткам, та іншої, призначеної для читання хлопчиками. На сторінках видання «Як стати кулінарною зіркою за 7 днів» (худож. І. Вовк, О. Кот. — К.: Кра-

їна мрій, 2007. — 28с.; іл.) вміщено чимало корисної інформації. Кому адресована ця цілком цікава кулінарна книга, в якій можна віднайти крім рецептів ще й способи організації вечірок, або рекомендації щодо здорового способу життя? На жаль, тільки дівчаткам, яким, навіть тим, хто не дочитав книгу до кінця, пропонують сертифікат з успішного опанування кухарської справи, кулінарії, дієтології, косметології, здоров'я та краси, організації вечірок. Проте, чому про ці корисні для кожної дитини речі мають дізнатися тільки дівчатка? Тому, що знову спрацьовує статевий стереотип, який можна без труднощів ідентифікувати вже з перших сторінок книги:

«Справжня зірка має виблискувати скрізь. І у куховарстві також. Вміти готувати смачні і корисні страви, бути гарною господинею — дуже важливо. Кожна дівчинка, яка хоче мати гарну фігуру і завжди виглядати чудово, повинна бути насамперед здоровою і має знати, яка їжа для неї корисна. Ну і, звичайно, вміти готувати такі страви — і не лише на кожен день, але й для святкових вечірок.

Ти дізнаєшся, які страви слід вживати для підтримки голосу, які допомагають dbати про фігуру та водночас містять всі необхідні організму речовини.

«Час обідати!»

Не відмовляйся від гарячих рідких страв — супів та борщів. Вони дуже корисні і просто необхідні для відновлення сил після занять у школі чи репетицій. Від них не матимеш зайвої ваги, на відміну від вживання чіпсів, цукерок, пряників, тістечок....».

«Від м'яса не гладшають. Це дівчачі вигадки. Речовини, що містяться у м'ясі, необхідні для міцних кісток, м'язів і навіть для роботи мозку! Якщо ж тобі доводиться багато рухатися, вчитися, тренуватися, ти маєш з'їдати до 200 грамів будь-якого м'яса протягом дня. Дієтичними вважаються курятина, індичина, кролятина або нежирна яловичина».

Подібна статева односпрямованість як різновид традиційних гендерних орієнтацій пронизує й іншу книгу цього ж видавництва — «Як стати козаком за 7 днів?» (Барсук-Янківська Л. Як стати козаком за 7 днів? / Л. Барсук-Янківська / — К.: Країна мрій, 2008. — 28 с.; іл.) Подібні питання — чому такий цікавий матеріал адресований тільки хлопчикам і має залишатися поза увагою дівчаток, які, як представниці жіночого роду, і в часи козацької республіки хоч і не були у війську, але успішно виконували ролі козачок, та й в сьогоденні успішно освоюють бойове мистецтво: «Чи козацького ти роду?»

«Краще, звичайно, розпитати про свій родовід у батьків. Але можна встановити це... за твоїм прізвищем. Наприклад, козацькі прізвища найчастіше походять від рис характеру, назв тварин та козацьких атрибутів. Їх також давали за подвиги та вміння або за ім'ям батька».

«Твій особистий герб.

Спочатку поміркуй, яким ти уявляєш герб. Він має містити інформацію про свого власника: яке в тебе хобі, чим захоплюєшся, чи маєш домашніх

улюбленців, у якій місцевості мешкаєш, які маєш риси характеру тощо. Наприклад, якщо твоє улюблене дерево — дуб, приготуй 1-2 дубові листочки. Якщо тобі подобаються коні, собаки, коти чи ведмеді, виріж картинку або самостійно намалюй тварину повністю чи тільки її мордочку».

Окремі сторінки книги, зокрема тест «У похід!», за яким читач-хлопчик має визначити, які з намальованих речей належать справжньому козаку, а які — ні. Серед намальованих предметів — телевизор, козацька шапка і чоботи, шабля, пістолет, нарядний костюм, казанок з ложкою тощо, а також м'яка іграшка-ведмедик. Цілком зрозуміло, що ця іграшка символізує основний посыл — ведмедик не для справжніх козаків. А, власне, чому ні? Чому симпатичний м'який, а ще й легкий за вагою «міша» не може бути взятий у похід? Може, ця іграшка саме як згадка про дім здатна надихнути на подвиг, вселити віру у свої сили? Чому заповіді козака на зразок: «Честь і гідність для козака — понад усе? Але, захищаючи свою честь, козак ніколи не має вдаватися до образ чи підлості»; «Усе життя козак присвячує навчанню, пізнанню світу, поважає науки, мистецтво, прагне стати ерудованою людиною, майстром обраної справи, добрим мудрим порадиником». Чому слова: «Козак — людина щира, чесна і добра» не можуть бути взятими на озброєння читачами-дівчатками? Зрештою, ким є той дорослий, який визначає коло інтересів хлопців і дівчат? Можна нічого не знати про його біографію, роботу, проте бути цілковито переконаним в тому, що це людина з традиційними гендерними поглядами.

Прикладом дотримання принципу — діти різної статі рівні і в радості, і в досягненнях, і в злетах, і в падіннях (бешкетях), і в грі, і в учінні — є чимало в сучасних дитячих часописах.

Прикладом егалітарного підходу в змісті просвітницького і ілюстративного матеріалу є журнал «Водограй». Хоча видання орієнтоване на ознайомлення дітей молодшого шкільного віку з християнськими цінностями, його редакція дотримується принципу паритету як в ілюстративному матеріалі, так і в пояснювальному, де звертаються не тільки до однієї статі, але й до обох. Беремо християнські цінності на допомогу гендерній культурі (Водограй // Дитячий християнський журнал, 7 (73) вересень, 2008). В багатьох молитвах: «Господи, допоможи мені в кожній ситуації бачити насамперед людину, а не статеві очікування, пов'язані з її статтю».

Подібним за гендерною спрямованістю є зошит Галини Добош «Хочу пізнавати світ», схвалений для використання у загальноосвітніх навчальних закладах комісією з педагогіки та методики початкового навчання Науково-методичною радою з питань освіти Міністерства освіти і науки України: Львів: Світ, 2010. (Добош Г. Основи християнської етики. Хочу пізнавати світ: робочий зошит для 1 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Г. Добош. — Львів : Світ, 2010. — 68 с. ; іл.).

Малюнки для розфарбування не одностатеві, а двостатеві: на прогулянці в саду не одні лише хлопці, а обидві статі. Так, наприклад, урок 8 «Я у світі» допомагає дітям (хлопчику і дівчинці) віднайти відповідь на

питання «Хто я?» Я .... У двостатевий спосіб національної ідентифікації — від її та його імені (с. 20).

— *Хто ти, дівчинко маленька?*

— *Доня України-неньки!*

Українкою зовуся

Й тою назвою горджуся.

Платон Воронько

— *Хто ти, хлопчику маленький?*

— *Син я України-неньки!*

Українцем я зовуся

Й тою назвою горджуся.

Платон Воронько

Завдання наступного уроку — розмалювати одяг, який ти любиш носити, — так само орієнтовано на обидві статі. А те, що людина — чудовий задум творця — має однакову психологію незалежно від статі біологічної, добре ілюструє автор посібника Галина Добош, перефразовуючи народні приказки:

Маю я очка, ними світ бачу (доторкнись лівою рукою до своїх очей).

Маю я ніжки, ними я скачу (підскоч на місці).

У голівці розум маю, щоб мудро жити (вкази правою рукою на свою голову).

У грудях серденько — людей любити (притули праву руку до грудей, де стукає твоє серце).

Маю вушка, ними я чую (потримай себе двома руками за вушка).

Язичком Божі дари смакую (зроби міміку, що ти щось смачненьке смакуєш).

Урок 12 «Батьки — найрідніші люди для мене» проілюстровано опікою над сином і донькою не тільки мами, але й тата. До вияву доброти та милосердя (в уроці 10) схильні і хлопчики, і дівчатка — обидві статі ілюструють добрі вчинки та вихованість, як і свою дитячу турботу про світ в уроці 23, яку ілюструє праця хлопчика і дівчинки по догляду за садом. Не випадково Робочий зошит з основ християнської етики «Хочу пізнавати світ» починається з пошанування статі кожного, як учня і учениці певного класу.

Прикладом уникнення статевої стереотипізації домашніх обов'язків — побутових, виховних — є зміст та ілюстрації навчального посібника Добош Галини «Основи християнської етики. Живу і навчаюсь у родині», рекомендованого для учнів 2-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. (Львів: Світ, 2010). Зміст посібника, а особливо ілюстративний та текстовий матеріал в таких розділах, як «Моя сім'я та родина», цілком підпадають під принципи гендерного паритету у висвітленні навчально-дидактичного матеріалу.

2.4. Батьки на роздоріжжі гендерного самовизначення

Гендерні орієнтації у родинному вихованні молодших школярів відзначалися нами шляхом запровадження авторського опитувальника, який дав змогу з'ясувати ступінь спрямування батьками поведінки, настановлення, побутового функціонування сина чи доньки в традиційне русло, або ж у напрямку розвитку їх індивідуальності та подолання типізованих статевих очікувань, насаджених соціальним довкіллям. Нами проаналізовано 73 анкетні відповіді батьків (серед них лише 14 заповнені татами), які згідно отриманих даних ми розподілили на 3 групи: егалітарний тип виховання; змішаний (амбівалентний) та традиційний, орієнтований на стать дитини. Статистичний розподіл даних представлено на рисунку 2.3.

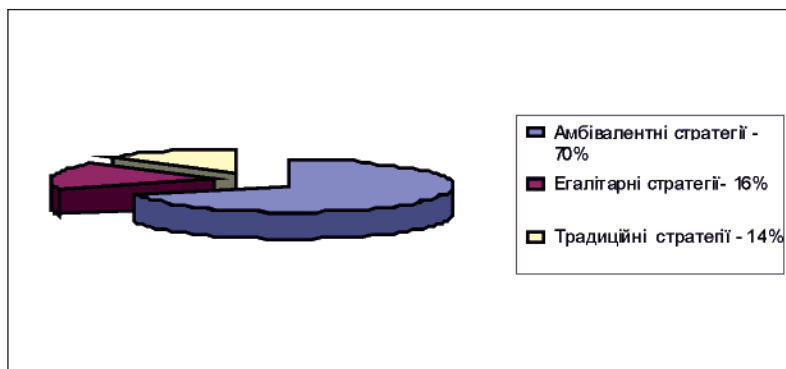

Рис. 2.3. Відсотковий розподіл батьків за дотриманням ними гендерних виховних стратегій

У порівнянні з гендерними виховними настановами вчителів, батьки меншою мірою прихильні до традиційного виховання синів та доньок. При цьому відповіді татів молодших школярів є більш демократичними (егалітарними), ніж у переважаючої кількості опитаних мам.

Слід одразу зазначити, що рівень гендерних вимог до оволодіння дівчатками побутовими вміннями, а також «нестатевотипізованими» властивостями є значно вищим у порівнянні з хлопчиками як у татів, так і у мам та дітей молодшого шкільного віку. Молодші школярі чоловічої статі більшою мірою орієнтовані батьками на статевотипізовані, тобто традиційні взірці поведінки, їх значно частіше застерігають від нетипової для їхньої статі поведінки. Так, наприклад, матері хлопчиків, а ще частіше їхні тати, застерігають їх від «статевоневідповідних» (на їхню думку) занять, наприклад, оволодіння секретами приготування їжі, кулінарних тонкощів тощо. Водночас дівчаток, навпаки, більшою мірою залучають до розуміння роботи технічних приладів, а також до побутової

праці, яку виконує, як правило, протилежна стать. Власне порівняння з іншою статтю та протиставлення до неї використовується батьками щодо синів, щоб повернути на шлях «статевоправедний»: «Ти ж не дівчинка, щоб...». Співвідношення такого статевого співвідношення позитивних відповідей у вихованні хлопців дорівнює відповідно 3:1.

У яких сферах життєдіяльності дітей батьки найчастіше застосовують традиційні вимоги? В першу чергу — в сфері навчання, занять спортом, іграх. Подарунки для дітей обираються відповідно до їхньої статевої належності, хоча більшість опитаних водночас поділяє думку, що розвиток інтересів дитини до гуманітарних та точних наук не має залежати від її статі, а також те, що дітей слід заохочувати до професійної освіти і кар'єри, які відповідають їхнім інтересам, а не їхній статі.

Досить чітка стверджуюча позиція батьків школярів щодо прагнення оцінювати вчинки синів та дочок у такий спосіб, який би не співвідносився з її статевою належністю, а тільки з їхніми людськими властивостями, а також в тому, що вияв з їхнього боку позитивних якостей іншої статі часто допомагає їм у вирішенні різних життєвих проблем. До 96 % опитаних батьків поділяють думку, що хлопчиків та дівчаток краще виховувати і навчати в статевозмішаних дошкільних і середніх навчальних закладах, а не в окремих для кожної статі.

Які причини поширеності амбівалентних суджень у гендерному світогляді батьків? *Передовсім, звиклим розподілом домашніх (побутових та виховних) ролей у функціонуванні сім'ї (до 84,8%) — позитивні відповіді на це питання. Тобто, сама батьківська сім'я аж ніяк не є для своїх дітей прикладом партнерства і взаємозаміни родинних обов'язків. Крім того, до 80% стверджувальних відповідей подали батьки на питання, що вони значною мірою розвивають у дітей відповідні до їх статі «чоловічі» та «жіночі» риси характеру. По-друге, ставлення до іншої статі як справді «протилежної» підтверджується ствердною відповіддю на питання, чи часто з Ваших усн дитина чує анекдоти чи жартівливі прискількиві коментарі на адресу іншої статі, а також асимільованою завдяки сучасним засобам масової комунікації, особливо через комерційну рекламу, ідею того, що головне призначення чоловіка — заробляти гроші і матеріально забезпечувати сім'ю, а жінки — бути берегинєю дому у дітей.*

Невизначеність дорослих домінує також в питаннях, чи варто у дітей розвивати ті властивості, знання і вміння, які відповідають їх статевій належності, тобто «хлопчачим» і «дівчачим», а також в тому, що для нормального розвитку, тобто щоб хлопчик виріс «справжнім» чоловіком, а дівчинка — «справжньою» жінкою, і їй, і йому слід дотримуватися відповідним до їхньої статі приписаним поведінки.

Отже, загальний висновок з моніторингу гендерних настановлень батьків може бути таким.

Дорослі (переважно батьки дітей молодшого шкільного віку), тобто особи середнього дорослого віку, почуються в питаннях гендерного

самовизначення, а значить і статевого виховання дітей, скоріше розгубленими, ніж прихильниками до традиційних чи егалітарних позицій. На чітких протилежних позиціях знаходиться невеличка частка батьків. Переважна їх більшість висловила згоду з точками зору, які протиречать одна одній: з одного боку — неприйняття ідеї нерівності дітей і дорослих за статевою ознакою, з іншої — незрозуміння того, які ж педагогічні вимоги з боку батьків дадуть змогу їхнім дітям вирости «справжніми» чоловіками та жінками. При цьому переважна більшість побоюється можливих статево-рольових відхилень у випадку ігнорування традиційного розподілу ролей. Батьки дітей молодшого шкільного віку гостро потребують гендерних знань, зокрема тих, які розвінчують статові стереотипи щодо природного призначення чоловічої та жіночої ролі у сім'ї й суспільстві. За поширеністю амбівалентних гендерних виховних позицій стоїть незріла потреба вийти за межі статових упереджень та дефіцит наукової інформації про можливість альтернативних, а саме егалітарних, шляхів соціалізації статі, в основі якої — особистісний підхід до виховання в школі і вдома.

Статеві стереотипізація батьків достатньо виразно проявляється в асиміляції статових стереотипів молодшими школярами, які виявилися шляхом бесід, проведених у групах продовженого дня учнів перших класів, що проводилися їхніми вихователями за запропонованою схемою (див. додаток 2).

Який висновок можна зробити на підставі дитячих відповідей? Чи поділяють хлопчики і дівчатка настанови щодо своїх однокласників іншої статі як інших, протилежних до себе і собі подібних? На жаль, більшість дитячих суджень — особливо щодо оцінки поведінки іншої статі. Прикладом стереотипізації оцінкових суджень результату статевої стереотипізації можуть бути колективні (групові) оцінки хлопчиками та дівчатками певних властивостей поведінки (рис. 2.4).

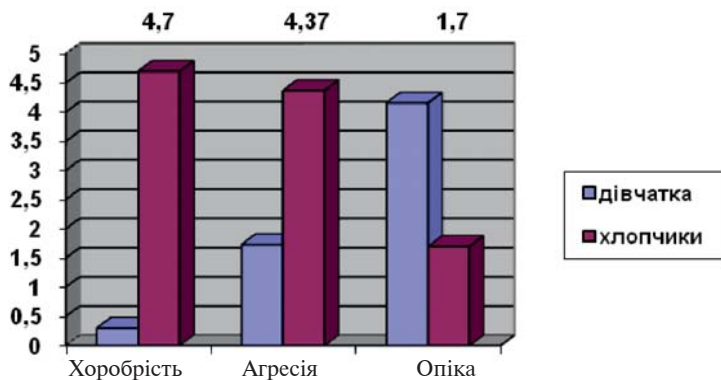

Рис. 2.4. Семантична диференціація оцінок іншої статі молодшими школярами

Контент-аналіз вербалізованих оцінюваних суджень молодших школярів засвідчує некритичне (в силу природного авторитету дорослих) засвоєння статевих стереотипів, яких, як засвідчила розмова з дітьми, вони досить легко позбуваються в процесі аргументації «навпаки». Згідно із засвоєними стереотипами, молодші школярі бездумно приймають оцінку іншої статі як «протилежної». При цьому ці «почуті» судження досить легко розвінчуються в процесі додаткових, допоміжних питань, що засвідчує необхідність включення гендерної просвіти у виховний процес початкової школи.

Батькам слід придивитися до таких ситуацій в міжстатевих контактах дітей: як поводяться, спілкуються, займаються уроками — демонструють дружні, рівні стосунки чи конфліктні, підпорядковані — хтось керує, інший виконує розпорядження.

«Які все-таки хлопці тупі», — коментує донька своє телефонне спілкування з однокласником, що через хворобу пропустив заняття і довго розпитував дівчинку про домашнє завдання. «Чому ти так думаєш?» — спитала мати. «Бо двадцять разів перепитував. Аня теж хворіла і не була на уроках, але одразу зрозуміла, що і до чого». «А може, Аня вже одужала, а він ще хворіє? Згадай, як ти почувалася, коли нездужаєш».

Рівність — це взаємоповага, уміння пояснити якісь непорозуміння та незадоволення приятелем чи другом іншої статі не належністю до неї, а якимись об'єктивними причинами, що зумовили прояв якихось властивостей характеру чи поведінки.

Яке коло спілкування Вашої дитини — одностатеве чи гетеростатеве? Якщо вибір друзів, приятелів обмежений тільки тією ж статтю, то в чому його причина: у відчутті зверхності та зарозумілості чи навпаки — остороги, недовіри, розчарування? Чи вважає референтне коло Вашої дитини (хлопчаче чи дівчаче) себе вищим за іншу стать, а може, нижчим? Так чи інакше одностатеве середовище не створює умови для набуття досвіду приятельних взаємин спільності групових справ та інтересів. Чим більший досвід співдружності у різних сферах життєдіяльності класу, гурту, дитячих організацій (буть це скаути чи захисники тварин), тим більша орієнтація на спільність інтересів, уподобань, тим вищий рівень орієнтації на особистісні властивості друзів, а не на статево належність. Не випадково А.С. Макаренко підкреслював, що для розвитку почуття статевої любові важливо набуття в дитячі роки «досвіду нестатевої любові».

Пізнання іншої статі може бути організоване у різні способи — запрошення однокласників чи приятелів іншої статі на різні домашні імпрези. Це можуть бути спеціально організовані ігри, наприклад, на спостережливість щодо поведінки та зовнішності осіб іншої статі — який має він (вона) колір очей, волосся, яку зачіску, крій сукні (костюма).

Батькам слід пам'ятати: діти, особливо молодшого шкільного віку, досить легко зав'язують дружні стосунки як з особами своєї, так і іншої статі. Якщо Ваш син чи донька не має таких міжстатевих контактів, а ще критикує, висміює, засуджує і навіть б'ється, це має насторожити і віднайти причини у тому, які оцінні судження щодо протилежної статі чує дитина в повсякденному житті батьківської сім'ї — в коментарях

якихось телепрограм, подій у соціальному та приватному житті Ваших друзів та знайомих.

Останнім часом батьків, особливо дітей початкової школи, спокушають організацією одностатевих навчальних закладів. Йдеться не про ліцей ім. Богуна (колишнє Суворовське училище), а про заклади на зразок організації «Школи-лицею для дівчат», яку рекламують як вишкіл справжніх «леді». Не вдаючись до аналізу та спрямованості навчальних дисциплін, які безперечно мають традиційну спрямованість (освіта для виховання дівчини, яка знається на етикеті знайомств, спілкування, причаровування, домогосподарювання), зазначимо їх спрямованість в минуле, яке нагадає «інститут шляхетних дівчат», який функціонував в Києві в ті часи, коли жінки не мали права отримувати вищу освіту, були позбавлені багатьох громадянських вправ, в тому числі і виборчих. Отже, повернення до такого традиційного гендерного минулого є не що інше, як «ренесанс патріархату».

Які уміння, навички домогосподарювання набуває Ваша дитина? Якщо у Вас зростає донька, (а вона залучається до побутової праці і вже багато чого вміє), то чи вміє вона робити те, що вміє її одноліток-хлопчик? Наприклад, увімкнути та вимкнути різні побутові пристрої, здійснити їх чистку, перекрити кран, який протікає, відключити газ, запалити свічку, знає, які телефони містяться під номерами 101, 102, 103? У свою чергу, чи вміє хлопчик щось робити з того, що його одноліток-дівчинка: які господарські, побутові вміння свідчать про його здатність обслуговувати себе і допомагати членам сім'ї? Чи може він самостійно зварити чай, приготувати і подати сніданок, надати першу медичну допомогу при дрібних травмах, привести в порядок одяг і взуття?

Для дівчинки важливо вчитися умінню відстоювати свою думку не йти «на поводу» у інших, не боятися втратити авторитет, відмовитися і сказати рішуче «Ні!». Згідно з дослідженням Вільяма Тоумена, діти «відтворюють» життя батьків у власних сценаріях життя. З точки зору гендерної психології, статеворольова поведінка дітей, їхні уміння, навички є першим відзеркаленням гендерної культури батьківської сім'ї — традиційної, побудованої на чіткому розподілі чоловічих та жіночих обов'язків, та егалітарної, партнерської, основою якої є взаємозамінність господарських обов'язків.

Якщо герой кінофільму «Москва сльозам не вірить» вважає, що не варто хвалити жінку за те, що вона пере, і вміє готувати обід, так само, як захищати і охороняти — це нормально для чоловіка, бо це її обов'язок, то прихильники егалітарних, партнерських гендерних стосунків сповідують протилежну ідеологію: хвалити потрібно і жінку (а ще не тільки хвалити, а й рахувати, скільки часу вона витрачає на побутові справи), і чоловіка, котрий бере на себе усі побутові обов'язки та може самостійно приготувати все, що потрібно родині — і дітям, і дружині, і іншим членам сім'ї. Власне правило партнерських стосунків таке: готує борець чи пере дитячі пелюшки не обов'язково особа жіночої статі, а той, хто в цей час має його найбільше.

На жаль, усі домашні обов'язки у більшості сімей лежать на плечах жінки, що добре ілюструють дитячі малюнки «Моя сім'я». Більшість сюжетів — мама, бабуся на кухні, біля плити, тато — біля телевізора.

Подібний сюжет вимальовувався в експерименті для дітей — відібрати з купи карток з намальованими побутовими речами ті, які більше пасують мамі, а які — татові. Який був вибір маминих карток дітьми? Стовпчик маминих карток включав і каструльки, і пательні, і праску, і молоток, а татових обмежувався трійцею — телевізор, диван, газета.

Чи є гендерне виховання окремих напрямом впливу на дитину? Ні, гендер як орієнтація на самодостатність, розвиток і саморозвиток людських потенцій попри стереотиповані обмеження пронизує всі сфери буття дитини — і етичне (моральне), і естетичне, і екологічне, і фізичне. На кожному з цих та інших напрямків батьки і діти, вчителі і діти, школа і діти мають вирішувати основне питання — бути вільними від будь-яких статевих обмежень, щоб максимально реалізовувати свої інтереси, здібності, плани та мрії.

Хлопчик полюбає малювати зачіски, вбрання, приховує від однолітків, що вишив під керівництвом бабусі не одну серветку та що полюбає прикрашати дім, а ще дає поради мамі і сестрі, що їм пасує найбільше, а що ні — перед нами потенційний модельєр, знавець моди, дизайнер. Дівчинка полюбає спортивні снаряди, читати про військові операції, може швидко організувати однолітків на якісь заняття — перед нами потенційний менеджер або керівник військового підрозділу. Головне завдання дорослих — не обмежувати дітей стереотиповими висновками про «чоловічі» та «жіночі» професії і створювати всі умови для розвитку здібностей в умовах засвоєння навчальних дисциплін та позакласної діяльності.

Дітей незалежно від статі треба вчити умінню берегти себе, брати приклад з тих, хто вчать долати труднощі. Спіткнутись, впасти може кожен, а от встояти на ногах, бігти і не падати — тільки сильні, мудрі люди. Школа — це перший соціальний прообраз майбутніх гендерних стосунків життя дорослих. Тому цей полігон треба зробити максимально ефективним майстер-класом у тренуванні взаємоповаги і взаєморозуміння статей.

Пам'ятка батькам

Ніколи:

– Не протиставляйте дитину одній статі іншій, на зразок, «ти ж не хлопчик (дівчинка)», цим Ви насаджуєте стереотипи, що протилежна стать — це інша. Пам'ятайте, що відмінності в поведінці статей більшою мірою зумовлені різним вихованням, ніж біологією статі, її вродженими властивостями протиставлення статі за психологічними особливостями завжди несе в собі відчуття недовіри, квазігрупування (ми — вони).

– Звертайтеся до сина чи доньки, заохочуйте дитину до якоїсь діяльності, оминаючи «портрет» так званого «справжнього» хлопчика чи «справжньої» дівчинки. Посилайтеся в першу чергу на особистісні властивості (позитивні чи негативні) без їх прив'язки до ідеалу «справжнього». Адже і хлопчику (юнаку), і дівчинці (дівчині) слід виростати людьми сильними фізично і психічно, вмілими,

здатними успішно адаптуватися до суспільних змін, різних життєвих ситуацій та обставин.

– Не насаджуйте ідею так званої «статевотипової» поведінки як норми, мовляв, загальноприйнято, що дівчатка мають бути слухняними та скромними, а хлопці — бойовими та безстрашними.

– За вимогою «належної» для статі поведінки криється чимало стереотипів та упереджень. Серед них — природно для хлопців цікавитися точними, природничими та технічними науками, а для дівчат — гуманітарними.

– Пам'ятайте, гендерна чуйність у тому, щоб привернути до цієї проблеми спеціальну увагу дітей, а також спрямувати розвиток їхніх індивідуальних інтересів, які, як відомо, від статі не залежать.

– Де можливо і потрібно — брати до уваги біологічні особливості. Передовсім в питаннях збереження репродуктивного здоров'я, знайомства дітей з перебігом статевого дозрівання, сексуальної поведінки. Проте до роз'яснення питань репродукції сексологи рекомендують залучатись і татові, і мамі незалежно від статі дитини. І навіть шкільні заняття з питань попередження вагітності, венеричних захворювань, СНІДУ, згідно думки вчених, краще проводити спільно, в статево змішаних групах.

– Не соромте дитину, порівнюючи її з протилежною статтю, мовляв, поводишся, «як хлопчисько», або «рознонявся, як дівчинка». Пам'ятайте, що переживання сорому породжує відчуття гніву, злості, агресії і навіть протестну поведінку («навмисно не буду причісуватись та ходитиму розхристаною, як хлопчисько», «навмисно буду капризувати і вередувати, як дівчинка»).

«Як не потрібно виховувати хлопчиків та дівчаток»

(із книги І.С. Кона «Мальчик — отец мужчины» // Психология на каждый день, лютий, 2009. — С. 86–88).

Формула «Хлопчик — батько мужчини» означає, що риси дорослого чоловіка є похідними від хлопчачих. В основі процесу соціалізації лежить влада, якої у хлопчика немає. Він вибудовує свою маскуліність за заданими йому, часто дуже жорсткими, зразками...

Я осмілюсь запропонувати батькам декілька шкідливих порад.
Як не потрібно виховувати хлопчиків?

1. Не робіть з хлопчика «справжнього чоловіка». Всі справжні чоловіки різні. Допоможіть хлопчику вибрати той варіант маскуліності, який йому ближчий і в якому він буде успішнішим, щоб він міг прийняти себе та не жалкувати про упущені, скоріш за все уявні, можливості.

2. Не виховуйте з нього воїна і захисника Вітчизни. Історичні долі сучасного світу вирішуються не на полях битви, а у сфері науково-технічних і культурних досягнень. Якщо ваш хлопчик виросте гідною людиною та громадянином, який вміє відстоювати свої права і виконувати пов'язані з ними обов'язки, то він справиться і з захистом Вітчизни. Якщо ж він звикне бачити крізь ворогів та вирішуватиме всі суперечки з позиції сили, то, крім неприємностей, йому в житті нічого не світить.

3. Не виховуйте його мисливцем, ця професія вже давно вийшла з моди. Майже половина тварин занесена в Червону книгу, а мисливці на людей рано чи пізно опиняються на лаві підсудних Гаагського трибуналу. Нехай він краще буде екологом, захисником природи й усіх тих, хто потребує його допомоги.

4. Не вчіть його відрізнятися від жінок. По-перше, він від них і так відрізняється. По-друге, не «бути дівчинкою» його обов'язково і жорстко, усупереч вашій волі, навчати однолітки. Навіщо Вам співати у цьому голосному, але безголосому хорі? Батьки ж унікальні й повинні бути солістами.

5. Не вчіть хлопчика, за прикладом благородних рицарів і насильників, ставитися до жінки з позиції сили. Бути рицарем гарно, але якщо ваш хлопчик буде в стосунках з жінкою не ведучим, а підлеглим, зіштовхнеться з недобросовісною конкуренцією з її боку, це стане для нього травмою. Розумніше взагалі бачити у жінці рівноправного партнера і потенційного друга, а стосунки з конкретними дівчатками та жінками вибудовувати індивідуально, залежно від своїх ролей та особливостей.

6. Не пробуйте формувати сина за власним взірцем та подібністю. Це не вдалося навіть Господу Богу... Для батька, який не страждає на манію величчя, більш важливим завданням є допомога хлопчику стати самим собою.

7. Не заставляйте хлопчика реалізувати ваші нездійсненні мрії та ілюзії. Єдине, що у вашій владі, — допомогти хлопчику обрати оптимальний для нього варіант розвитку, але право вибору належить йому.

8. Не пробуйте робити з себе доброго тата чи ласкаву матір, якщо ці риси вам не властиві. По-перше, обманути дитину неможливо. По-друге, на неї впливає не абстрактна «статеворольова модель», а індивідуальні властивості батька, його моральний приклад і те, як він ставиться до сина.

9. Не вірте психологам, які стверджують, що у неповних сім'ях виростають неповноцінні хлопчики. Це твердження є фактично помилковим, але діє як самоздійснений прогноз. «Неповні сім'ї» — не ті, в яких немає батька чи матері, а ті, де немає батьківської любові. Материнська сім'я має свої додаткові проблеми і труднощі, але вона краще, ніж сім'я з татом-алкоголіком чи де батьки живуть як кішка з собакою.

10. Не пробуйте замінити сину товариство однолітків, уникайте конфронтації з хлопчачим середовищем, навіть якщо воно вам не подобається. Єдине, що ви можете і повинні зробити, — це пом'якшити пов'язані з ним неминучі травми і труднощі. Проти «поганих товаришів» краще за все допомагає довірлива атмосфера в сім'ї, бо стовідсоткову гарантію від усіх неприємностей, якщо вірити старій рекламі, дає лише страховий поліс.

11. Не зловживайте заборонами і, по можливості, уникайте протидіяння з хлопчиком. Якщо на вашій стороні сила, то на його — час. Короткий вииграш може легко обернутися тривалою поразкою. А якщо ви зламаєте його волю, у програші будуть обидві сторони.

12. Ніколи не застосовуйте тілесних покарань. Той, хто б'є дитину, демонструє не силу, а слабкість. Явний педагогічний ефект повністю перекривається довготривалим відчуженням.

13. Не старайтеся нав'язати сину певний вид занять і професію. До того часу, коли він буде робити свій відповідальний вибір, ваші переваги можуть морально й соціально застаріти. Єдиний шлях — з раннього дитинства збагачувати інтереси дитини, щоб у неї був якомога ширший вибір варіантів та можливостей.

14. Не дуже покладайтеся на досвід пращурів. Ми погано знаємо реальну історію їх повсякденності, нормативні приписи та педагогічні практики одне з одним ніколи не збігалися. Крім того, дуже змінилися умови життя, а деякі методи виховання, які вважалися корисними раніше (те саме биття), сьогодні є неприйнятним та неефективним.

15. Якщо у вас не хлопчик, а дівчинка, ви без особливих труднощів можете перефразувати ці прості правила стосовно неї.

2.5. Гендерні уявлення дітей молодшого шкільного віку

Дитина молодшого шкільного віку займає особливе (порівняно з дошкільним віком) становище у системі суспільних стосунків, оскільки шкільне навчання активізує процес свідомого засвоєння норм поведінки, прав та обов'язків, тих нормативних знань і моральних почуттів, які виникають у вихованців під впливом оцінки з боку значущого дорослого-вчителя. Відомо, що молодший шкільний вік характеризується включенням дитини, з одного боку, у більш жорстку, ніж це було раніше, систему соціально-нормативних впливів (навчання), з іншого — більшою значущістю взаємодії з ровесниками, мас-медіа, а отже, посиленням горизонтальної культурної трансмісії.

Проблема гендерної ідентифікації у молодшому шкільному віці є малодослідженою, тому емпіричне вивчення психологічних особливостей становлення гендерної ідентичності у молодшому шкільному віці та виявлення впливу найближчого оточення на цей процес стало метою нашого дослідження. Нас цікавило, наскільки діти молодшого шкільного віку здатні до самовизначення в аспектах «маскулінності» та «фемінності», розуміють статеві ролі та відповідну їм поведінку, вміння та навички. Були поставлені завдання: 1) визначити уявлення дітей про особливості образу Я-хлопчиків і Я-дівчаток, чоловіків і жінок; 2) виявити знання та оцінки інтересів представників своєї й іншої статі; 3) уточнити розуміння дитиною внутрішньосімейних і внутрігрупових стосунків з точки зору належності її до відповідної статі.

Виявлення особливостей гендерних орієнтацій учнів молодшого шкільного віку за допомогою контент-аналізу творів здійснювалося в ході аналізу змісту образу реального і бажаного «Я», а також рангуванням значущих особистісних чоловічих і жіночих якостей та нормативів поведінки (за допомогою тесту незакінчених речень на теми: «Жінки (чоловіки) мріють...», «Жінки (чоловіки) повинні...», «Дівчатка (хлопчики) мріють...» та методик семантичного диференціалу, «Малюнок сім'ї» та ін. В організації

дослідження бралось до уваги, що зміст гендерних образів сучасного чоловіка та сучасної жінки є важливим фактором розвитку адекватної гендерної ідентичності молодшого школяра, що в майбутньому буде сприяти різній орієнтації їх до виконання майбутніх сімейних та соціальних ролей. При доборі завдань ми виходили з того, що, будучи вільними у виборі визначень образів, гендерних рис, діти у своїх відповідях керуватимуться, в першу чергу, власним індивідуальним досвідом, інтеріоризованими статеворольовими установками.

Результати дослідження. Портрет ідеального, «справжнього хлопчика» в уявленнях хлопчиків і дівчаток виявився маскуліним (98% збігу оцінок): активні, сміливі, фізично сильні, рішучі, розумні, впевнені в собі, завзяті, люблять пригоди та ризик, незалежні та самостійні, здатні керувати. Хлопчики вище оцінюють агресивність як еталонну рису справжнього хлопчика, ніж дівчатка. У цьому віці для них характерна фізична, а не вербальна агресивність. Це пов'язано з тим, що хлопчики більше граються між собою у рухливі ігри, вовтузяться, штовхаються, б'ються і сваряться. Вимоги сучасного суспільства, на нашу думку, теж сприяють більшій маскулінізації поведінки хлопчиків.

Виявлені розбіжності в уявленнях хлопчиків і дівчаток: бути «хорошим» учнем і «справжнім» чоловіком — ці речі у відповідному смислі є протилежними, але бути «хорошою школяркою» і «справжньою» жінкою не протиречить одне одному, що підтверджують інші дослідження. Очікування хлопчиків стосовно психологічного портрету дівчаток є більш традиційними, ніж очікування дівчаток щодо власної статі (95% збігу оцінок). Порівняймо: ідеальні (справжні) дівчатка — це старанні, чемні, працелюбні, миролюбні, ніжні, чутливі до болю, тихі, охайні, вміють спілкуватися, підкоряються — у описах хлопчиків, а розумні, рішучі, сміливі, активні, незалежні — в уявленнях дівчаток. Це, на нашу думку, можна пояснити соціокультурною ситуацією розвитку дитини сьогодні, провідним видом діяльності та зрослою активністю жінок у громадському житті.

Як відомо, провідним видом діяльності в молодшому шкільному віці є навчання. Тому такі якості, як старанність, працелюбність, посидючість, акуратність, ввічливість, здатність підчинятися вимогам вчителя, виконувати розпорядження поцінуються як дівчатками, так і хлопчиками. Оскільки навчальна діяльність молодших школярів організована на статевонейтральних засадах, то якості, які забезпечують успіхи у навчанні, сприймаються дітьми такими, які не мають «прив'язки» до певної статі.

Згідно результатів опитування², дівчатка мають більш егалітарні погляди порівняно з традиційними орієнтаціями хлопчиків. Якщо майже

---

² Опитування молодших школярів проводили О. Кікінежді та І. Шульга у травні-вересні 2011 року на базі 1–4-х класів загальноосвітніх шкіл м. Тернополя (№2, 3, 6). Загальна вибірка складала 120 учнів молодшого шкільного віку (6–10 років), з них дівчаток — 62, хлопчиків — 58 (Додатки № 1, 3)

половина опитуваних дівчаток (48,6%) вказали, що люблять гратись як зі своєю, так і з іншою статтю, то більшість хлопчиків (73%) надають перевагу іграм з хлопчиками, і лише третині (27,4%) хлопчиків подобається гратись спільно з обома статями. Обидві статі серед улюблених спільних ігор вказали на рухливі (73% дівчаток та 45,2% хлопчиків), такі, як «День і ніч», «Котики і Мишки», «Дід Панас», «Піжмурки», «Перериванки», «Лови», «Зайці в капусті» та ін. Відмінності в інтересах між статями виявились щодо спортивних ігор (футбол, реслінг, бадмінтон, велоперегони, теніс), перевагу яких засвідчило 30% хлопчиків і лише 7% дівчаток. Дівчатка надають перевагу сюжетно-рольовим іграм (у «школу», «кафе», «магазин», «дочки-матері») та традиційним іграшками (ляльки) порівняно з хлопчиками, які більше граються у логічні та комп'ютерні ігри, конструктор, машинки тощо. Статева диференціація щодо ігор значно більше виражена у хлопчиків, які люблять гратись у рухливі ігри спортивного та військового характеру («Дід Панас», «Хованки», «Вище землі», «Козаки-розбійники», «Війна»). (Додатки 1, 3.)

Серед своїх улюблених героїв казок, мультфільмів, книжок більшість дівчаток (71,4%) обрали свою стать, підкреслили традиційно жіночі якості (вроду, працелюбність) у Попелюшки, Золотоволоски, Аріель, Рапунцель). Біля 6% дівчаткам подобаються розумні, сміливі, веселі героїні, такі як Пеппі Довгапанчоха, сестра Альонушка з казки «Гусилебеді», з мультфільму Лунтік. Хлопчикам (27,4%) теж подобаються аналогічні героїні за працьовитість, позитивність, красу, добрий характер, сміливість та винахідливість.

Розбіжності у поглядах хлопчиків та дівчаток виявились щодо чоловічих героїв. Якщо дівчаткам переважно подобаються веселі та кумедні герої чоловічого роду (44%), такі як Вінні Пух, троє поросят, Лунтік, Чебурашка, Том і Джері, то хлопчикам (42%) — розумні, сміливі, безстрашні, хитрі герої (Бетмен, Супермен, Геркулес, Ніндзя).

На довірливі стосунки з мамою і татом вказало 46% дівчаток і 37% хлопчиків, що свідчить про ідентифікацію дітей з батьками обох статей та їх значущість для дітей цього віку. 43% дівчаток і 35% хлопчиків відповіли, що більше довіряють мамі, більше з нею спілкуються, бо саме вона більше часу займається вихованням дітей. Майже 6% дівчаток і 16% хлопчиків секрети свої довіряють татові.

На спільні ігри з батьками обох статей вказало 22% дівчаток і 11,3% хлопчиків. Частіше граються з мамою 25% дівчаток і біля 5% хлопчиків.

Виявилось, що біля 4,3% дівчаток та у 7 разів більше хлопчиків (24,2%) граються наодинці, що може свідчити як про більшу самостійність хлопчиків, так і брак уваги до дітей батьків, особливо татів.

Домашні обов'язки виконують майже 70% дівчаток і 45,2% хлопчиків (це допомога, як правило, матері у хатній роботі: прибирають, допомагають готувати їсти, доглядають домашніх тварин); 9% дівчаток та 16,1% хлопчиків зазначило, що допомагають обом батькам, як правило,

у традиційних видах діяльності (з мамою — на кухні, з татом — ремонту-ють авто, прибирають, ходять за покупками, проводять дозволя, грають футбол), допомагають на дачі (збирають малину) тощо. Отже, дорослі дітей обох статей залучають до виконання різних видів посильної хатньої роботи (складають іграшки, миють підлогу, прибирають, вміють різати овочі на салат, готувати канапки, варити чай), проте хлопчикам значно менше доручають виконання домашніх обов'язків.

Слід зазначити, що і дівчатка, і хлопчики задоволені своєю статевою належністю, і категорично проти перевтілення в іншу стать, оскільки «хлопчики б'ються, не носять гарного одягу, бантиків» (відповіді дівчаток), а «дівчатка слабкіші, не можуть виконувати сильних робіт» (відповіді хлопчиків).

Виявлено, що хлопчики оцінюють поведінку дівчаток та свою — і в позитивних, і негативних категоріях, в той час як дівчатка визначають власну поведінку як позитивну, а поведінку хлопчиків найчастіше як негативну. Наприклад, у судженнях дівчаток переважали наступні: «з хлопчиками невесело і нецікаво гратись, бо вони б'ються, плюються, курять, ображають, дуже погані, нечемні, неслухняні», «бо в них ігри шумні, хлопчачі — у футбол, у війну, карти»; хлопчики з дівчатками не хочуть гратись, «бо вони плачуть, не вміють грати у футбол, а тільки у ляльки, дівчачі ігри: жабки, кутики, теремки» тощо. Більшість дівчаток (майже 70%) вважають хлопчиків гіршими за себе, бо «хлопчики ведуть себе погано, невиховані, б'ються, ображають, кричать, бешкетують». Половина опитаних хлопчиків з цим погоджуються (46,8%). 40% опитаних дівчаток відповіли, що особи їхньої статі (дівчатка) поводяться краще, бо «спокійніші, гарно виховані, менше сваряться, б'ються». Близько 25% дівчаток і 41,9% хлопчиків мають протилежну думку і заперечують «гіршість» іншої статі, вважаючи їх рівноцінними.

Виявилось, що обидві статі сповідують у класному колективі дружню співпрацю (спільна участь у підготовці до свят, конкурсів тощо). На це вказало біля 70% дівчаток та 60% хлопчиків. Це може бути свідченням прояву егалітарних орієнтацій молодших школярів. Лише третина опитаних дівчаток і 42% хлопчиків надали перевагу своїй статі у спільній взаємодії тощо. Подібні відповіді були отримані щодо спільних іграшок, забав, ігор.

У молодшому шкільному віці психологічний зміст товариських стосунків визначається рефлексією самого факту дружби та виникненням інтересу до друга/подруги як учасників спільної діяльності та джерела допомоги. Змістом одностатевого та міжстатевого спілкування є співучасть, емоційна близькість і довіра, які виникають у спільній навчальній діяльності як передумова саморефлексії, що дозволяє вже у підлітковому віці свідомо будувати близькі стосунки з ровесниками.

Відбуваються як кількісні, так і якісні зміни у тенденції на спільну діяльність у хлопчиків та переважаючою орієнтацією на спілкування з

подругою у дівчаток. Зокрема, гендерна сегрегація поведінки хлопчиків пов'язана з їх уявленнями про «справжнього» друга та орієнтацію на безконфліктну взаємодію в першій половині молодшого шкільного віку, через значущість спільної діяльності та винятковість дружніх стосунків у другій половині цього віку у гомогенній групі, до орієнтації на спілкування з другом тотожної статі, в основі якого лежать близькість і довіра. У дівчаток на початку молодшого шкільного віку позитивний емоційний інтерес до подруги переростає у близькі стосунки та підтримку в подальшому і ґрунтується, як і у хлопчиків, на спільній діяльності та близькості у одностатевих стосунках, що до початку підліткового періоду набуває гомогенного характеру.

Майже 80% дівчаток і 90% хлопчиків дотримуються традиційних поглядів на ігри, їм не подобаються ігри хлопчики у «дівчачі», та дівчаток — «у хлопчачі», аргументуючи тим, що «це виглядає смішно», «це не хлопчачі забави — ляльки», «не природно виглядає», «вони — захисники, тому мають гратись у серйозні ігри». Незначна кількість опитаних дітей (20% дівчаток і 4,8% хлопчиків) виявили неупереджені погляди, позитивно оцінюючи «нестатевотипізовані ігри та іграшки»: «це-добре, коли хлопчики граються ляльками, бо так вони краще розвиваються». Більша частина хлопчиків (40,3%) і менша дівчаток (14%) допускають ігри дівчаток у «хлопчачі» ігри (машинками, конструктором), бо так дівчатка краще розвиваються».

Гендерні відмінності молодших школярів в орієнтації на ті чи інші аспекти міжособистісних відносин яскраво проявляються у реальній взаємодії з ровесниками. Так, дівчатка демонстрували більш диференційовані варіанти поведінки залежно від своїх когнітивних уявлень про бажаний гендерний образ та стосунки з однолітками. Хлопчики, на відміну від дівчаток, використовували менш емоційно насичені моделі поведінки, реалізовували однозначні конструктивні варіанти стратегій — кооперацію, позитивне лідерство і позитивне — лише у взаємодії з найближчими друзями своєї статі. У цьому відношенні цікавими виявилися гендерні відмінності: якщо хлопчики прагнули тільки вибіркового спілкування, якнайтіснішої дружби, то дівчатка — навпаки, звертаються до конструктивних стратегій взаємодії із все більшим колом ровесників. Цей факт, на наш погляд, є підтвердженням більшої значущості для хлопчиків спільної діяльності у стосунках з ровесниками: конструктивні варіанти взаємодії реалізуються лише з найближчими друзями тотожної статі, що проявляється у виборі предметно-інструментальних видах діяльності, лідерстві, вибіркової стосунків, що є свідченням засвоєння хлопчиками маскулінних цінностей соціуму. У дівчаток спілкування з подругою на основі спільної діяльності є менш значущим, а тому конструктивні варіанти взаємодії реалізуються з якомога більшою кількістю однолітків та дорослими. Можна говорити про вияв сильнішого впливу фактору соціальної бажаності на поведінку дівчаток, ніж хлопчиків.

Виявлені нами відмінності в орієнтаціях хлопчиків і дівчаток на різні аспекти дружніх стосунків («ділові» для хлопчиків і «особистісні» для дівчаток) добре узгоджуються з описаними в літературі даними про гендерні відмінності у побудові міжособистісних відносин (І. Кон, 1987, Г. Крайг, 2000, Ф. Райс, 2000).

Більшість дівчаток (68,6%) та хлопчиків (88,7% сповідують традиційні погляди щодо професій і диференціюють їх на чоловічі та жіночі. Дівчатка себе у майбутньому бачать у традиційних ролях — вчительки, перукарки, моделі, лікарки. Хлопчики-бізнесменом, директором, футболістом, водієм, пожежником, військовим, тощо.

Це можна пояснити тим, що дітям постійно ще змалечку говорять про їхнє майбутнє, диференціюючи призначення в сім'ї та суспільстві. Хлопчиків, як правило, орієнтують на проходження служби у збройних силах, на фізичну силу і психологічну витривалість, на досягнення успіху «в праці і в бою», кар'єру, соціальні ролі в професійній, громадсько-політичній сфері: «Вчись, синку. Дивись — і вийдеш у люди, станеш президентом (бізнесменом, генералом, політиком)» тощо. Настановчі рольові орієнтації для доньок, здебільшого, обмежуються створенням власної сім'ї, характеристиками майбутніх побутових обов'язків, зокрема господарчих та виховних: «Запам'ятовуй, як мама робить салатик, будеш робити такі смачні страви, коли вийдеш заміж (навчишся шити, вишивати, в'язати, підтримувати чистоту у квартирі, доглядати власних дітей)». Якщо і йдеться про професійні ролі, то обмежуються вони сферою освіти, культури чи обслуговування: «будеш артисткою, художником, моделлю, кравчиною, перукарем» тощо. Тому у дівчаток переважає орієнтація на специфічно «жіночі» види діяльності: на професію вчительки вказало 37% опитаних, артистки, співачки, моделі — 35%, лікарки — 16%.

У процесі життя змінюються статево співвіднесені професії та приписи поведінки. Соціум зникає до таких статусних ролей, як жінка-політик, жінка-боксер, жінка-підприємець, жінка-капітан космічного екіпажу. З набуттям словами нових значень змінюється і свідомість, розширюється діапазон образів чоловіка і жінки. Лише п'ята частина опитаних дівчаток (17,1%) та у два рази більше хлопчиків (32,3%) дотримуються егалітарних поглядів щодо вільного вибору жінками будь-якої професії, бо це «залежить від їх інтересів та здібностей». Близько 10% хлопчиків допускають, що стать не має значення у виборі чоловічої професії. (Додаток № 3, табл. 1-8).

Первинною, домінуючою роллю, з якою ідентифікують дівчаток, є мати, що формує у дівчинки образ материнства та відповідну гендерну поведінку. На це вказало 98% опитуваних дівчаток 6–7-річного віку, проте 8–10-річні дівчатка відмітили, що хочуть бути подібними на вчительку (30%), на тата (10%), подругу (4%). Хлопчики показали схожу картину (якщо 98% опитуваних 6–7-річного віку ідентифікувались з татом, 2% — з мамою, то лише 75% старших хлопчиків вказали на ототожнення

з татом, 10% — на вчительку, 9% — на маму і 6% — на друзів.). Отже, дитячий ідеал матері певною мірою опосередковує гендерну поведінку і хлопчика, з якою він підсвідомо порівнює свою подругу, наречену, дружину, майбутню матір своїх дітей.

Зауважимо, що в процесі вторинної гендерної ідентифікації особливу роль відіграє наслідування взірців (моделей). Особливо значущими у цьому процесі є гендерні моделі для наслідування: мати—батько, вчителька—вчитель, старший брат—сестра, кумир—спортсмен, музикант, кіногерой тощо. Хлопчики починають вважати себе маскулініними, дівчатка роблять акцент на своїх фемінних якостях. У більшості дівчатка ідентифікували себе з мамою, бабусею (41%), співачками (Русланою, Глюкозою, Лель, Жасмін, Орейра тощо (28%); з татом (11%), з подругою (8%), зі спортсменкою, вчителькою (6%), казковими героїнями (Асоль, Попелюшкою) —5%. Хлопчики хочуть бути схожими на тата, дідуся — 44%, артистів-кіногероїв (Бонд, Брюс, Чан, Шварценегер) — 31%, на маму — 9%, друга, вчителя, спортсмена — 16%. Як бачимо, початок гендерної інтенсифікації залежить від батьків, оскільки у цьому віці дівчатка більш активно спілкуються з матір'ю, хлопчики-з мамою та татом, частіше вимагають від неї інформацію чи оцінку, більше спілкуються як з дорослими, так і ровесниками. При цьому для дівчаток характерно те, що, на відміну від хлопчиків, вони однаково активно спілкуються з однолітками обох статей. Очевидно, гендерна сегрегація, яка властива дошкільникам, більш жорстко спостерігається як гендерна норма у хлопчиків (тати більше спілкуються з синами, ніж з дочками).

Аналіз статоворольових еталонів чоловіків та жінок показав, що образ ідеального чоловіка у молодших школярів стає більш владним, впевненим, розсудливим, сильним, розумним, сміливим, активним ($p < 0,001$), ніж у дошкільників. При цьому, не дивлячись на зміни, які відбуваються у структурі даного образу, у хлопчиків цього віку еталон чоловіка —це переважно маскуліний тип, а у дівчаток цей образ включає як маскулініні, так і фемінні характеристики, тобто відповідає андрогінному типу. Отже, як бачимо, уявлення про ідеального чоловіка у хлопчиків співпадають із традиційними стереотипними поглядами про мужність, тоді як у дівчаток гендерні уявлення про еталон чоловіка є більш гнучкими та розмитими, оскільки включають набір рольових дій, характерних для чоловічої та жіночої статі.

Образ ідеальної жінки (як правило, мати, вчителька, бабуся) в уявленнях дівчаток зазнає значно більше змін у структурі, ніж в уявленнях хлопчиків. У дівчаток ідеал жінки характеризується збалансованим поєднанням маскуліно-фемінних цінностей (більшою владністю, впевненістю, силою, розумом, активністю і меншою миролюбністю ($p < 0,001$)). Описуючи образ ідеальної жінки, дівчатка найчастіше використовують такі характеристики, як «гарна, вродлива, розумна, модна, сильна, незалежна, впевнена». Хлопчики ідеальну жінку хочуть бачити більш розум-

ною та впевненою ($p < 0,001$). У еталоні жінки теж переважають фемінні якості «гарна, розумна, добра, струнка, добра господиня». В цілому, образ ідеальної жінки для молодших школярів обох статей є андрогінним.

Одночасно відмітимо, що гендерне «Я» залежить від того, які взірці, образи, стилі життєдіяльності чоловіків та жінок нав'язують засоби масової інформації. А нав'язують вони, як відомо, гендерні стереотипи. Тому у дівчаток процес ідентифікації розгортається в ширшому і водночас конкретнішому рольовому діапазоні: бути, як мама, бабуся, тітка означає виносити, народити, вигодувати, доглянути, навчити тощо; бути в майбутньому бути дружиною — значить бути гарною господинею, доброю подругою, привабливою жінкою. У хлопчиків майбутні гендерні ролі (захисник вітчизни, чоловік, батько, професіонал тощо) є абстрактнішими, менш наповненими конкретними вміннями, навичками та якостями поведінки, що активізує пошук ідеального «Я», процес самовизначення в нашій гендерній культурі.

Результати дослідження дозволили виявити наступні групи дітей за рівнем розвитку гендерних уявлень. У першій групі — «статевотипізованих», яку склали фемінні дівчатка та маскуліні хлопчики (близько 19%), виокремились усвідомлені статевої переваги й орієнтації дітей лише на представників своєї статі: «я — дівчинка, тому граюся ляльками», «я — хлопчик, повинен грати у футбол». Їхні уявлення, знання про свою та іншу стать, їхні можливості, ігри, іграшки, знаряддя праці, інші атрибути знайшли відображення у надто стереотипізованих, категоричних судженнях: «Не хочу бути дівчинкою — її всі ображають», «вони всі плакати»; і «не хочу бути хлопчиком — вони всі забіяки». Зазначимо, що рівень їх гендерного «Я» характеризується наслідуванням, простою імітацією стереотипів предметно-інструментального світу чоловіків та емоційно-експресивного — жінок.

На уточнюючі відповіді «Чому ти хочеш допомагати мамі (татові)?», «Чому ти хочеш вчитися у жінки-вчителя (чоловіка-вчителя)?» тощо дитина ідентифікувалась зі своєю статтю: дівчатка — з мамою, вчителькою, бо «вона — жінка, а ми — дівчатка; добра, лагідна, не сварить, вміє пояснити» і т.д. Хлопчики здебільшого апелювали саме до батька бо «він — сильний, вміє ремонтувати машини» і до вчителя-чоловіка, бо «він — чоловік, а я — хлопчик; тримає дисципліну, добре навчить» тощо.

Маючи стереотипні уявлення про мужність та жіночність, цим дітям важко визнати, що чоловіки та жінки можуть бути носіями різних типів поведінки і допустити будь-який відступ від статево-рольових норм та приписів. Виявилось також, що «нормодоцільне» і «статевоспецифічне» тут не розрізняється; образи «хорошого» і «справжнього» хлопчика (дівчинки) виступають тотожними. Наприклад, вибираючи для себе особистісні якості в парах «чоловіче—жіноче», хлопчики орієнтуються виключно на традиційно чоловічі якості, а дівчатка — на жіночі. У цих дітей виявлявся «агресивно-захисний» стиль взаємодії. Хлопчики швидше

воліли видатися зарозумілими, ніж невпевненими у собі. «Не вагайся, геть сумніви, дій!» — ось кредо соціалізації хлопчачої, а згодом чоловічої поведінки, а настанови, звернені до жіночої статі, як правило, протилежні за змістом: «Як ти можеш? Ти ж майбутня мама, подумай! Зваж на все».

Другий тип психічної статі, який ми умовно назвали «амбівалентний» (у 25 % дітей від загальної кількості опитуваних) характеризувався тим, що позитивне ставлення до власної статевої належності супроводжувалося невизначеністю у описах чоловіка і жінки, середнім рівнем усвідомлення та розуміння гендерних особливостей, труднощами самовизначення. Ці діти, демонструючи готовність до емоційного співпереживання та спільної діяльності з іншою статтю, в той же час виявляють нерозуміння та агресивність у поведінці, мають нечіткі, розмиті погляди щодо внутрісімейних та внутрігрупових стосунків з точки зору належності до статі батьків і ровесників. Більшість таких дітей мають труднощі та конфлікти в іграх як з представниками своєї, так і протилежної статі, демонструючи таким чином різну міру емоційно-пізнавального ототожнення з представником своєї статі. Можна також відмітити невизначеність цієї групи дітей до своєї майбутньої сімейної, соціальної ролі: «не знаю ще, ким буду» тощо.

В третю групу — «андрогінні» (близько 56 %) були об'єднані діти, які позитивно сприймають власну та іншу статі, мають найменш стереотиповані погляди. Зокрема, і дівчатка, і хлопчики, орієнтуючись на статовідповідні якості, усвідомлювали обмеження своєю статевою роллю і висловлювали бажання мати як «чоловічі», так і «жіночі» якості. Наприклад, дівчинка писала: «Хлопчики сильні і я хочу бути теж сильною», «Хлопчики мріють мати машину і я теж хочу навчитися водити машину», «Я теж хочу змагатись у шахи», «Хочу поспробувати себе у футболі»; хлопчики: «Я теж хочу пекти смачний торт», «Хочу навчитися варити борщ» тощо. Діти цієї групи ідентифікувались як з образом тата, так і мами, діда-бабусі, ровесників, значущих інших — як своєї, так і іншої статі. На відміну від хлопчиків і дівчаток першої групи, які виявляють стереотипні орієнтації лише на свою стать, ці діти показали розуміння поєднання традиційно чоловічих і жіночих позитивних якостей в одній людині, як-от, що самостійність, впевненість, сміливість і чуйність, турбота і тактовність є цінними та корисними рисами для особистостей двох статей, а не тільки для хлопчиків чи для дівчаток. Це знайшло прояв у їхній поведінці та навчальній діяльності — саме вони демонстрували готовність до взаємодії, співробітництва, дружби з однолітками як своєї, так і протилежної статі, досягнення успіху, більше апелюючи до особистісних якостей людини «бути щедрою, чуйною, доброю, ввічливою» тощо. Посилення почуття власної гендерної ідентичності в ситуаціях взаємодії з представниками іншої статі супроводжувалося високим рівнем статевої та рефлексією власне андрогінних рис та якостей, що сприяло гнучкості їх поведінки, її дестереотипізації.

Наприклад, найкращий зошит з каліграфії вже сім років поспіль виявляється у хлопчиків, учасниками шкільної олімпіади юних мовознавців імені Петра Яцика були як хлопчики, так і дівчатка, але переможцем виявився хлопчик. А на змаганнях юних техніків честь школи захищала дівчинка, яка ретельно готувалася до змагань і неодноразово демонструвала свої технічні і математичні здібності. На міському шаховому турнірі перемогу отримали теж дівчатка.

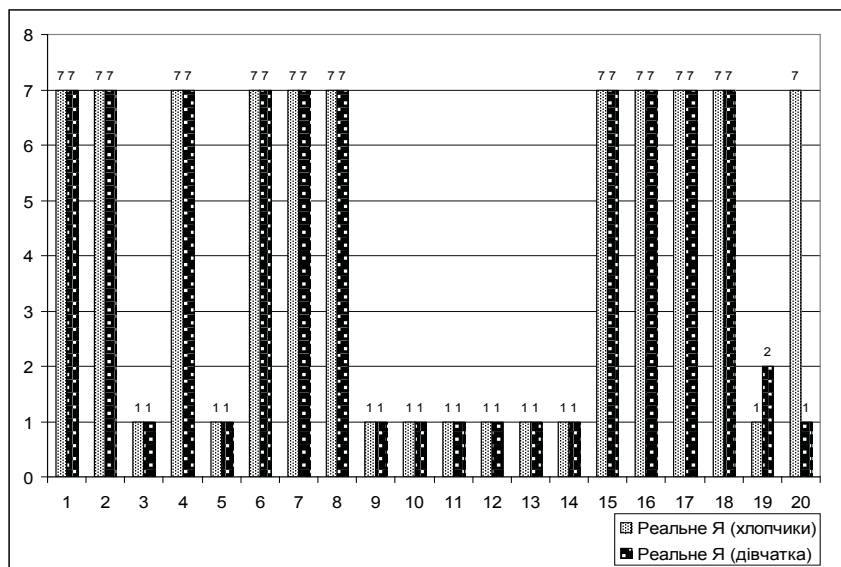
Діти даної групи показали більш чітке усвідомлення перспектив своєї майбутньої сімейної, громадської і професійної ролі незалежно від статевої належності (наприклад, дівчатка зазначали поряд із «жіночими» видами діяльності різноманітніші та нестереотипізовані професії, як от банкіра, економіста, перекладача, викладача, художника, інженера, археолога, податківця, судді, музиканта, тощо; хлопчики — фармацевта, вченого, програміста, комп'ютерщика, перукаря, кухаря, лікаря, прокурора, вчителя, бізнесмена тощо.

Статевідповідний образ «Я» ми розглядаємо як певну систему гендерних ціннісно-сміслових координат, якими дитина оперує стосовно самої себе як статевої істоти. Ставлення до чоловіків і жінок в нашому випадку виконує роль своєрідного еталону в його конструюванні. Змістом самосвідомості є не лише досвід життя в статі у ранньому дитинстві, але й усвідомлення діючих нормативів статеворольової поведінки та образу майбутнього. Особливості формування узагальненої самооцінки дівчаток і хлопчиків ми розглядаємо стрижневим особистісним утворенням у даному віковому періоді. Образ гендерного «Я» виникає внаслідок організації ціннісно-сміслових координат (конструкту маскулінності-фемінності-андрогінності), пов'язаних із усвідомленням та переживанням себе як хлопчика/дівчинки в єдину систему уявлень та само ставлень.

Перехід дітей на положення школярів зобов'язує їх вчасно вставати, приходити в школу, дотримуватись правил шкільного життя незалежно від того, хочеться чи не хочеться це робити, виконувати обов'язкові завдання, переборювати труднощі в роботі тощо. Відбуваються зміни у соціальному статусі дитини, вона, за словами Л.С. Виготського, «втрачає дитячу безпосередність». Етапи розвитку такого самовизначення в гендерних ролях відбуваються від неусвідомленого наслідування статевих стереотипів (прийняття традиційних чи егалітарних гендерних ролей, схвалення чи несхвалення жорсткого розмежування поведінки за статеворольовим репертуаром), до розвитку амбівалентних почуттів у разі конфлікту нормативних вимог найближчого оточення.

Складовими гендерної самототожності виступає зміст конструктів Я реального та ідеального. Нас цікавило, якою мірою у віці, коли Я дитини збагачується рефлексією позиції в шкільному колективі, в навчальній діяльності, у зміст уявлень про себе входять характеристики нових статевих ролей?

Виявлено, що у реальному гендерному образі Я дівчаток та хлопчиків відбувся збіг семантичних профілей майже за всіма шкалами (див. графік 2.5).

Графік 1.5. Статеві профілі співвідношення реального Я за фемінно-маскулінними властивостями

Примітка: 1-20 шкали(якості)конструкту фемінності-маскулінності: 1- пасивний(а); 2. лякливий(а); 3. миролюбивий(а); 4. сором'язливий(а), невпевнений(а) в собі; 5. охайний(а), акуратний(а); 6. фізично слабкий(а); 7. здатний(а) виконувати розпорядження, підпорядкуватись; 8. не любити пригод, ризикувати; 9. спокійні, посидючі, виважені; 10. ніжний(а), чутливий(а) до болю; 11. старанні; 12. чемні, ввічливі; 13. тихі; 14. слухняний(а), покірливий(а); 15. неініціативний(а), ненаполегливий(а); 16. розгублений(а); 17. нерозумний(а); 18. залежний(а), несамотійний(а); 19. працелюбний(а); 20. вправний(а) в спілкуванні і стосунках.

У молодшому шкільному віці ідентичність профілей образу Я-ідеального та Я-реального у дівчаток та хлопчиків вказує на уніфікацію самоуявлень та самототожність, а також свідчить про емоційну задоволеність собою. Статистично значущі відмінності були виявлені лише у гендерному Я-образі реальної дівчинки та в уявленнях дівчаток про ідеальний образ хлопчика та дівчинки. У своєму реальному образі Я дівчатка підкреслювали фізичну силу та умілість в техніці. Отже, в реальній поведінці дівчатка проявляють більше маскулінних характеристик, ніж хлопчики, що дає можливість бути андрогінною особистістю. Також виявлені чотири значущі позитивні риси у реальному гендерному образі Я обох вибірок (смівливість, сила, рішучість, розум). Як видно, це

фізичні, вольові та інтелектуальні якості, що підтверджується віковими особливостями розвитку молодшого школяра (за дослідженнями І. Булах, Л. Долинської, В. Котирло, Р. Павелкова, В. Павелкова, О. Пенькової, Н. Побірченко, Ю. Приходько, Н. Шевченко та ін.

Проте можна констатувати, що маскуліність і надалі залишається нормативним еталоном щодо накреслення і тлумачення стадій когнітивного розвитку дитини, зумовлених специфікацією соціальних вимог щодо фемінності та маскуліності. Згідно вчення Ж. Піаже, діти в цьому віці є активними учасниками процесу соціалізації і знаходяться на стадії реляційного конструювання гендеру. Навчальна діяльність як соціально значущий та провідний вид діяльності у цьому віці для обох статей, пред'являє однакові вимоги, і діти, незалежно від статі, показують майже однаковий рівень активності.

Виявлено, що для молодших школярів обох статей, згідно теорії андрогінності С. Бем, характерним є поєднання соціально значущих стереотипних ознак фемінності і маскуліності, що свідчить про переважно андрогінний тип гендерної ідентичності. Проте розмитість та амбівалентність когнітивних уявлень в гендерних образах дає можливість говорити лише про становлення цілісного образу статевої ролі у молодшому шкільному віці. Підкреслення своєї фізичної сили дівчатками і зменшення даної характеристики хлопчиками можна пояснити віковими особливостями даного періоду: швидшим фізичним і статевим дозріванням, психічним розвитком дівчаток порівняно з хлопчиками, а також тим, що і дівчатка, і хлопчики є рівноправними учасниками, суб'єктами навчального процесу в школі.

Зазначимо, що в реальному образі Я у дівчаток виявляються як нормативні приписи соціуму, так і їхній особистісний досвід, який, на нашу думку, засвідчує більшу прийнятливість моральних норм, вимог школи, вчителя, позиції дорослих. Варіативність у поглядах, характерних рисах та поведінці у бажаному «ідеальному» Я хлопчика/дівчинки у межах обох статевих вибірок вказує на набуття ними різного соціального досвіду, непідпорядкованість дітей стандартним гендерним очікуванням, їх порушення та, можливо, на вплив інших чинників, які не були предметом нашого дослідження.

Згідно етапам морального розвитку Л. Колберга, дівчатка і хлопчики знаходяться на третій, конвенційній стадії, коли відбувається закладка моральних основ особистості. Набуття гендерної ідентичності у дівчаток і хлопчиків виявляється у нерозривному зв'язку з розвитком фізичних, вольових та інтелектуальних якостей (сміливий, рішучий, сильний, розумний, впевнений, незалежний). У реальному Я обох вибірок наповнення даними якостями є свідченням, на нашу думку, розвитку самокритичності, саморефлексії, підвищенням самооцінки у віковій динаміці (від 7-8 років до 9-10 років), що вказує на розвиток суб'єктно-рефлексивного Я у дівчаток і хлопчиків, що узгоджується із дослідженнями Н. Шевченко [115]. Додаткове дослідження на виявлення чинників, детермінант в самооцінному ставленні молодшого школяра, підтвердило наші припущення. Зокрема, у

наративі «Якби я мав/мала чарівну паличку». було виявлено, що дітей, незалежно від статі, хвилюють сьогоднішні політичні та соціальні проблеми, а також сімейні та товариські відносини (економічна криза, комп'ютерні ігри, екологічні проблеми, інформаційні технології, стосунки з однолітками, дружба, мир, сімейні відносини тощо).

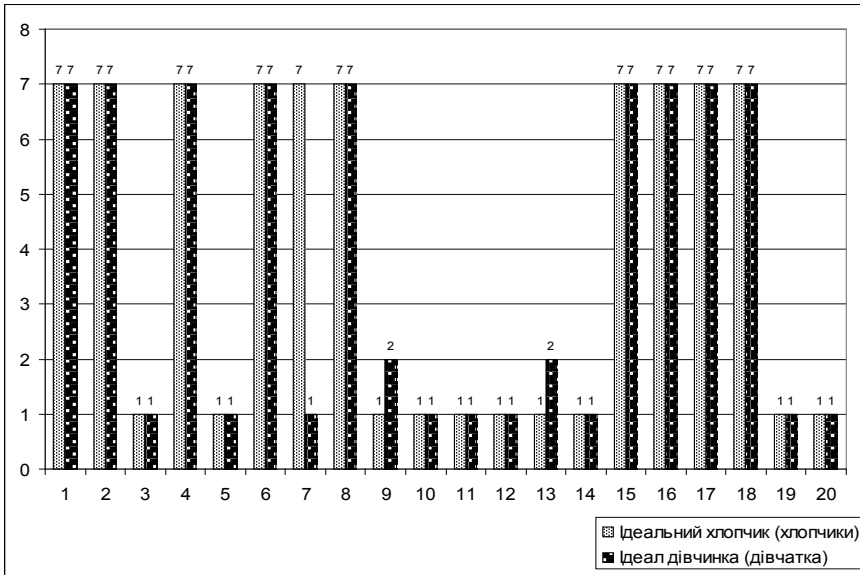
В оцінці образу ідеального хлопчика та ідеальної дівчинки в уявленнях одностатевих вибірок теж виявлено ідентичність гендерних профілів обох статей (див. графік 2.6), що також свідчить про андрогінні орієнтації в побудові власного Я у особистості молодшого школяра.

Цікавим є наповнення хлопчиками і дівчатками позитивними і негативними характеристиками як реального Я, так і ідеальних образів хлопчика/ дівчинки. Це можна пояснити тим, що в уявленнях дітей цього віку ідеальне Я збігається з ідеальним статевим Я, під яким розуміється «справжній» хлопчик/дівчинка, які ідентичні феномену «ми-хлопчики». «ми-дівчатка». Таке нероздільне та узагальнене бачення ідеального статевоідповідного Я співпадає із значущими однокласниками, тобто «узагальненим іншим». який по мірі дорослішання (до 9-10 років) стає основою набуття ідентифікаційного образу «Ми», характерного для підліткового віку. Відбувається зсув, переакцентування з оцінки дорослих (вчителя і батьків), які були значущими, на оцінку однолітків.

Зазначимо, що розмитість та суперечливість ідеалів в теперішній час для інтерналізації гендерних стереотипів дітьми даного віку, призводить до наповненості ідеальних гендерних образів негативними характеристиками. З іншого боку, число негативних характеристик, здебільшого, на нашу думку, може слугувати показником критичності самоприйняття, розвитку самокритичності, саморефлексії в даному віці.

Виявлено, що у дівчаток і хлопчиків переважає андрогінний тип гендерної ідентичності. Уніфікованість у змісті гендерних образів реального та ідеального Я у дітей обох статей включає інтеграцію фемінно-маскулінних і гендерно-нейтральних (моральних) якостей, які зумовлюють протиріччя між збереженням внутрішньої позиції дитини — дошкільника і становленням нової соціальної позиції школяра. З дорослішанням, до кінця молодшого шкільного віку, у дівчаток і хлопчиків зміст гендерних образів Я-реального та Я-ідеального збагачується новими ціннісно-смісловими координатами, а саме вольовими, інтелектуальними якостями, що свідчить про розвиток саморефлексії, пов'язаної, передусім із шкільним життям, навчанням тощо. Слід вказати на більшу наповненість маскулінними якостями гендерних образів дівчаток, що зумовлено, на наш погляд, з одного боку, розмитістю сучасних гендерних ідеалів, з переважаючою і надалі маскулінністю, а з іншого — підвищеною активністю жіноцтва у всіх сферах життя країни.

Виокремлення дихотомічної шкали «вправність у спілкуванні- вправність в техніці» вказує на перехресне засвоєння дітьми обох статей предметно-інструментального чоловічого світу та емоційно-опікуючого жіночого, їхнім протилежним спрямуванням на жіночі та чоловічі види діяльності як результату наслідування батьківських ролей.

Графік 2.6. Статеві профілі співвідношення ідеального Я за фемінно-маскулінними якостями.

Примітка: 1-20 шкали (якості) конструкту фемінності-маскулінності аналогічно до графіка 2.5

Нова соціальна ситуація розвитку молодшого школяра не спричиняє статеву диференціацію образів реального та ідеального Я у цьому віці, а навпаки, сприяє уніфікації уявлень про гендерні ролі хлопчиків та дівчаток. І хоча гендерні образи Я-ідеального та Я-реального обох статей набувають з віком статево-диференційованих ознак, як-то фізична сила — для хлопчиків, спілкування та привабливість — для дівчаток, модний одяг, вихованість манер і т.п., проте ці характеристики пов'язані, перш за все, із статевим дозріванням та віковими особливостями, а також частково нав'язуваними соціумом традиційними стереотипами.

Для гендерних уявлень молодших школярів характерна розмитість, амбівалентне наповнення як стереотипізованими та егалітарними чи гендернонейтральними якостями. Привнесені із дитячого садку, сімейного оточення, з дошкільного віку стереотипізовані уявлення під впливом навчальної діяльності як провідного виду діяльності в цьому віці, однакових вимог до дітей обох статей та їхньої самоактивності у навчально-виховному процесі, стають більш гнучкими і розмаїтими. У хлопчиків низка обставин (соціальні маскулінні очікування, з одного боку, і переважаючий вплив осіб жіночої статі — з іншого) сприяє тому, що ідеалізований образ «справжнього» хлопчика є незбалансованим, мозаїчним, більш дихотомічним

конструктом маскулітності-фемінності, що, можливо, на емоційному та поведінковому рівні може призводити до «конфлікту гендерних цінностей».

Отже, статевотипізовані очікування батьків у поєднанні з ідентифікацією з одностатевими однолітками посилюють відмінність уподобань хлопчиків і дівчаток. Молодший шкільний вік є найбільш сензитивним в контексті формування егалітарних гендерних уявлень в зв'язку із освоєнням дітьми нової соціальної ролі школяра, яка характеризується гнучкістю статорольової поведінки, що наближає її до андрогінної.

Проведене дослідження дозволило зробити наступні **висновки**:

1. Існуюча соціокультурна ситуація, що характеризується ціннісно-нормативною і, зокрема, статорольовою невизначеністю, неможливістю «наперед» задати якісь жорсткі стандарти поведінки, передбачає виникнення нових моделей диференціації статових ролей, які реалізують ідею «андрогінності», емпіричними фактами опосередкування «різноманітності та усвідомленості образу Я» дитини даного віку — від простого копіювання до рефлексії та саморефлексії.

2. Нові змісти і цінності егалітарної системи починають відігравати визначальну роль у розвитку статової ідентичності на даному етапі онтогенезу. Цінності традиційної сім'ї, як правило, використовуються дитиною в ситуації соціального контролю, а також в умовах спонтанного визначення ціннісних орієнтацій.

3. Нове бачення життєтворчості дитини передбачає розуміння статорольових уявлень та цінностей, що склались у нашій культурі. Ці ціннісні уявлення повинні бути по можливості якнайповніше відкриті свідомості особистості. Функція педагога полягає не в тому, щоб «самому» вказувати дитині шлях освоєння егалітарних цінностей і уявлень, контролюючи процес «засвоєння», а в тому, щоб забезпечити вільне і відповідальне самовизначення особистості. Подібне можливе в умовах особливого (гендерного) тренінгу міжстатових відносин, який передбачає психокорекційні заняття щодо розвитку здорової (андрогінної) ідентичності дитини («проживання» дітьми досвіду самовідчуття і розуміння іншого в ситуаціях міжстатової взаємодії й показу цього досвіду в діалозі з ровесниками та дорослими).

Можна дійти висновку, що трансформація гендерних ролей у час сучасних демократичних змін сприяє розширенню діапазону соціальних ролей у молодших школярів, поглиблює і збагачує їхні уявлення про можливості самореалізації незалежно від статової належності. Такий процес формування гендерних орієнтацій, на відміну від наслідування зовнішніх взірців, є продуктивнішим щодо внутрішнього змушнення, саморегуляції гендерної поведінки. Досить слушною є думка С.Д. Максименка про те, що *«від того, наскільки вимоги, які пред'являються школою, будуть адекватними потенційним можливостям дітей, багато в чому залежить не тільки шкільні успіхи, але й становлення особистості в цілому, бо успішність учня є мірою суб'єктності у власному русі: міра самостійності, оригінальності, творчості, гнучкості тощо»* [69, с. 121].

III. РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПРО ПАРТНЕРСТВО СТАТЕЙ

Сьогодні навколо змісту гендерного виховання точаться справжні-сінькі «баталії». З одного боку, на «гендерних «барикадах» — численні прихильники традиційного виховання, орієнтованого на дихотомію чоловічих і жіночих ролей, з іншого — ті, які орієнтуються на партнерську, егалітарну сім'ю, на взаємозамінність ролей чоловіка та жінки у виконанні сімейно-побутових та соціальних функцій. Слід зазначити, що в психолого-педагогічній літературі, а тим паче в сучасних ЗМІ, переважає *традиційний* підхід. Його прибічники не готові сприйняти жінку рівною з чоловіком, тому гендерні проблеми схильні пояснювати «втраченими» фемінністю та маскуліністю.

Ефективність гендерного виховання визначається не лише готовністю учнівської молоді до адекватного виконання статевої ролі в суспільстві, а й рівнем готовності школярів до реалізації подружніх ролей у сім'ї.

Виникнення нового типу гендерних стосунків, шлюбу та сім'ї об'єктивно викликає необхідність зміни традиційних уявлень про обов'язки чоловіка і жінки в суспільстві та сім'ї, утвердження нових економічних, правових і моральних основ шлюбу, зростання «суверенітету» особистості в розв'язанні міжстатевих та сімейних проблем, а також перебудови взаємин, підвищення взаємовимогливості між членами сім'ї. З другого боку — старі традиції і морально-психологічні установки в гендерній та шлюбно-сімейній сфері продовжують зберігатися. У результаті молодь виявляється морально і психологічно невідповідною до сприйняття якісних змін у розвитку міжстатевих стосунків, шлюбу та сім'ї, виконання гендерних ролей. Звідси зрозуміло, чому «переоцінка цінностей» у міжстатевій взаємодії та шлюбно-сімейних стосунках йде «боляче» і нерідко призводить до негативних наслідків. Через це формування культури гендерних та шлюбно-сімейних стосунків у молоді має базуватися на сучасних тенденціях, тобто носити «випереджаючий» характер.

Відповідно до положень теорії соціальних ролей, гендерні стереотипи породжуються соціальними ролями, які у суспільстві виконуються чоловіками і жінками (Eagly, Wood, Diekman). Чи означає це, що діти не зможуть подолати гендерні стереотипи до тих пір, поки не зміниться світ навколо статевого розподілу ролей? Зовсім ні, цей процес (як соціальний, так і особистісний) можна прискорити за рахунок гендерної просвіти, спрямованої на критичне осмислення зашореності масової свідомості численними статоворольовими упередженнями, виховуючи у дітей сприйняття іншої статі як рівної собі, а не протилежної.

Таку паритетність у ставленні до іншої статі у молодших школярів можна розвинути за рахунок гуманістичного спрямування змісту інформації про себе та іншу стать, підвищення самодостатності, перспектив особистого зростання та досягнень в різних сферах шкільного життя,

індивідуальної самореалізації вихованців. Отже, гендерні стереотипи можуть бути змінені через активізацію критичного мислення дитини, збагачення досвіду позитивних міжстатевих стосунків, віру у власні сили та можливості. Повноцінному функціонуванню дівчаток та хлопчиків в сім'ї, школі, серед однолітків своєї та іншої статі в процесі навчання та позакласної роботи відповідає гасло «ми — різні, проте рівні», що породжує радість партнерства, взаємодопомоги, взаємопідтримки.

3.1. Гендерні дороговкази гуманістичної педагогічної спадщини

У контексті гендерної парадигми важливою вимогою часу стало нове прочитання і розуміння освітнього досвіду видатних педагогів-гуманістів стосовно гендерного виховання хлопчиків та дівчаток, принципів гендерної рівності у вихованні обох статей.

Отже, яким є гендерний профіль гуманістичної педагогіки?

Ще Ян Амос Коменський зазначав у «Великій дидактиці»: школам потрібно доручати всю молодь обох статей (такий заголовок носить розділ IX): «...*Не можна дати ніякої достатньої підстави, чому б і слабу стать (щоб сказати децю окремо про неї) треба було б зовсім усунути від наукових занять (чи викладаються вони латинською мовою, чи рідною). Жінки — також образ божий... Однаково вони обдаровані (часто більш, ніж наша стать) умом гострим, який сприймає мудрість. Однаково їм відкритий доступ до найвищих становищ, бо часто самим богом вони закликалися до управління народами, до того, щоб давати рятівні поради царям і князям, до вивчення медицини, до інших справ, корисних для людського роду, навіть до діяльності пророка і до того, щоб викривати священників і єпископів. Так чому ж допускати їх до вивчення азбуки й усувати потім від читання книг? Чи боїмося ми їхньої легковажності? Але чим більше ми будемо займати їхній ум, тим менше знайде собі місця в них легковажність, яка звичайно народжується від пустоти ума.*

Нагадаймо дати життя видатного педагога: 1592–1670 роки, ще далеко попереду визрівання феміністичних ідей рівноправ'я, а їхні зерна вже посіяні.

Основоположник вітчизняної дитячої антропології К. Ушинський палко захищав «*принципи особистої людської волі, людської нічим неоціненної гідності, рівності людей перед законом, поваги до прав усякої людини, ким би вона не була.* Він писав, що для християнства чоловік і жінка — особи рівноправні, однаково самостійні й відповідальні, яких шлюб вводить у рівноправні між собою відносини».

Критикуючи тогочасні погляди на окремішність виховання дівчини, зокрема німецького педагога К. Шмідта, Ушинський підкреслював: «*Ось якби К. Шмідт поглянув з цієї народної й історичної точки зору на*

значення освіти жінки, то, звичайно, дійшов би інших висновків. Якби він побачив у жінці єдиного провідника успіхів науки та цивілізації у звичай та життя суспільства, то не обмежив би її навчання й освіти азбукою науки та облудними блискітками цивілізації. ...Зважаючи, нарешті, на особливу широчінь наших людських поглядів і на права, які дав у нас жінці цивільний закон, можна сподіватися і вірити, що у нас виробиться більш гуманний, більш християнський план жіночого виховання, ніж у Німеччині».

Чи справдився прогноз великого педагога через століття? Як не дивно, спостерігається регрес у ставленні до однакового навчання та виховання юнаків і дівчат. Він, наприклад, проявляється в ідеї роздільного навчання, т. зв. відкритої дискримінації. Сьогодні педагогічна думка не тільки західної школи, але й східної асимілює ідею егалітарного виховання, а на теренах з колишнього СРСР знову лунають заклики «Назад до домострою!», до підготовки гувернантки, прислуги.

Можливо, сучасним «новаторам» доцільно було б познайомитись також з думками Несторки української педагогічної літератури, як називали її сучасники, Софії Русової, яка дискутувала з проблеми спільного навчання хлопчиків і дівчаток з відомим американським психологом Стенлі Холлом: *«Коли з дитинства і дівчата, і хлопці у спільній праці та спільних іграх, розважаю звикають до товаришування, тоді в юнацькому віці це товариство не стає для них чимось незвичайним. Де коєдукація поставлена з великою увагою до психології учнів, там вона дає найкращі наслідки — зближує обидві статі, ставлячи взаємини на певний шлях спільної праці, прагненнями до одної загальної мети виховання і навчання у школах для обох статей обов'язково треба здійснювати з уважливою індивідуалізацією».*

У «Правилах для життя» великий знавець дитячої душі Януш Корчак мудро вказував на важливість індивідуального, а не статевопередженого підходу: *«Я часто чую, як про дітей кажуть: «Всі вони такі». Наприклад: «Всі хлопчиська — хулігани і замазури». Чи «Всі дівчатка — плакси і ябеди». Неправда, кожного потрібно пізнавати окремішно й окремішно оцінювати, і пізнавати не поверхово, а ґрунтовно. Хлопчику так само, як і дівчинці, хочеться бути гарним, тільки він у цьому не зізнається. Хлопчику важче бути чистішим, тому що він любить рухливі ігри. Але вони не замазури. Просто хлопчики люблять все швидке, менш терплячі, тому зошити у них не в такому порядку. Але стараються хлопчики не менше... І хлопчики сором'язливіші не менше за дівчаток. Є ігри, в яких дівчатка заважають, а є і спільні. Може ж дівчинка бігати краще, ніж хлопчик, чому тоді хлопчику не можна гратися ляльками? Мене не стосується, хтось маленький чи великий і що про нього кажуть інші — дівчинка це чи хлопчик. Для мене людина хороша, якщо гарно ставиться до людей, якщо не бажає і не робить зла, якщо вона добра».*

Переконливими і злободенними нині є слова Антона Макаренка щодо підвищення уваги громадськості до паритетних засад родинного виховання, необхідності подолання настанови «Все в руках жінки»:

«Ми занадто багато експлуатуємо жінок. В комуні я добився, щоб там не було експлуатації дівчат, а у житті я бачу, що ще ні: справжнього жіночого звільнення немає. Тут пережиток капіталізму сидить глибоко в нас. Ми його завжди бачимо, всі знаємо, всі допускаємо, користуємось чим? По-зрадницьки користуємось тим, що жінки люблять нас і добре до нас ставляться. Експлуатуємо не лише працівника-жінку, а й люблячу нас людину. Ось яка страшна форма експлуатації. Це пережиток... Наша жінка користується такими ж правами, як і чоловік, наша мати має права, рівні з правами батька. Той, хто здатний ставитись до жінки спрощено і з безсоромним цинізмом, не заслуговує довір'я як громадянин: його ставлення до загальної справи буде також цинічним. Досвід любові-дружби, пережитий у дитинстві, досвід тривалої симпатії до окремих людей, любов до Батьківщини, вихованої з дитинства, — все це найкращий шлях виховання майбутнього високогромадянського ставлення до жінки-друга... Юнак ніколи не любитиме своєї нареченої і дружини, якщо він не любить своїх батьків, товаришів і друзів.

І чим ширша сфера цієї нестатевої любові, тим благородніша буде і любов статева.

Але й дівчат слід вчити великій повазі до себе, до своєї жіночої гідності».

Прибічникам роздільного статевого виховання Антон Макаренко відповідає:

«Що можна відповісти такому педагогу? У нас, як і в будь-якій здоровій сім'ї, живуть разом дівчатка і хлопчики, і це не викликає жодних ускладнень. Будь-яка здорова дитяча спільність може прекрасно розвиватись у цих умовах. Стосунки між дівчатками і хлопчиками у нас виключно товариські. Приблизно так міркували педагоги, коли створювали окремі заклади для «важких», окремі — для нормальних дітей. Та й тепер грішать, коли окремо виховують хлопчиків і дівчаток».

Праці Софії Русової, Костянтина Ушинського, Антона Макаренка, присвячені вихованню та взаєминам статей, дивують їх гендерною мудрістю, далекоглядністю, гуманістичною спрямованістю. Вони по праву є скарбницею педагогіки рівноправ'я статей, адже бачити цей ідеал метою виховання — це одне, проте відповісти на питання «Як це зробити? Як цього досягти?» — це зовсім інше. Саме на них шукав і знаходив відповідь великий Добротворець Василь Сухомлинський. Завдяки його творам проблематика гендерного виховання не була «новітнім відкриттям» в Україні. І хоча у розкритті шляхів виховання особистості дівчини чи хлопця Сухомлинський не використовував поняття «гендер», чимало його думок слугують абеткою гендерного виховання. Адже він на десятиріччя випередив розробку широко пропагованої нині теорії андрогінного, фемінного та маскулінного виховання — теорії «схем» американської вченої Сандри Бем: *«Неприпустимо пояснювати ті чи інші позитивні чи негативні риси належністю до тієї чи іншої статі, тим більше — протиставляти дівчат хлопцям або навпаки... Як вогню біється,*

щоб дівчатка відчули: ми — слабші, наша доля — підкоряться... Дівчатка мають жити активним громадянським життям... Не допустити того, щоб жінки наші ставали освіченими, інтелектуально багатими рабинями — одне з дуже важливих завдань школи».

Гуманістичні настанови В. Сухомлинського щодо гендерного виховання підлітків та юнацтва, формування дитячих уявлень про мужність, жіночність, побудову педагогічного процесу на засадах рівності, егалітарності, подолання педагогами статевих упереджень тощо і тепер є найактуальнішими у формуванні гендерної культури вчителя та учнів.

Його науково-практична спадщина має рекомендації щодо специфіки соціалізації статей, які надзвичайно важливі для змісту освіти та виховання сьогодення: *«Хлопчиків саме й надихає те, що поруч із ними — дівчатка. Заплакати від того, що важко, саме тому й соромно, що поруч — дівчинка. Але все-таки її місце у військовій грі особливе. Найважчу роботу виконують чоловіки. Та тільки чоловік виявить слабкість — жінка відразу замінить його, покаже, на що вона здатна. Щоб уміти по-справжньому, по-чоловічому любити, треба бути людиною сильною волі. Це, звичайно, потрібно однаковою мірою й дівчинці, й хлопчикові...».*

Аж ніяк не втратили своєї актуальності методичні рекомендації Василя Сухомлинського щодо виховання дівчаток: *«По-перше, треба, щоб кожна дівчинка виховувалась самобутньою і яскраво вираженою особистістю, щоб усім без винятку дівчаткам нестерпною була навіть думка лишатися непомітною, пасивною, слабовільною. Орієнтація дівчинки-жінки на активну участь у суспільному виробництві, а не на пасивну роль домашньої господарки, на пасивне обмеження сфери її діяльності доглядом за дітьми — ось що дуже важливо в тому загальному тоні, який має характеризувати духовне життя школи».*

Бути матір'ю, бути вихователем дітей — горда й почесна місія, але коли тільки цим обмежиться діяльність жінки — вона буде залежною істотою. Тільки яскрава життєва мета дає жінці духовну силу, яка робить її володарем і повелителем у сфері почуттів».

Чим не кредо для сучасних педагогів, які вагаються у виборі напрямку гендерної педагогіки між традиційною та егалітарною, особистісно-орієнтованою? Чим не кредо для сучасних телешоу на зразок «Від пацанки до панянки» та їм подібних?

«Місія вихователя, — наголошував В. Сухомлинський, — допомогти кожній дівчинці знайти поле виявлення її індивідуальних здібностей у багатогранній діяльності, пов'язаній з навчанням, щоб дівчинка переживала гордість дослідника, мислителя, творця. Щоб поруч із старанним виконанням усіх навчальних завдань ішло багате інтелектуальне життя, виражене у творчості. У гуртках нашої школи дівчатка виконують не другорядні, а провідні, творчі завдання... Чим багатіше інтелектуальне життя колективу, тим яскравіше розкривається чоловік перед жінкою й жінка перед чоловіком передусім як людина з усім її багатством, а не як істота протилежної ста-

ті. Це дуже важливо для виховання справжніх жінок і справжніх чоловіків. Щоб полюбити дівчину як жінку, хлопець повинен здобути моральний досвід поваги її як обдарованої, самобутньої, мудрої, незалежної особистості».

Якщо Сімона де Бовуар у своїй книзі «Друга стаття» прагнула показати, чому жіноцтво виконує другорядні ролі та почувається меншовартісним, то Василь Сухомлинський вчить, як допомогти жіночій статі віднайти свою ідентичність, щоб вирости самодостатньою особистістю, здатною до творчої самореалізації як дружина, мати, громадянка.

Для розвитку особистості дівчини потрібно, як зазначає педагог, «передусім те, щоб дівчатка брали участь у всіх видах діяльності, де успіх забезпечують сила волі, наполегливість, де порівнюються сила, витривалість, стійкість, безстрашність хлопчиків і дівчаток, де йде глибоке й приховане інтелектуальне змагання між ними... Треба так організувати діяльність колективу, щоб не було спеціально чоловічих і спеціально жіночих видів діяльності (це, однак, не означає, що й найважчу фізичну працю мають ділити хлопці й дівчата). Не повинно бути таких трудових відносин, щоб дівчатка обслуговували хлопчиків і звалили таким чином до ролі домогосподарки. Те, що треба робити в домашньому господарстві, однаково вміло й старанно повинні робити і чоловіки, і жінки. Коли є який розподіл в самообслуговуванні, то він має бути тимчасовим: сьогодні хлопці виконують одну роботу, завтра — іншу... Мене ніколи не радує, що в окремих дівчаток занадто багато старанності, акуратності й мало ініціативності, самостійності, рішучості. У майбутньої матері треба виховувати громадянську стійкість, почуття власної гідності, а не безсловесну покірливість. Покірливість, вироблена одностороннім вихованням (це — дозволяється, це — забороняється), породжує ідейну безхребетність».

Треба організувати колективну діяльність так, щоб живі справи дівчаток і хлопчиків були емоційно насичені, пробуджували в дівчаток яскраву моральну оцінку того, що їх оточує, що вони роблять. Гідність майбутньої жінки, матері, дружини формується тоді, коли вона одухотворена громадськими інтересами, турботами, хвилюваннями колективу. Дівчатка мають жити активним громадянським життям. Занадто велика зосередженість на самій собі, залиблення у свій внутрішній духовний світ призводить до того, що в роки ранньої юності дівчина стає беззахисною, коли треба відстояти свою честь і гідність».

Можна сказати, що позиція українських педагогів-гуманістів не заперечує принципів гендерно чуйного виховання, що ґрунтується на врахуванні індивідуальних відмінностей та антропологічно зумовлених потенцій дитини як представника конкретної статі: «...відразу важко повірити, що хлопчики і дівчатка на своєму виробництві досягають такої кваліфікації. Стосовно дівчат потрібно внести поправку: вони так само швидко досягають стаханівських норм виробітку, тільки не у металообробному виробництві, а в процесі збору, монтування, у виробництві з легкою фізичною працею, особливо в оптичному виробництві: у виробництві лінз,

де потрібно більше чистоти і точності; вони переганяли хлопців у точних рухах та увазі. Хлопці переважали своїми здібностями конструкторів, а дівчата — своїми здібностями до точності, організованості у важких та відповідальних процесах. Хлопчики не могли справитися з виробництвом лінз, і все це виробництво передали дівчаткам». (А. Макаренко).

В унісон сучасному гендерному дискурсу про виховання андрогінної особистості звучать настановлення Софії Русової: «Метою виховання має бути вільне виявлення дитячої енергії і цікавості, ...виховати дітей здорових, жвавих, веселих, здатних до праці, лагідних і добрих товаришів»; «Виховання мусить виробляти в дитині пошану й досвід індивідуальної вартості, пошану до громадського погляду, треба збагатити дитину певністю в свої суб'єктивні творчі сили, вірою в коштовності своїх думок, а також научити її впізнавати і поважати погляди других людей».

Важливо також представити зростаючій особистості, відповідно до реалій сьогодення в контексті суб'єкт-суб'єктного підходу, не лише різноманітність сфер життєдіяльності жінок і чоловіків, а й культурне та історичне розмаїття гендерних ролей, надаючи кожній дитині свободу комбінувати і вибирати, розвивати свої задатки без обмежень за статтю, заохочувати розвиток загальнолюдських рис. Ще в 1918 році у книзі «Дошкільне виховання» Софія Русова наголошувала, що «...сучасний склад родинного життя мусить змінитися, перетворитися у свідомий рівноправний кооператив, в якому й батько, й мати, й діти несуть кожний свій обов'язок, свою працю, мають свою волю, але усі об'єднані одним спільним шуканням добра й правди»; «В нас є гарне прислів'я: «чоловік та жінка — найкраща спілка», бо в цій спілці є і ласка, й повага до людини, і спільна праця, і загальна користь. Діти з малих років (4-х-5-ти) шукують собі товариша вірного, який дасть і допомогу, і пораду».

Ідеї виховання дівчаток і хлопчиків, акумульовані гуманістичною педагогікою, можна назвати ніяк не інакше, як гендерною педагогічною матрицею, що має стати для вчителя, вихователя своєрідною пам'яткою, дотримання якої дає змогу впроваджувати ідеї рівності статей в навчально-виховний процес:

ПАМ'ЯТКА ВЧИТЕЛЮ СКАРБНИЧКА ГЕНДЕРНОЇ ПЕДАГОГІКИ	
1.	Немає статевоповідних видів людської діяльності, освоєння будь-якого виду занять залежить від індивідуальних інтересів, здібностей, мотивації діяльності;
2.	Чоловік і жінка відіграють однаково вагомі ролі в родині та вихованні дитини;
3.	Хлопчики та дівчатка, чоловіки й жінки мають рівні можливості в оволодінні трудовими вміннями та навичками кар'єрного зростання;
4.	У вихованні дітей слід виходити з тези про рівні здібності, можливості статей та їхніх життєвих сценаріїв на майбутнє: майже всі професії можуть здобувати як дівчата, так і хлопці;

5. Недопустимо протиставляти дітей за статевою ознакою в різних сферах життєдіяльності, іграх, навчанні, планах на майбутнє тощо — хлопчики і дівчатка мають багато подібного та небагато відмінного;
6. Важливо розвивати вміння дітей протистояти стереотипам і статовипізованим очікуванням: їхнє прийняття може обмежити особистий розвиток;
7. Важливо підтримувати дружнє співіснування статей в гендерно-нейтральному вихованні — хлопчики та дівчатка можуть бути друзями і поважати один одного, вони мають отримати рівнозначне виховання на базі виконання однакових соціальних ролей, включення в спільні види діяльності.

Для рівноправного людського розвитку потрібні радикальні зрушення в статевої соціалізації дітей та юнацтва. Необхідно відмовитися від диференційованого, обмежувального підходу до виховання дитини залежно від її статі, від нав'язування статовідповідних традиційних очікувань на користь її особистісного, індивідуалізованого розвитку.

Узагальнюючи ідеї виховання хлопчиків та дівчаток, акумульовані гуманістичною педагогікою, можна дійти висновку, що вони базуються на засадах гендерного паритету.

Ідеї гуманістичної педагогіки дають можливість створення позитивної моделі навчання та виховання дівчаток і хлопчиків, яка б підкріплювала сучасні стандарти гендерної рівності статей. Педагоги-класики наголошували на соціальній необхідності освітніх закладів пропагувати цінності соціальної рівності статей, на важливості їх «інвестування» у зміст навчально-виховного процесу школи тощо.

Настанови гуманістичної педагогіки є засадничими у розробці та впровадженні новітніх гендерно-освітніх технологій для дітей даного вікового періоду (В. Сухомлинський, Г. Вашенко, С. Русова, А. Макаренко, М. Драгоманов, К. Ушинський, Я. Корчак та ін.). «Гендерна матриця» української педагогічної думки є підґрунтям для сучасних стандартів рівноцінності статей, розширення гендерного світогляду батьків та педагогів, створення позитивної моделі навчання та виховання дівчаток і хлопчиків.

Унікальність «гендерної матриці» української педагогічної спадщини полягає у створенні культуротворчого соціуму для розвитку ідей сучасного гендерного виховання в мультикультурному середовищі, виховання гендерної обізнаності, чуйності та толерантності. Право бути собою, робити вільний та свідомий вибір, андрогінність як інтеграція «жіночого» і «чоловічого» в одній особі, максимум можливостей для особистісного розвитку, партнерство статей тощо складає суть педагогічного дискурсу на шляху до інтеграції в європейський освітній простір.

3.2. Педагогічні ситуації в гендерному ракурсі

Тривале вивчення шкільної дійсності та аналіз спеціальної літератури дали можливість виділити ряд стереотипних ситуацій:

1. Під час уроку вчителі передовсім відповідають на питання хлопчиків, реагують на їх підняті руки; відповіді дівчаток з місця приймаються рідше, їх питання частіше залишають без відповіді й уваги. Вчителі дають більше часу на відповідь хлопчику, позаяк вважають, що він може зметикувати на місці. Такий нерівномірний розподіл уваги призводить до того, що в дівчат розвивається модель поведінки, заснована на слухняності, орієнтація на якомога більш точне відтворення; в результаті вони бояться зробити помилку чи привернути до себе увагу.

2. Дівчата менш схильні до асоціацій в навчанні, складніше співвідносять новий матеріал з уже наявним. А тому їм ближчий неспішний, розмірений темп подачі нового матеріалу. Їм необхідна достатня кількість повторень для кращого засвоєння матеріалу.

3. Дівчата краще навчаються з опорою на наочність. А тому у викладанні в переважно дівочих класах необхідне використання великої кількості наочного матеріалу, навчання з опорою на зорову пам'ять (у хлопців краще розвинуте абстрактне мислення, а тому вони менше потребують наочності).

4. Дівчата добре розв'язують однотипні задачі, гірше — нові, добре діють за аналогом. Тому для дівчат необхідна велика кількість типових завдань, що полегшують маніпулювання отриманими знаннями.

Шкільні вимоги націлені на ретельність виконання завдань, у них велика частка виконавської роботи і мала — творчості. Усе це ставить у більш вигідне становище дівчаток, оскільки жінки зазвичай краще виконують завдання не нові, а такі, що вимагають ретельності й наполегливості.

5. Увагу дівчат і осмислення ними інформації посилює емоційність подачі навчального матеріалу, тому у викладанні для дівчат важливий рух від емоцій до логічного осмислення. Емоційності вимагає й оцінка будь-якої виконаної роботи з визначенням перспективи.

6. Дівчата воліють спочатку налагодити спілкування, а потім діяти: як правило, задають питання для встановлення контакту з дорослими. Тому в класах з домінуванням дівчат важливим є використання на уроці групових форм роботи з акцентом на взаємодопомогу.

7. Диференційовані статеворолеві приписи вносяться у свідомість дітей також під час безпосереднього спілкування вчителя з учнями. Як зазначає Т. Говорун, вихователі рідко обговорюють з хлопчиками і дівчатками проблеми гендерної рівності (етичні, психологічні, соціальні), майже не привертають увагу дітей до експлуатації жіночого тіла в торговельній рекламі, поширення брутальних висловів, які принижують гідність статей тощо. Сам вчитель не завжди є прикладом андрогінної статеворолевої поведінки.

По-різному ставляться вчителі і до оцінки академічних успіхів учнів та учениць: у хлопців їх здебільшого пов'язують зі здібностями, у дівчат — з терпінням та посидючістю. По-різному пояснюють учителі успіхи та невдачі своїх підопічних: неуспіх дівчат пояснюється відсутністю

здібностей, а неуспіх хлопчиків — нестатком працелюбства, зусиль з конкретного предмету. Така диференційована система виховання підтримки духу змагань, наполегливості в досягненні мети в однієї статі та орієнтації на пристосування, адаптування, невтручання в хід справ у іншій породжує різне ставлення до свого Я; хлопчики в процесі навчання мають очевидні переваги над дівчатками в можливості відкрити себе, ідентифікуватися з певними героями та моделями гендерної поведінки, отримати психологічний простір для самоствердження.

8. З раннього дитинства дівчат орієнтують на міжособистісні стосунки, на інших людей. Завдяки цьому в них розвивається висока чутливість до стосунків і очікувань інших, особливо до думки значущих людей. Дівчатка швидко розуміють, що чекає від них конкретний учитель, яка поведінка схвалюється. Високо розвинута здатність до соціальної адаптації підштовхує дівчат на те, щоб відповідати моделі поведінки, яку прямо чи опосередковано заохочує вчитель. Для здібних дівчат типовою є наступна поведінка: коли вони потрапляють у групу, клас, то не поспішають демонструвати свої вміння, а спочатку уважно придивляються до того, що схвалює чи не схвалює вчителька, як поводяться інші діти. Дівчинка легко адаптується до прямих і опосередкованих вказівок.

9. Поведінка хлопчика розгортається за іншим сценарієм. Зазвичай він відразу намагається продемонструвати свої вміння, знання, досягнення. Якщо заняття в класі йому не цікаві через їх легкість чи складність, хлопчик частіше починає порушувати дисципліну, відволікатися. Дівчинка в таких умовах терпеливіша.

10. У хлопців та дівчат різна працездатність. Хлопчикам потрібний високий темп. Як тільки починається повторення, закріплення — вони «випадають» з процесу, увага слабшає. Дівчаткам швидкий темп заважає. Вони краще працюють у повільнішому темпі. Дівчатка чекають, коли відповідь дасть лідер. Учитель запитає — тиша до того часу, коли хтось не почне відповідати, а тоді вже всі хором йому допомагають. Вони працюють, наче «на підхваті».

11. У хлопчиків добре спрацьовує змагання. Для дівчаток змагання треба використовувати дуже акуратно, бо можна їх всіх пересварити. Для дівчаток дуже важлива оцінка збоку, вони дуже хворобливо сприймають, коли хтось їх переважає й оцінка переноситься на особистості.

12. Варто враховувати й таку особливість — хлопчиків необхідно включати в пошукову діяльність, вони краще працюють тоді, коли характер питань — відкритий, коли треба самому подуматися, поміркувати, а не коли потрібно просто повторити за вчителем і запам'ятати інформацію. Їх треба наштовхнути, щоб вони самі відкрили закономірність, тоді вони будуть в тонусі протягом уроку, запам'ятають і засвоять матеріал. Отже, їм більше підходить навчання через самостійне вирішення проблемної ситуації. Більшість учителів зазначають, що в класі хлопчиків працювати

складніше, але цікавіше. Дівчатка краще засвоюють інформацію, коли їм відомий алгоритм, коли інформація вкладена в схему.

13. Професор В.Д. Єремеева в статті «Методики для хлопчиків і методики для дівчаток» вказує ще на одну об'єктивну складність, яка заважає хлопчикам бути успішнішими в навчанні — орієнтація більшості шкільних технологій і підручників на дітей, у яких краще розвинена ліва півкуля. Справа в тому, що підручники пишуть люди раціонально-логічного типу, бо люди з розвинутою правою півкулею просто не люблять писати.

14. У сучасній фемінізованій початковій школі вчительки тиснуть на хлопчиків своїм авторитетом, змушують відчувати свою розумову неповноцінність. Однокласниці, які фізично дозрівають раніше, теж «дістають», часом висміюючи хлопців за відставання у фізичному розвитку. Тиск призводить до того, що хлопчики змушені будувати свою гендерну ідентичність переважно на негативних основах: бути не подібними на дівчаток, не брати участь у жіночих видах діяльності.

Однак тиск протилежної статі відчувають і хлопчики, особливо в молодшому віці, у зв'язку з випереджаючим розвитком дівчаток, що призводить до неузгодженості психологічних установок та очікувань дівчат з установками хлопців. Дівчата хочуть, щоб до них ставились уже не як до безстатевих істот, у хлопчиків же ці побажання і вимоги не знаходять розуміння й певної відповіді, оскільки вони залишаються в статевому відношенні фізіологічно інфантильними. Більше того, у хлопчиків у цьому віці з'являється тенденція не лише до уникання спілкування з дівчатами, але й до повного з ними розмежування. Хлопці, таким чином, не мають можливості для власне чоловічих проявів — агресії, самостійності, рухової активності. Дорослі ставляться до них як до джерела неспокою. Тиск школи особливо негативно відбивається на хлопчиках від 8 до 12 років, коли починається їхня соціалізація та їм необхідно «відхреститися» від жіночого світу, створюючи свій, «чоловічий».

15. Одна з розповсюджених дидактичних помилок за умови спільного навчання хлопців і дівчат — установка на слухняність дитини, на те, щоб вона була малопомітною, мовчазною, не заважала. А хлопчики, звичай, зовсім інші, галасливіші, рухливіші, активніші, ніж якийсь «ідеальний учень», і, перебуваючи в ситуації педагогічного тиску, коли потрібно 45 хвилин просидіти в одній позі, не вертїтися, не розмовляти, вони відчують стрес (достатньо згадати оповідання О'Генрі «Вождь червоношкірих»). Саме з цього виникає порочне коло: хлопчик на уроці крутиться, на нього покрикують, він нервує, гірше засвоює матеріал. Йому пишуть зауваження в щоденник, він приходить додому, де отримує «догану». Починають хлопчика довантажувати, посилати до репетиторів, що втомлює дитину. Ось і «порочне коло»: дидактогенія переходить у шкільний невроз. У дитини виникає неприязнь до школи.

16. Особливу роль у процесі гендерної соціалізації відіграє сама організація навчальних закладів. Це не лише колектив і приміщення, це ще й система правил, за якими люди взаємодіють між собою, той порядок, який допомагає їм працювати. Освітні заклади відображають гендерну стратифікацію суспільства і культури загалом, демонструючи на своєму прикладі нерівний статус жінок та чоловіків. Адже ж учні бачать на прикладі, що чоловіки — це начальство, а жінки — підлегли. Крім того, деякі предмети і дисципліни чітко ідентифікуються у школярів зі статтю викладача.

17. Суттєвим недоліком школярів обох статей є невміння організувати спільну діяльність. Частково це пов'язано з настороженим ставленням один до одного, що ініціюється дорослими. Коли ж на зміну настороженості приходить все зростаючий інтерес, їх взаємна активність не знаходить правильних шляхів, так як до цього вони не підготовлені попереднім вихованням. У результаті багато юнаків і дівчат входять у доросле життя з досить туманними уявленнями про характер суспільно-корисного розподілу обов'язків між чоловіками і жінками, з невмінням організувати спільну діяльність з представниками іншої статі, відчувають великі труднощі у спілкуванні з ними.

18. У практиці навчання вчителів, особливо старших класів, у вивченні математики, фізики, хімії та інших предметів природничо-наукового циклу більше уваги приділяють хлопцям, що негативно відбивається на рівні підготовки дівчат з цих предметів. Врешті-решт у дівчат поступово формується комплекс неповноцінності й непридатності до деяких видів діяльності. Чимало вчителів, дотримуючись точки зору, що школа має задавати різні напрямки розвитку хлопчиків та дівчаток, поділяють предмети на «чоловічі» і «жіночі» чи «переважно чоловічі» і «переважно жіночі». Вчителі, по суті, визнають домінування хлопчиків у природничо-наукових, точних дисциплінах, а дівчаткам заздалегідь відводять ролі дружин і домогосподарок.

Тривалі спостереження за поведінкою вчителів на уроках дали підстави для наступних висновків:

— До хлопчиків звертаються частіше і ставлять їм більш складні запитання, а якщо їм щось не вдається — заохочують їх спробувати зробити це ще раз, у той час як дівчаткам пропонується припинити намагання впоратись із проблемою. Тим самим дітям натякають, що хлопчики, на відміну від дівчаток, мають здібності виконувати складні завдання і повинні намагатися будь-що їх виконати, а для дівчаток це не обов'язково.

— Хлопцям дають інструкції або підказки, як виконати складне завдання, а дівчатам показують, як саме його виконати, або навіть виконують ці завдання замість них.

— Хлопчиків хвалять за результати розумової роботи і критикують за неакуратність та недбалість в оформленні завдань, а стосовно дівчат роблять протилежне.

– Підтримують зоровий контакт з хлопцями частіше і довше, ніж з дівчатами, тим самим приділяють їм більше уваги у невербальному спілкуванні.

– До хлопчиків звертаються незалежно від їхнього розміщення в класі, а до дівчаток — коли вони знаходяться поруч.

– З дітьми різної статі розмовляють різним тоном: до хлопців звертаються з інтонацією зацікавленості, підтримки, а до дівчаток — з нетерплячістю, зверхністю.

– Частіше зупиняються біля парт, де сидять хлопчики (просторова близькість учителя в класному спілкуванні має своє значення і може означати для учнів запрошення до відповіді).

– Уважніше вислуховують хлопчиків і демонструють зацікавленість під час їхніх відповідей (скажімо, схилиються у їхній бік, наближаються до них, уважно дивляться на них), у той час як під час відповідей дівчаток щось роблять або роздивляються, поглядають на годинник, спостерігають за іншими учнями, роблять зауваження.

– Активніше реагують (кивають головою, жестикулюють) на вчинки і репліки хлопців, ніж дівчат.

– Сприймають думки, пропозиції, ідеї дівчат як менш серйозні, ніж хлопців.

– Звертаючись одночасно і до хлопців, і до дівчат, вживають форми тільки чоловічого роду, наприклад: «Кожен з вас має повідомити батькам про класні збори» і т. ін.

– Для групової роботи розподіляють учнів за статтю, особливо для виконання завдань різної складності. Скажімо, під час виконання лабораторних робіт з фізики вчителі уникають того, щоб утворювати групи, які би повністю склалися з дівчат на тій підставі, що дівчата гірше пораються з фізичним обладнанням.

– Вживають узагальнюючі стереотиповані висловлювання на кшталт: «Хлопці зазвичай сильніші у математиці, ніж дівчата», «Дівчатам фізика (астрономія, алгебра і т. ін.) ні до чого», «Ти такий сором'язливий, як дівчинка».

– Дівчат менше залучають до участі в активних видах позакласної діяльності — турпоходах, спортивних змаганнях, польових дослідженнях.

– Хлопцям даються складніші завдання, їм доручають більш відповідальні ролі і справи, особливо у виконанні керівних функцій у шкільному самоврядуванні, частіше призначають помічниками вчителя.

– На пришкольніх подвір'ях зазвичай виділяються спортивні майданчики для гри у футбол, волейбол та в інші активні види спорту, в яких переважно задіяні хлопчики, а дівчатка таких можливостей для фізичних занять не мають.

Т.М. Титаренко, посилаючись на думку Д. Бреза, заявляє, що формування ментальних та інституційних засад статевої соціалізації в школі має стосуватися таких напрямків:

– рівномірної репрезентованості осіб жіночої та чоловічої статі у педагогічному колективі;

– колективи, в яких хлопчики і дівчатка навчаються разом, потребують від учителів, що працюють з ними, як чоловіків, так і жінок, достатнього рівня соціальної зрілості та внутрішньої врівноваженості;

– тільки в процесі діалогу вчителів з учнями, дівчаток з хлопчиками можна досягти взаєморозуміння та любові. З огляду на це від педагога вимагаються насамперед чітке усвідомлення власних компетенцій та можливостей, прийняття самого себе й прийняття інших, учнів, колег;

– робота у змішаних класах вимагає ретельного добору вчителів, які матимуть спеціальну та необхідну підготовку щодо цього, справжніх вихователів;

– виховна робота з учнями різної статі не повинна мати узагальненого та уніфікованого характеру, вона має орієнтуватися на особливості, можливості та потреби кожної конкретної дівчинки та кожного конкретного хлопчика.

Великі можливості для гендерної соціалізації закладені в навчальних програмах різних предметів початкової школи. Успіх цієї роботи залежить не від формальної «прив'язки» до кожного уроку «виховних моментів», а головним чином від глибини і продуманості цього аспекту виховної роботи. Вміти знайти потрібний момент на уроці для розмови, адресованої майбутньому чоловікові чи жінці, створити довірливі стосунки з учнями, викликати інтерес до цієї тематики — завдання непросте. Його реалізація значною мірою залежить від моральної установки і переконаності самого учителя, від його майстерності подати навчальний матеріал.

Статева соціалізація здійснюється в школі не лише в процесі занять і не лише вчителями-предметниками. Великі можливості в цьому плані має позаурочна робота, передовсім етичні бесіди, диспути, лекції, обговорення з учнівської молоддю художніх творів, кінофільмів, газетних і журнальних матеріалів, відео-та Інтернет-продукції, вечори здоров'я, конкурси, вікторини, капітал-шоу, аукціони тощо.

Важливими засобами формування гендерної взаємодії є організація спільної діяльності вихованців різної статі та збагачення досвіду міжстатевого виховання (спільні трудові справи, заняття мистецтвом і спортом, громадська діяльність, робота в гуртках, клубах і секціях, турпоходи, екскурсії і культпоходи, військово-спортивні ігри, організація дозвілля, вечорів, танців, пошукова робота, організація взаємодопомоги, проведення різноманітних тренінгів тощо).

Сьогодні виділяють ряд напрямків роботи з дітьми з доповнення й розширення можливостей їх соціалізації, альтернативні суто гендерному підходу:

– доповнення зон самореалізації дітей (наприклад, заохочення дівчат до занять спортом, а хлопчиків — до самообслуговування);

– організація досвіду рівноправного співробітництва хлопчиків і дівчаток у спільній діяльності;

– зняття традиційних культурних заборон на емоційне самовираження хлопчиків, заохочення їх до вираження почуттів;

– створення з дівчатками досвіду самозаохочення й підвищення самооцінки (наприклад, технологія щоденника з фіксуванням успіхів);

– створення умов для тренування міжстатевої чутливості (наприклад, через театралізацію, обмін ролями);

– залучення обох батьків (а не лише матерів) до виховання дітей.

Таким чином, гендерний підхід у педагогіці й освіті — це індивідуальний підхід до прояву дитиною своєї ідентичності. Цей підхід дає людині більшу свободу вибору і самореалізації, допомагає бути достатньо гнучким та вмiти використовувати різні можливості поведінки.

Інтеграція гендерного підходу в освітянську практику передбачає дотримання принципів гендерної рівності, уникнення будь-яких проявів упередженості та дискримінації дітей за статевою ознакою, диференціації вимог щодо їхнього розвитку, навчання та поведінки на підставі належності до певної статі, створення умов для максимального розкриття здібностей та інтересів дівчаток і хлопчиків в процесі педагогічної взаємодії.

ПАМ'ЯТКА ВЧИТЕЛЮ ЗАСАДИ ГЕНДЕРНОГО ВИХОВАННЯ	
1.	Однакові педагогічні вимоги, тон і зміст звертання до хлопчиків і дівчаток;
2.	Статевонейтральні вимоги до дотримання правил культури поведінки, уникнення нав'язування стереотипів на кшталт «хлопчикам (дівчаткам) не личить...». «ти ж не хлопчик (дівчинка), щоб...» тощо;
3.	Орієнтація на індивідуальний розвиток дитини, її здібності, уподобання, можливості у навчанні, оволодіння професійними вміннями, досягнення певного статусу в громадсько-політичній діяльності незалежно від статі;
4.	Заохочення дітей до статовозмішаних занять, ігор, видів навчальної діяльності, уникнення статевого сепаратизму в спілкуванні;
5.	Заохочення та рівний доступ обох статей до користування навчальним, спортивним інвентарем тощо;
6.	Обговорення з дітьми проблем взаємостосунків статей, наголошення на їхній рівності та взаємозамінності в сім'ї й суспільстві;
7.	Привернення уваги вихованців до нав'язування гендерних стереотипів у ЗМІ, проявів сексизму, що принижує гідність як жінок, так і чоловіків;
8.	Демонстрація педагогічним колективом андрогінних, уникнення стевотипізованих, моделей поведінки.

3.3. Бесіди на гендерну тематику

ТЕМА: «Що означає слово «гендер»?»

Мета вчителя: ознайомити учнів зі словом «гендер» та з поняттями, які воно охоплює, розкрити поняття *рід, статева належність, чоловіче та жіноче, ролі, які виконують хлопчики та дівчатка вдома та за його межами.*

Де і коли-небудь діти чули слова «гендер», «рід», «стать», «родовід»? Що вони означають? Щоб зрозуміти правильне значення нового слова «гендер», вчитель пропонує на двох половинках дошки прикріпити вирізки з журналів, окремо чоловічі і жіночі.

А «гендер» означає...»

Вчитель пояснює дітям, що словом «гендер» означають те, як поведуться, ким працюють, як почуватися і як ставляться один до одного жінки і чоловіки, хлопчики і дівчатка.

Щоб пригадати все те, чим у своїх великих і малих повсякденних справах займаються дві статі, вчитель пропонує приклеєні вирізки коментувати словами, які записувати на «чоловічому» і «жіночому» ватмані. Завдання для двох груп, на які поділяться хлопчики та дівчатка, — вказати і записати якомога більше «чоловічих» і «жіночих» занять. У першу чергу виокремити тільки те, що роблять переважно чоловіки та жінки, а в другу — те, чим займаються обидві статі.

Діти узагальнюють перелік слів, якими були охарактеризовані журнальні образи діяльності чоловіків і жінок. *Наприклад: жінка прасує, прибирає, розмовляє з дитиною, лікує її, читає книжку, працює моделлю і т. п. Чоловік ремонтує автомобіль, вболіває за футбольну команду, п'є пиво, займається спортом, очолює партію і запрошує вступити до її лав, працює міліціонером і т. п.*

Після занотовування якнайбільшої кількості занять однієї та іншої статі, вчитель просить дітей виокремити найбільш типові з них для «чоловічої» та «жіночої» статі. Учні виокремлюють обслуговуючі, виховні, опікуючі види жіночих занять та спортивні, керівні, ремонтні — чоловічих. Коментар вчителя: діти зробили перший гендерний винахід — дійшли висновку, що журнальні ілюстрації поділяють види занять на чоловічі та жіночі. Лише деякі з них підходять і чоловікам, і жінкам.

Підсумовуючи дві групи перерахованих видів діяльності, вчитель просить дітей подумати над такими запитаннями:

- ✓ *Чи можна перелік занять «чоловічих» віддати жінкам, а «жіночих» — чоловікам?*
- ✓ *Чи здатна та чи інша стать займатись справами протилежної статі?*
- ✓ *Чи можна між двома групами вказаних «чоловічих» та «жіночих» занять поставити знак рівняння (їх рівноцінності)?*
- ✓ *Які види занять є більш престижними — чоловічі чи жіночі? Чому перелік занять, якими займаються обидві статі, є меншим?*

Вчитель наголошує на тому, що в паспорті чи анкетах вказується слово «стать», тобто чоловічий чи жіночий рід.

Словом «гендер» позначають обов'язки, функції, професії, посади, уміння і навички — словом все те, що характеризує діяльність чоловіків і жінок в суспільстві. Тому кажуть, що слово «гендер» — це стать соціальна. Навіщо винайшли це слово, навіщо воно потрібне? Щоб словом «гендер» вимірювати ставлення.

Для чого, наприклад, було потрібне порівняння двох стовпчиків? Якщо чоловічі та жіночі стовпчики виявляються нерівними, це означає, що одна стать переважає іншу. Тоді роблять висновок про нерівність статей. Якщо і чоловічі, і жіночі заняття виявляються дуже подібними, наприклад, і чоловіки, і жінки служать у війську, в міліції, виконують обов'язки батьків, вчителів і т.п., тоді роблять висновок про рівність двох статей. І навпаки, чим більша різниця між чоловічим і жіночим населенням у рівні добробуту, освіти, займаних посадах, вільного часу тощо, тим більше говорять про утиск однією статі іншою.

ТЕМА: «Хлопчачий чи дівчачий світи: подібні чи різні?»

Мета: привернути увагу до чоловічого і жіночого, дівчачого і хлопчачого як стереотипу про два протилежні світи, навчити дітей розрізняти стереотипізовані та реальні уявлення про хлопчачий і дівчачий світи; показати, що в поведінці дівчаток та хлопчиків є більше подібного, ніж відмінного.

Коли вчителі обговорюють оцінки з предмету, порівнюючи успіхи хлопців і дівчат, йдеться про стать чи про гендер? Коли у військкоматах визначають здоров'я призовників щодо проходження служби в армії, то «вимірюють» стать чи гендер? Коли порівнюють, скільки жінок та скільки чоловіків служать в українській армії, то говорять про стать чи про гендер?

У різного роду документах, паспортних даних, анкетах вказується стать чи гендер?

Вчитель пропонує хлопчикам і дівчаткам поділитись на 2 групи, які будуть складати портрет протилежної статі (властивості, які проявляються найчастіше в поведінці іншої статі групи занотовують на «хлопчачих» і «дівчачих» ватманах. Третя, статево змішана, група вибирає із записаних на двох ватманах ті властивості, які проявляються в поведінці обох статей. Так, наприклад, група дівчат вважає, що хлопці люблять техніку, займаються спортом, змагатися, битися, часто лінуватися, пропускають уроки, не люблять прибирати клас, чергувати, грати в ігри з дівчатками тощо. Хлопці нотують на ватмані те, що дівчатка, наприклад, всього бояться, люблять попліткувати, акуратні, цікавляться модою, старанні, люблять бути першими, не розбираються в техніці і т. п. Третя група вибирає з першого і другого переліку ті властивості, які на їх думку притаманні і хлопчикам, і дівчаткам.

У процесі презентації результатів роботи кожної групи вчитель виступає третейським суддею, піддаючи сумнівам кожен з висновків: «Ваша група переконана, що більшість хлопців люблять техніку? А дівчатка хіба не люблять її? Чи є серед однокласниць ті, які так само, як і хлопці, люблять техніку, кататись на скейт-дошці?»

Подібні провокативні питання задаються хлопчачій групі, які оцінювали своїх однокласниць, і, зрештою, в результаті критики своєї позиції третьою групою, «здавали» свої переконання щодо поведінки дівчат.

Кожну «розкритиковану» позицію вчитель характеризує як *статевий стереотип* — поширене в певному суспільстві упереджене ставлення до представників тієї чи іншої статі.

Слово «стереотип» походить від кореня «stereos typos...» — твердий, незламний, відбиток, що підкреслює те, як важко зламати поширені упередження проти людини тільки тому, що вона або чоловічої, або жіночої статі.

Власне дві групи яскраво продемонстрували стереотиповість своїх ставлень до іншої статі. Крім статевих стереотипів існують національні, професійні, вікові стереотипи. Вони так само є неправдивим, ненауковим знанням, яке породжує упередженість щодо людини.

Словом «гендер» характеризують всі ті характеристики хлопчиків і дівчаток, чоловіків та жінок, які пояснюють: чому?, через кого чи через що це трапилось?, як так сталося?, що?» і т. п.

Словом «стать» означають тільки те, що відповідає на просте питання: хто?, хто це був?, він чи вона?

Сучасні телесеріали, художні фільми, а тим більше теленовини рясніють інформацією про конфлікти. Спробуйте проаналізувати, які стереотипи їх спричиняють. Які конфлікти виникають через національні стереотипи, які — через професійні, наприклад, через упередженість щодо міліції? Які конфлікти виникають в сім'ї через гендерні стереотипи?

Варто віднайти статеві стереотипи в жіночих і чоловічих образах народних казок, текстах сучасних пісень, в змісті телевізійного журналу «Єралаш» та інших інформаційних джерелах.

ТЕМА: «Чому цікаво пізнавати світ гендерних стосунків?»

Мета: зацікавити учнів з'ясуванням причин різної та подібної поведінки хлопчиків та дівчаток, дорослих чоловіків і жінок та поняттям «гендер», привернути увагу молодших школярів до питань рівності людей та рівності статей як умови їх мирного співіснування.

Вчитель запрошує дітей пізнати нове слово «гендер» як таке, як чарівна скринька, що містить у собі стільки секретиків, таємниць, пізнання яких може допомогти людині у класі і поза межами школи набувати друзів, будувати дружні стосунки, розвивати уміння тих занять, які раніше були недоступними. Щоб знайти і розкрити таємниці цього слова, спробуємо дати миттєву відповідь на питання «Ти хто?» (Найчастіше і діти, і дорослі вказують на свою стать: учень—учениця, студент—студентка, вчитель—вчителька тощо). Пригадайте ваші перші кроки у школі — з ким за партою хотіли сидіти дівчатка (хлопчики)? Чому переважна більшість першокласників обирає сусідів по парті чи друзів своєї, а не іншої статі? (Бо хлопчики/дівчатка інші, ніж дівчатка/хлопчики; бо з хлопчиками/дівчатками цікавіше і т. п.)

Підсумовуючи відповіді, вчитель акцентує увагу на тому, що при народженні визначають стать дитини, яка вказується далі в анкетах, документах. Проте біологічна стать дитини виконує роль своєрідного маркера у її вихованні як хлопчика чи дівчинки. Вчитель просить дітей пригадати випадки і ситуації, коли дорослі по-різному відносились до них, нагадуючи їм, що учениця/учень є дівчинкою/хлопчиком.

Стать — біологічне означення людини, яке відповідає англійському sex. Слово «гендер» з'явилося відносно недавно і означає воно стать як результат виховання у сім'ї та поза її межами — у школі, серед друзів, під впливом кіно, телепередач, книг, журналів тощо. Отже, англійське слово «gender» застосовують тоді, коли хочуть констатувати чи дослідити, чого хлопчики чи дівчатка, чоловіки і жінки навчались у певних умовах життя в суспільстві.

Вправа. Презентація дослідження проекту «Хоч різні, проте однакові».

Учні аналізують риси хлопчиків і дівчаток на підставі аналізу фрагментів оповідань із серії книг «Життя видатних дітей», дитячої художньої літератури, результати якого записують у дві колонки — риси хлопчиків/рис дівчаток, як наприклад:

Дівчатка	Хлопчики
Пеппі Безстрашна Мужня Смілива Висока на зріст.....	Котигорошко Мужній Сміливий Безстрашний Маленький на зріст...
Герда	Том Сойер
Мальвіна	Буратіно
Натка — (Космонавти з нашого двору)	Ява — (Тореадори із Васюківки)
Астрід Ліндгрєн Безстрашна Не боїться висоти	Ганс Андерсен Грається з ляльками
Жанна Дарк — смілива, відважна	Іван Кожедуб —сміливий, безстрашний Боявся темряви, висоти, води в дитинстві
Катерина Білокур Мріяла малювати	Чарлі Чаплін Став артистом
Соломія Крушельницька	Вольфганг Моцарт

Підсумки роботи групи вчителем:

Героїв оповідань група змогла так кваліфіковано охарактеризувати, як справжнісінькі психологи. Висновок учнів — ліва і права колонка ясніє однаковим переликом рис, тобто різні статі мають безліч однакового в поведінці, вчинках, характері.

Рефлексія заняття учнями:

- Хлопчики та дівчатка, чоловіки та жінки відрізняються за своїми фізичними ознаками. Відмінність в будові тіла і фізичних властивостях позначається на різних фізкультурних можливостях та досягненнях і не позначається на рисах характеру і поведінці.

- У реальному житті, як і в житті літературних героїв-чоловічої та жіночої статі, хлопчики та дівчатка здатні і на однаково сміливі вчинки, і на хитрість, і на співчуття. Вони подібні поведінкою і рисами характеру.

ТЕМА: «Чи розповідає стаття про людину?»

Мета вчителя: показати розбіжності між стереотипним уявленням про дорослі чоловічі і жіночі ролі та реальними їх особливостями, поглибити уявлення учнів про статеві стереотипи у чоловічому та жіночому характері та виконанні чоловіками й жінками різних ролей вдома і за його межами.

Коли читаєш казку чи переглядаєш фільм або якусь рекламу, то формуєш своє уявлення про характер дійових осіб чоловічої та жіночої статі. Через такі запозичені у медіа окуляри, ми дивимося на чоловіків і жінок та відповідно їх оцінюємо. Ось, наприклад, Буратіно. Чи дуже схожий він своїм характером, вчинками на інших хлопчиків? А Мальвіна — на дівчаток? Які ще телевізійні приклади розширюють уявлення про «справжніх» чоловіків та жінок? Чи є вони правдивими?

Крок №1. Учитель пропонує учням поділитися на дві групи, краще тільки з хлопчиків та дівчаток. Вони мають пригадати імена найбільш популярних героїв дитячих книжок чи казок чоловічої та жіночої статі й записати їх на одному з відповідних ватманів — дівчачому для хлопців та хлопчачому для дівчат. А потім приклеїти стільки червоних та синіх самоклеюк, які відповідають кількості названих позитивних та негативних характеристик цих героїв.

Крок № 2. Після заповнення червоно-синіми значками «дівчачого» і «чоловічого» ватманів, вчитель просить групи винести свій дослідницький вердикт:

1. Хто (хлопчики чи дівчатка) як збірний гендерний образ отримали більше негативних характеристик? (Як правило, хлопчики описують себе більш негативно, ніж дівчатка.)

2. Чи справедливими є негативні характеристики хлопчиків і дівчаток як гендерних груп? Чи зустрічаються серед дівчаток справжні бешкетниці, а серед хлопчиків — боязкі особи?

3. Про що йдеться у пропонованих віршиках? Чи хлопчики та дівчатка також зображуються по-різному?

*Я — маленька українка,
Маю коси по колінка,
Я таку натуру маю:
Я не плачу, я співаю.
Хоч малий я, невеликий,
Затеє добре знаю,
Що край рідний —Україна,
Я її кохаю.*

Витоки громадянства як ознаки особистісної, а не статевої чітко виражені у вірші Лесі Українки «Як дитиною, бувало»:

*Як дитиною, бувало,
Упаду, собі на лихо,
То хоч в серце біль доходить,
Я собі вставала тихо.
«Що, болить?» — мене питали,
Але я не призвалась,—
Я була малою горда —
Щоб не плакать, я сміялась.*

Учні роблять висновок: здібності, воля та характер у дівчаток та хлопчиків не залежать від статі; у ставленні до свого рідного краю потрібно бути громадянином/громадянкою, а тому немає різниці між хлопчиками та дівчатками, тобто немає якостей, які можна вважати тільки хлопчачими або тільки дівчачими.

Висновок вчителя: після коментарів дітей про те, що на сторінках дитячої книги не завжди правдиво, а іноді навіть тенденційно зображують поведінку персонажів різної статі. Вчитель вітає дітей з першим у їхньому житті гендерним дослідженням.

Пізнання гендеру дає можливість знайти відповідь на питання, які цікавлять кожного, незалежно від статі: ким бути?, яким(ою) бути?, як поводитись, як спілкуватися? тощо.

Осмислення заняття учнями.

Слова «стать» і «гендер» означають подібні, але не однакові поняття. Їхня схожість полягає в тому, що вони стосуються статевої приналежності — чоловічої чи жіночої. А відмінність у тому, що гендер включає в себе поведінку статей у суспільстві, спонукає вчених з'ясувати, чому саме так, а не інакше вони поводяться.

ТЕМА: «Стаємо справжніми дослідниками гендеру»

Вчитель пропонує учням, послуговуючись різними джерелами інформації, публікаціями чи Інтернетом або з курсу «Права та свободи дитини», пошукати відповідь на питання: чи відрізняється виховання хлопчиків і дівчаток в Україні від гендерного виховання їхніх однолітків в інших країнах?

«Хлопчаче — до чоловіків, дівчаче — до жінок».

Вчитель ділить дошку на «чоловічу» та «жіночу» половинки, на яких діти прикріплюють відповідні ілюстрації чоловіків та жінок в різних ситуаціях життя — в сім'ї, на роботі, у крамниці, на стадіоні.

«Ілюстрації «вміють» говорити».

Вчитель виділяє «хлопчачу», «дівчачу» і статевозмішану за учнівським складом групи і пропонує їм одним-двома словами охарактеризувати типові зображення чоловіків і жінок та записати їх відповідно на «жіночій» і «чоловічій» частинах дошки чи ватману. Наприклад, «Ж»: «посміхається», «весела», «запрошує до столу», «підкується»; «Ч»: «йде на роботу», «пропонує план», «займається спортом», «керує авто», «сміливо рятую з вогню», «п'є пиво», «рибальить» і т. п.

«Створюємо чоловічі та жіночі портрети».

Чоловіча і жіноча групи складають оповідання про жіноче та чоловіче життя, презентують почергово колективний портрет «сучасного» чоловіка та жінки.

Вчитель нагадує учням поняття «гендерного стереотипу» (у перекладі означає «твердий, негнучкий, той, який причепився і не змінюється, не відліпає»), який присутній у кожній ілюстрації. Чи ніхто не підказував дітям творити жіночі і чоловічі портрети? Чи гендерні стереотипи часом нічого не «нашептали» дітям? Чи задоволені групи створеними ними характеристиками чоловіків та жінок? Чи вважають їх правдивими, такими, які конкретно зустрічаються в житті?

ТЕМА: «Визначаємо мову гендеру»

Мета: привернути увагу дітей до того, як під впливом вимог дорослих вони навчаються бути хлопчиками і дівчатками, спонукати дітей замислитись над тим, як статеві стереотипи втручаються в процес їх навчання і виховання в школі та вдома.

Ви знаєте, що словом «гендер» охоплюють все те в житті людини-дитини чи дорослого, що пов'язано з його перетворенням у хлопчика чи дівчинку, чоловіка чи жінку. Сьогодні ми будемо досліджувати, у який спосіб це відбувається.

«Якби іграшки могли говорити».

Вчитель пропонує утворити два кола — хлопчаче і дівчаче, в якому кожен по черзі має назвати свою улюблену іграшку (якщо її називають декілька разів, кожному наступному учаснику кола слід запам'ятати кількість, щоб наприкінці завдання вибудувати піраміду найбільш популярних хлопчачих і дівчачих забавок дитинства).

Після завершення роботи в колах вчитель просить порівняти «дівчачі» і «хлопчачі» іграшки (як правило, вони відрізняються) та відповісти на такі питання:

- Чому іграшки для дівчаток і хлопчиків відрізняються?
- Що символізувала подарована іграшка для сина(внука), до чого його закликала?

- *Що означала подарована іграшка для доньки(онуки), які уміння розвивала у неї?*
- *Що було б, якби мами і тати дарували іграшки «навпаки»?*
- *Звідки дорослі знають, які саме іграшки дарувати хлопчикам, а які — дівчаткам?*
- *Які іграшки хлопчиків та дівчаток отримують зараз учні та учениці?*

Підсумок роботи груп учителем.

Іграшка — символ любові до сина чи доньки. Водночас іграшка починає розмовляти і з дорослими, і дитиною мовою гендеру. Вона «на-тякає», чим має займатися одна стать, а чим — інша. Чи не в цьому є причина того, що хлопчики і дівчатка граються переважно в різні ігри та іграшки?

♦ Можна сказати так: «Скажи, яка твоя улюблена іграшка чи якою іграшкою ти любиш бавитися, і я скажу, хто ти — хлопчик чи дівчинка».

♦ Іграшка-лялька Барбі та іграшка-м'яч, футбольний чи хокейний клубок і шайба — так чи інакше розмовляють з дітьми гендерною мовою.
«*Рух у мові гендеру*»

Вчитель пропонує з розкладених на картках з написами дієслів відібрати ті, з яких можна скласти за декілька хвилин маленьке оповідання: «Що після уроків робив хлопчик?» або «Чим після уроків займалася дівчинка?».

Вчитель відбирає трьом хлопчиками з відібраних карток оповідання про дівчаток, а дівчаткам — про хлопчиків з якомога більшою кількістю вказаних на картках слів. Перемагає та група, в оповіданні якої цих дієслів буде найбільше.

На картках написані такі слова:

Гратись	лякати	довіряти
Стрибати	мандрувати	обіймати
Змагатися	мріяти	випереджати
Ділитися секретами	ламати	дружити
Гасати,бігати	ремонтувати	пестити
Милуватися	пришивати	підпалювати
Вибігати	веселитися	ображатися
Прикрашати	втішати	кликати
Вишивати	чистити	дзвонити
Випилювати	садити	допомагати
Перемагати	пригощати	захоплюватися
Шептати	танцювати	мириться
Заспокоювати	вирізати	хвалитися
Підтримувати	випікати	застерігати
Приміряти	прасувати	лягтися
Штовхати	дражнити	присоромлювати
Думати	господарювати	обзивати
Кричати	грати на інструменті	турбуватися
Плакати	слухати	пояснювати
Радіти	бешкетувати	навчати

Підсумок роботи груп вчителем. Чи могли ми з вами як слухачі за відібраними авторами оповідань зрозуміти, про кого йдеться — про хлопчиків чи дівчаток? Так, бо хлопчачу поведінку описувала словами, які більшою мірою описують змагання, спорт, роботу з якимись предметами, а дівчачу — тими, яка відповідає на питання, що роблять діти, коли приймають гостей чи займаються домашніми справами.

ТЕМА: «Чи справедливим є розподіл домашніх обов'язків?»

Мета: показати учням нерівномірність розподілу домашніх обов'язків між членами сім'ї та вплив статевих стереотипів на розвиток побутових вмінь; дослідити бюджет часу членів сім'ї на виконання домашніх обов'язків; привернути увагу дітей до статевих відмінностей у вмінні виконувати домашні обов'язки.

Коли ви дивитесь телепередачі про мандрівки в далекі краї, чи звертали увагу на те, чи відрізняються домашні обов'язки жінок та чоловіків? Те, що жінки займаються переважно домогосподарством, а чоловіки — його підтримують матеріально — це вроджена відмінність в поведінці статей чи набута, гендерна?

Сьогодні, від згадки про далекі племена, ми переносимось до українського дому, щоб дослідити види обов'язків тата, мами та інших членів сім'ї, а також бюджет часу, який вони на них витрачають.

Вчитель поділяє клас на дві статевозмішані групи, які мають відповіді на зазначені на ватманах питання:

«Бюджет часу членів сім'ї».

Табл. №1. Якими є наші обов'язки вдома?

Як часто?	Мама/ Бабуся	Тато/дідуся	Діти
1. Що робить декілька разів на день?	Миє посуд, готує їжу		
2. Що робить щодня?	Готує сніданок, обід, вечерю, прасує, прибирає, застеляє ліжко		
3. Що робить декілька разів на тиждень?	Прасує, шиє, пере, чистить		
4. Що робить раз на місяць?			
5. Що робить у вихідні чи святкові дні?			

Табл. №2. Що ми вміємо робити із задоволенням і без... (вказувати тільки конкретні уміння хлопчиків та дівчаток замість «готувати сніданок, прибирати і т. п.)

Дівчатка		Хлопчики	
Люблять	Не люблять	Люблять	Не люблять
Смажити яєшно		Розігрівати їжу	
Заварювати чай		в СВЧ-пічці	
Підмітати		?	
Готувати салати		?	
Підрублювати,		?	
пришивати гудзики		?	
Варити борщ		?	
?			

Підсумок роботи груп учителем. Сьогодні ви виконували гендерне дослідження і як спеціалісти, маєте запропонувати заходи, які би не ущемлювали одну стать перед іншою. Чи можна сказати, що розподіл обов'язків в сім'ї є справедливим по відношенню до мами? Чому так багато обов'язків лягає на мамині плечі? Чи є способи їх перерозподілу між іншими членами сім'ї? Чому дівчатка більше допомагають вдома, ніж хлопчики? Що заважає справедливому поділу обов'язків? Якби хлопчики і дівчатка вміли однаково добре виконувати домашні справи, що би змінилося в житті родини?

Осмислення заняття учнями.

♦ На мамині плечі лягає основний тягар домашньої праці, тому вона витрачає дуже багато часу (у порівнянні з бюджетом часу інших членів сім'ї) на хатню роботу.

♦ Маму можна хоч трохи вивільнити з домашнього закабалення за умови перерозподілу обов'язків.

♦ Дівчатка значно більше допомагають по домашньому господарству, хоч не завжди їм це подобається.

♦ Хлопчики значно відстають від дівчаток в умінні виконувати хатні обов'язки, які на себе мусить перекладати мама.

♦ Перерозподіл хатніх обов'язків не випадково знаходиться в центрі уваги гендерних досліджень, бо побутова перегруженість жінок перешкоджає їхньому відпочинку, нормальному людському розвитку.

Розв'язування проблемної ситуації.

Одна дівчинка вдягла намисто, матусині туплі, підмалювала губи та й каже: «Я вже стала дорослою!» А друга дівчинка в цей самий час прибрала іграшки, склала книжки, підмела підлогу й теж сказала: «Я вже стала дорослою».

Що робить маленьких дітей дорослими? Яка дівчинка стала дорослішою? Чому?

Як можна оцінити вчинок хлопчика з віршика «Гарний син» Г. Шаєрова?

От би відкрити зоопарк у квартирі!

Мамі тоді помагатимуть звірі.

Вчена плямиста жирафа

Витре пилюку на шафах.

А кенгуру, ледь зажевриє ранок,
 Прийде з базару, зготує сніданок.
 Всіх нагодує, посуд помие,
 Гудзик мені до сорочки пришиє.
 Не треба до пральні білизну здавати —
 Мамі білизну єнот буде прати.
 Знаю: охочі єноти до такої роботи.
 Вивчу папугу я — слово тверде, —
 Щоб замість мами цілісінський день
 Мені зауваги робила,
 Бо в мамі немає вже сили,
 Мамі зі мною роботи багато...
 Ех! Кенгуру я не буду чекати,
 Не буду просити жирафу —
 Сам витру пилюку на шафах.
 Бо сьогодні в нашій квартирі
 Я помагатиму мамі — не звірі.

Гра «Наші обов'язки».

Вчитель промовляє початок речення, а учні продовжують його, пропонуючи свої варіанти.

Я + ТИ = МИ — «черговий/чергова» (чергові)

Я + ТИ = МИ — «квітникар/квітницарка» (квітникарі)

Я + ТИ = МИ — «санітар/санітарка» (санітари)

МИ — пошуківці

МИ — бібліотекарі

МИ — друзі природи

МИ — ігровики

МИ — книголюби

МИ — витівники

Поміняймося місцями

О, якби ви, мамі, з нами
 помінялися місцями!

Уявіть собі, будь ласка,
 не життя у вас, а казка!

Вас зі школи зустрічаєм.
 — Чи веселі ви? — питаєм.

І коли в моєї мамі
 двійка трапиться, словами
 не картатиму дарма,
 знаю — виправить сама.

І не кину в злості мамі:
 — Чом товчешся під ногами?!

Без наказу, без поради
 за уроки мама сяде.

І коли в цей час неждано
 однокласниця нагряне,
 не скажу їй, річ відома,
 що немає мамі вдома,
 а скажу: — Заходь до хати!
 Буду тортом пригощати,

*і не злитимусь нітрішки,
як засмітите доріжки...
Ну, то як, кохані мами,
поміняємось місцями?*

Оксана Сенатович

ТЕМА: «*Чи впливають батьки на нашу гендерну поведінку*»

«Від мами до сина, від батька до доньки добро передам...»

Мета: звернути увагу дітей на відмінності у ставленні до синів та доньок батьків через різні вимоги та очікування; показати дітям, що образи «гарної доньки» і «гарного сина» наповнені різними вимогами, як і образи «гарного учня» та «гарної учениці»; порівняти відмінності застосування заохочень — покарань з боку тат та мам до синів та доньок.

Вправа 1. Вчитель, нагадуючи слова відомої української пісні, просить дітей дати відповіді на питання, вміщені в лівій частині таблиці «мама-діти» і коротко занотує їхні відповіді на ватмані відповідно до статі опитуваних.

«Від мами до сина, від мами до доньки добро передам...»

Чого очікує мама...?	від синів?	від доньок?
Які домашні обов'язки я маю вміти виконувати?		
Яким бачить моє майбутнє (освіта, професія, місце роботи)?		
На які навчальні дисципліни звертати особливу увагу?		
Які вчинки мама схвалює або, навпаки, критикує, засуджує?	+ /-	+ /-
Які позашкільні заняття (гуртки, спортивні, музичні школи) схвалює, а які — ні?	+ /-	+ /-
Чим в мені особливо пишається?		

«Від батька до сина, від батька до доньки добро передам...»

Чого очікує тато...?	від синів?	від доньок?
Які домашні обов'язки я маю вміти виконувати?		
На які навчальні дисципліни звертати особливу увагу?		
Яким бачить моє майбутнє (освіта, професія, місце роботи)?		
Які вчинки схвалює або, навпаки, критикує, засуджує?	+ /-	+ /-
Які позашкільні заняття (гуртки, спортивні, музичні школи) схвалює, а які — ні?	+ /-	+ /-
Чим в мені особливо пишається?		

Підсумки вчителя. У таблицях ми з вами узагальнили ваші відповіді на питання та роздуми про вплив родичів на вашу успішність у навчанні, у виконанні домашніх та учнівських обов'язків. У вимогах батьків до дітей різної статі є багато спільного, але є і відмінне. Мама і тата:

а) трішки інакше оцінюють вашу успішність і поведінку, ніж тата (мама більш вимогливіша, часто вас критикують порівняно з татами);

б) мама виявляють вищі вимоги до доньок, ніж до синчиків, особливо в сфері самообслуговування;

в) тата менш вимогливі до доньок і більш вимогливі до синчиків, особливо щодо оцінок в школі, занять спортом, дисципліни.

Вправа 2. Прочитайте уривок з оповідання А. Костецького «Хочу літати». Які ваші роздуми щодо перетворення виконання домашніх обов'язків комерційний тариф? (Додаток № 6)

Вправа 3. «Чи зазнали впливу стереотипів мої улюблені заняття?»

Вчитель просить хлопчиків та дівчаток називати свої улюблені заняття, які відмічає у відповідних графах таблиці.

Улюблені заняття	Хлопчики	Дівчатка
Сидіти в Інтернеті	XXXX XXXX	XXXX
Грати у футбол	XXXXXXXXXX	XX
Грати у волейбол, баскетбол	XXXXX	XXX
Кататись на скейт-борді	XXXX	XX
Кататись на роликівих ковзанах		
Вишивати	-	XXXX
Компонувати букети	%	
Фотографувати		
Грати на гітарі		
Складати конструктори		
Кататись на велосипеді		
Читати художню літературу, поезію		
Малювати		
Співати		
Грати на піаніно та інших музичних інструментах		
Займатися фізкультурою, робити зарядку		
Вболівати на різних спортивних змаганнях		
Читати газети, журнали		
Пліткувати по телефону		
Гуляти на природі		
?????		

Підсумки вчителя.

Хлопчики і дівчатка демонструють відмінності в улюблених заняттях. Чим вони зумовлені — вродженими інтересами чи уподобаннями? Аж ніяк! Знову причину слід шукати в гендерних стереотипах, тобто в заохоченні хлопчиків та дівчаток до різних занять.

- ♦ Мої друзі, однокласники іншої статі справді мають зовсім інші інтереси та не дуже люблять займатися тим, що я люблю.

- ♦ Я також цікавлюся заняттями, які полюбляють мої однокласники іншої статі. Мені під силу навчитися всьому тому, що вони вміють, хоча оточуючі часто починають кепкувати наді мною: «Навіщо це тобі? Ти ж не хлопчик (дівчинка!)»

- ♦ Для того, щоб життя в класі було більш цікавим, потрібно, щоб хлопчики і дівчатка мали більше спільних інтересів.

ТЕМА: «Всі професії важливі, всі професії потрібні».

Статевозмішаним групам учнів (5–7 осіб) пропонують обрати кожній із переліку професій найбажанішу, «свою» і розкрити ті здібності та вміння, які вона потребує.

Всі ознайомлені з оголошеннями в газетах про те, яких спеціалістів шукають. Група обрала професію і має скласти оголошення про те, які ви маєте здібності та інтереси і чому ця спеціальність вам підходить. Важливо замислитись, чи він/вона володіє необхідними критеріями. Якщо ні, то що потрібно зробити для здійснення своєї мрії. Які предмети треба освоїти, щоб розвивати в собі певні професійні вміння? Чи залежать професійні здібності від статі людини?

Групи створюють кола майбутніх лікарів, вчителів, артистів, політиків, бізнесменів і презентують свої напрацювання.

Іноді за професією тягнеться шлейф «чоловічої» або «жіночої». Але якщо ця професія подобається, то її можуть вибирати люди обох статей, як-от у пропонуванних нижче віршиках.

Хлопчику чи дівчинці, яка її обирає, потрібно багато мужності, щоб протистояти стереотипу «ти ж хлопчик (дівчинка), адже це тобі не підходить». Як має діяти така людина (виявляти свої знання, прагнення, уміти протистояти скепсису оточуючих)?

Одним із таких людей був Чарлі Чаплін, який мріяв про нетипову для його статі професію, чи Ганс Андерсен, який став великим казкарем, Маргарет Тетчер чи Вольфганг Моцарт, Рабіндранат Тагор чи Марія Складовська Кюрі та ін.

Підсумки вчителя. Улюблена професія залежить від інтересів, уподобань, від того, чи є у людини здібності до неї, відповідні знання, чи ні. Професія висуває певні вимоги до її виконавця — нормативний чи ненормативний робочий день, монотонна чи творча праця, вміння спілкуватися з людьми чи взаємодіяти з машинами. І тільки в останню чергу — це орієнтація на стать. Тільки деякі професії невіддільні, напри-

клад, жінкам — шахтаря, тракториста, працівника відбійного молотка. Чому? Тому, що трудові операції шкідливі для здоров'я жінки, зокрема можуть негативно позначитися на здатності народити дитину. Такі професії можна перерахувати на пальцях однієї руки. Решта — підвладні для професіоналізму і чоловікам, і жінкам, і хлопчикам, і дівчаткам.

Вуличні артисти

Уранці хлопці вирішили одягнутися справжніми артистами.

От коли стали в пригоді матеріні червоні панчохи, яких так не любив Чарлі. Брати полізли до скрині і ще знайшли яскраві шати.

Сід убрався в строкату куртку, яку справила йому колись мама Анна. Вона пошила її зі свого вовняного жакета й обрізків оксамитової блузки. Чарлі надів панчохи й пов'язав на шию матеріну синю хустку.

Коли вийшли на вулицю, сусідські хлопці почали їх дражнити: ній букет!

— Ха-ха-ха! Артисти — носи у тісті! — кричали вони.

— Ха-ха-ха! Циркачі — одяглись, як паничі! за виступ. Чарлі дуже образився, але вигляду не подав.

Він вийшов на середину вулиці і раптом завмер. Довкола почали збиратися люди.

Глядачі! Що ж то він робитиме?

Сід геть розгубився і заховався за риг.

...Чарлі подумав-подумав і...

Ось він уявив, ніби стоїть на квітучій галявині. Кумедно рухаючись, Чарлі заходився вдавати, ніби збирає ці квіти і складає в букет-одну квітку до одної. Вони випадають йому з рук, а він смішно нахиляється, збирає їх. Ті знову випадають.

Надворі стояла зима, та люди захоплено спостерігали за його рухами. І справді, разом з ним, вони уявляли, що опинилися на квітучій галявинці.

...До ніг Чарлі посипалися гроші- заробіток за виступ. Таємниця чорного капелюха. (дитинство Чарлі Чапліна // (Ірен Роздобудько про Блеза Паскаля, Вольфі Моцарта, Ганса Андерсена, Катрусю Білокур, Чарлі Чапліна. — К.:Грані-Т,2007. — 144 с.)

Андерсен — великий казкар

«Ну от, — подумав Ганс Християн, — навіть кіт не хоче зі мною гратися, не те що сусідські хлопчачки! «Справді, з Гансом ніхто не товаришував. Чому?»

«Родина Андерсенів якась дивна!» — казали своїм дітям батьки. Дід Ганса різьбив з дерева усіляких дивних істот — крилатих корів, рогатих зайців та велетенських комах. А тато запевняв, що літає вночі на зоряній парі сольці, котру подарував йому ельф...

Ганс Християн зітхнув: «Нічого, будуть у мене друзі. Та ще й які! Сам китайський принц!»

А ти справді згоден мене слухати? — зрадів хлопчик. — Тоді я розповідатиму тобі казки!

А ще краще -покажу справжню виставу!

І Ганс Християн миттю зіскочив з підвіконня. Заліз під ліжку й дістав звідти свій найдорожчий скарб — скриньку з ляльковим театром, котру змайстрував для нього тато. Добув звідти дві ляльки — жінку в фартусі й чоловіка з шевським молотком у руках. І меншу ляльку — хлопчика у великих дерев'яних чоботях.

Кіт Лукойє сів навпроти і приготувався слухати... (Казки для kota Лукойє (Дитинство Ганса Андерсена // (Ірен Роздобудько про Блеза Паскаля, Вольфі Моцарта, Ганса Андерсена, Катрусю Білокур, Чарлі Чапліна. — К.:Грані-Т,2007. — 144 с.)

Сила, захована у співі

Королі та королеви, хоч би й найвеличніші, завжди залишатимуться владиками лише своєї землі у свій час, а ти з таким гарним голосом можеш мандрувати по всьому світу, викликаючи захоплення у людей найрізноманітніших національностей, без перебільшення — своїм співом ти можеш полонити весь світ. Повір, особи королівської крові матимуть за честь слухати тебе.

Усміхаючись, дівчинка подумала про те, як було б гарно мандрувати з країни в країну і... співати!

— Шкода, що я не маю змоги подорожувати. Панна зупинилася, повернула до себе дівчинку і, за зирнувши їй просто в обличчя, мовила:

— Запам'ятай. Якщо бодай на мить засумніваєшся і відступиш, то вже ніколи не зможеш наздогнати своє призначення.

— Я не відступлю, — пообіцяла Соломійка.

...Я розмовляла з жінкою, яка дивним чином була схожа на осінь, вона стверджує, що кожен із нас у цьо́му житті має своє особливе призначення. Тату, ти віриш, що я маю призначення?

— Призначення?! Гм, — задумався батько. — Звісно, маєш. Призначення мають усі.

Це своєрідне завдання.

— А хто ці завдання дає? — здивовано запитала дівчинка.

— Бог. Кожну людину ще до її народження Він наділяє якимись здібностями, які допоможуть їй зробити світ кращим. Господь любить усе досконале і дуже любить людей. Саме тому наділив їх різноманітними талантами і не забуває дбати про кожне своє творіння. Він — саме Добро, тому ми можемо Йому вірити.

— Звідки Він знає, який кому талант дати?

— Він усе знає. І влаштовує так, щоб зроблене стало корисним усім без винятку. Бачиш — он навіть сонце світить і над добрими, і над злими.

Одного разу ця жінка збагнула: людині, щоб стати видатною, достатньо лише вірити у свою мрію та йти за нею без сумнівів і зупинок. (*Дитинство Соломії Крушельницької* // Серія «Життя видатних дітей». — К.: — Грант-Т, 2008–2010.)

Дівоча ціль

Наступний, останній урок — німецька література, і веде його пані Берта Міллер, найулюбленіша Оліна вчителька. На уроках німецької учні не лише читають обов'язкові твори, але й обговорюють їх, навіть сперечаються з учителькою. Пані Міллер любить, коли з нею сперечаються, доводять свою думку. А з усіх

учнів найбільше полюбляє Олю Кобилянську, яка завжди має власні судження і пише найоригінальніші твори. Іноді Оля залишається після уроків поговорити з учителькою, і та завжди відповідає на всі її запитання.

— Підходь, сідай ближче, Олю. Мені дуже сподобався твій твір про казки братів Грімм, я навіть зачитувала його у старших класах. Та, здається, ти щось хотіла запитати?

— Так, пані Міллер. Розумієте, в чому річ... Удома ми розмовляємо українською мовою. А граматику й письмю мо я вчу лише німецькі, та й усі книжки у шкільній бібліотеці — німецькою мовою. А я б хотіла навчитися добре писати й українською теж...

Учителька зітхає:

— Тут я навряд чи зможу тобі допомогти... Хіба пошукати приватного вчителя-українця, хоча й це важко тут, у Кімпулунгу.

Оля зітхає теж. Навіть якщо і знайти вчителя, батько все одно не платитиме за приватні уроки. Даремно вона завела цю розмову.

— Але я хочу сказати тобі одне, Олю. Коли людина сумлінна і грамотна щодо якоїсь однієї мови, потім їй буде набагато легше вивчити і будь-яку іншу. Хтозна, як складеться далі твоє життя. Я бачу, ти дуже розумна і ста рання дівчинка. Ти мусиш узяти від школи все, що тільки можливо. Хто сьогодні мовчав, як риба, на математиці? — Оля червоніє. — Отож-бо, — каже пані Міллер. — Якщо ти не розумієш, еш пояснень пані Процюкевич, бери підручник і вчися сама. А я спробую знайти для тебе українських книжок. Домовилися?

— Домовилися, — усміхається Оля.

Як гарно бути дівчиною. (Дитинство Ольги Кобилянської. Дівоча ціль // Серія «Життя видатних дітей». — К.: — Грант-Т, 2008–2010.)

ТЕМА: «Взаємини хлопчиків і дівчаток: від ворогування до миру»

Якби за вміння учня дражнитися чи битися вчителями виставлялися б оцінки, чия оцінка виявилася б вищою — хлопчиків чи дівчаток? Чи справді хлопчики демонструють більше «бійцівських» властивостей, ніж дівчатка? А може, це гендерне упередження?

Вчитель пропонує вийти в центр класу героям казки Ш. Перо «Червона шапочка» (двом мисливцям, Червоної шапочці і бабусі). Дітям-героям казки потрібно жестиами, мімікою, репліками демонструвати сюжет казки, яку зачитуватиме вчитель. Проте казка буде мати одну важливу зміну — Червоною шапочкою буде особа чоловічої статі, а замість бабусі в казці буде фігурувати дідусь.

Гендерний стереотип — хибне уявлення про властивості людини на підставі її належності до певної статі.

Стереотип породжує упереджене ставлення до осіб тієї чи іншої статі, яке називають **сексизмом**.

«Чому стереотип безстрашності хлопчиків і лякливості дівчаток є небезпечним?»

Вчитель спрямовує обговорення цієї проблеми постановкою наступних питань:

— Чи справді цей стереотип є помічним для хлопчиків, спонукаючи їх бути відважними, та відіграє негативну роль у поведінці дівчаток?

— Чи насправді цей стереотип є таким добрим для хлопців? Адже заради того, щоб їх не вважали боягузами, хлопчики йдуть на будь-які ризиковані вчинки, потрапляючи в загрозливі для їхнього життя ситуації. Чи цей стереотип небезпечний для дівчат? Адже дівчатка подекуди попадають у скрутні та загрозливі для їхнього життя ситуації, яких можна уникнути. Проте вони навіть не наважуються їх розв'язати, тому неважка ситуація перетворюється в драматичну.

«Чи справді дівчатка більш чутливі до образ?»

Щоб пересвідчитись в тому, що обидві статі є подібними в проявах різних властивостей, будь це переживання страху чи гніву, вчитель пропонує учням організувати хлопчачі та дівчачі групи по 3–5 осіб, яким роздадуть тексти драмнілок, написаних їхніми однолітками проти іншої статі. Задача кожної групи — за 10 хвилин скласти і продекламувати подібні драмнілки іншій статі — дівчатками для хлопців і навпаки. Які драмнілки будуть більш образливими — написані дівчатками чи хлопчиками? (Після завершення роботи в малих групах діти зачитують тексти розданих і придуманих драмнілок.

Наприклад, у збірках «Як дражнитися з дівчат? Як дражнитися з хлопців?»-ТОВ «Джерела М», 2003. подані такі дитячі прозивалки та драмнілки:

Хлопці: Ой дівчата чорноброві, чого у вас такі брови?

Так на хлопців дивляться, що аж брови кривляться.

Дівчата: Ой за лісом з-за гори лізуть дівки із нори.

Поставали та й плачуть, що хлопців не бачать.

А у давні часи хлопці на дівчат прозивалися так: Ой на горі стовпчики, роди, Боже, хлопчики. А дівчата не роди, бо то самі іроди».

А дівчата з хлопців прозивалися так: «Ой на горі курчата,роди, Боже, дівчата. А хлопці не роди, бо то самі іроди».

Вчитель зачитує фрагменти про дитинство та ситуації з життя видатних дітей. (серія «Життя видатних дітей». — К.:Грані-Т,2007-2010.). Послухайте, що сталося з Гансом Андерсеном, Катрусєю Білокур, Чарлі Чапліним, Ісидорою Дункан.

Казки для kota Лукойе

На фабриці було так гамірно, що Ганс замулив вуха! Бряжчали верстати, гули велетенські вали, пережуку валися робітники. А як випадала вільна хвилинка — всі співали. Одного разу разом з усіма заспівав і Ганс Християн. Голос усього був дзвінкий і чистий, мов у янгола.

Всі здивовано замовкли.

А потім попросили хлопчика співати ще. Ганс видерся на ящик і почав співати. Робітники шалено заапло дували, а потім запропонували хлопчику лише співати. Відтоді їй повелося: замість того, щоб працювати, Ганс Християн влаштував у цеху справжні вистави.

Це тривало до того часу, поки якийсь хлопець поза здриг йому й голосно вигукнув:
— Він співає таким тоненьким голосом, мов дівчисько! І всі почали сміятися.

Ганс Християн зіскочив з ящика і щодуху помчав до дому. А вслід йому лунали вигуки:

— Дівчисько! Дівчисько!» (Дитинство Ганса Андерсена)

***

Що може пензлик?

Але нічого! Але помічають дітлахи, що носить вона в кишені огризок олівця й на чому тільки можна вимальовує якісь візе рунки. От і почали Катрусю дразнити. Навіть рідною вулицею було важко пройти, аби не почути від сусідів: «Ось іде наша принцеса — Катря-маларка!»

А хлопчачи їй підхоплюють, кричать їй вслід: *Ма-ляр-ка! Ма-ляр-ка!*

Батькам соромно за таку доньку. Ну що з неї виросте? Хіба можна бути такою мрійницею, коли стільки роботи довкола? І що вона бачить, коли ось так дивиться на дерева і квіти? З дерев треба врожай знімає ти — он скільки яблук там слів нині вродило. А квіти...

Та яка ж із них користь?» (Дитинство Катерини Білокур)

***

Таємниця чорного капелюха

— «Я не буду надягати ці противні панчохи! Через них мене всі на вулиці дразнять!

— вередував хлопчик, сидючи на краю ліжка із залізними бильцями. Він аж підстрибував, і пружини старої ліжниці так само гала сували, як і він.

— Не буду! Ні! Ні! Ні!

«Ні-ні, ні-ні, ні-ні!» — галасували пружини. Матуся якраз підходила до сина, тримаючи в руках величезні яскраво-червоні вовняні панчохи.

Чарлі, синку — лагідно вмовляла вона. — Але ж надворі вже холодно. А других панчіх немає...

Але ж це твої панчохи! — не вгавав хлопчик. — Не вдягатиму я їх!

Що тут відбувається? — зазирнув до кімнати тато. За ним увійшов брат Чарлі — Сід.

Чарлі не хоче надягати червоні панчохи! — пояснив Сід. — Він у них схожий на дівчинку!

Тато суворо подивився на сина.

— Містере Чарльзе! — поважно сказав він. — У нас поки що немає змоги вбирати вас, мов принца. От ви ростеш, почнеш заробляти власні гроші — і тоді роби, що захочеш!

Малюк замовк. Він побоювався тата. Скориставшись паузою, мама почала натягувати на нього панчохи. А маленький Чарлі сидів і мріяв про те, що як виросте, то в нього буде все ....

Замріявшись, Чарлі не помітив, як мама вже під'язала червоні панчохи широкою стрічкою.» (Дитинстві Чарлі Чапліна)

***

Хмаркові танці. Про вередливу школу насмішниць і власну віру

— *Ти товста, неоковирна, замала й дурна!* — каже Ісадорі худенька дівчинка з білявим волоссям, зібраними у дорослу зачіску. *Воно таке біле, що не віриться, що таким може бути людське волосся!* — *Не торкайся мого волосся своїми масними руками!* — дівчинка сердито тупнула лакованим черевичком, і пилюка полетіла у збентежене обличчя Дорі.

Ісадорі здавалося, що волосся цієї дівчинки нагадує оберемки білого бузку або черемшини, ще таким буває скупчення білих хмаринок на небі або зграйка веселих біленьких ягнят... А сама дівчинка була схожа на порцелянову статуетку танцівниці, що стоїть на мамчиному піаніно. Ісадорі здавалося, що вони стають справжніми подругами, вона розповість, які вірші вміє складати Шекспір, коли всі сплять, про те, що він розуміє мову птахів та квітів. І про музику Бетховена, і про те, що ноги самі вміють танцювати, потрібно тільки дослухатися до них.

Проте в школі її недолюблюють, кепкують із неї, насміхаються з її танців, з посмішки, з того, що вона маленька, пухка та незграбна, зі звички знімати взуття, щоб подихали ніжки.

Вони чекають, коли вона заплаче, але вона не плаче, вона скидає стареньке взуття й починає танцювати. На її щоках немає жодної слізки, але кожний її рух, постава, шия та спина говорять про те, як їй боляче зараз, як сумно від того, що нею знехтували та її образили люди.

— *Ви тільки подивіться, бочка зі смальцем танцює!* — вигукує струнка білявка.

— *У неї щоки, наче понабивані ватою, і такі ж товсті ноги!* — підтримує подругу інша дівчинка.

Дорі не слухає ці кепкування, коли вона танцює — попри всі материнські застереження, починає вірити в Бога, в те, що він не кине її і не втік від неї. (Дитинство Ісадори Дункан)

Пам'ятка

Підказки пані егалітарної Указки для дівчаток та хлопчиків

✓ Ображати молодших і слабших можуть лише невиховані й нерозумні люди.

✓ Ніколи не роби цього сам/сама і не дозволяй іншим! Умій захистити слабшого!

✓ Якщо ти винен/винна, умій визнати свою провину і попросити вибачення.

✓ Якби соромно і важко тобі не було, скажи чарівні слова «перепрошую», «вибач, будь ласка».

✓ Спробуй якомога швидше виправити свою помилку й помиритися з людиною, яку ти образив/образила. Повір, тобі відразу стане легше.

✓ Якщо ти бачиш малючку/малюка, який плаче, зверни на неї/нього увагу.

Потіш, заспокой і розрадь.

Чарівна пробачалочка

Винен я, пробач мені. І не лай і не свари.

Обіцянок своїх не забуду: Ображати тебе я не буду!

Чарівна мирилочка

Досить лаятись і злитись! Ну, давай скоріш миритись!

Геть, образа, відійди, Жде нас дружба назавжди!

Гра-мирилочка

Діти стають колом. Вчитель промовляє слова, а діти виконують дії, закладені у слова ведучого.

Тому, хто праворуч, посміхнися,

Тому, хто ліворуч, посміхнися.

Тому, хто праворуч, поклонися,

Тому, хто ліворуч, поклонися.

Тому, хто праворуч, руку дай,

Тому, хто ліворуч, руку дай.

Тепер по колу ти крокуй,

Із друзями разом крокуй.

Тому, хто праворуч, моргни, Тому, хто ліворуч, моргни.

Того, хто справа, обійми, Того, хто зліва, обійми.

Ось закінчилась наша гра, І знову дружать всі! Ура!

Лічилочка-утішалочка

Раз, два, час не гай, Швидко сльози витирай!

Далі — три, чотири, п'ять, Досить плакати і ридати!

Шість і сім, і вісім, бач! Годі, більше ти не плач! (Н.В.Мирошніченко)

Осмислення правви учнями.

Людина, незалежно від того, якої вона статі, доросла вона чи ні, переживає негативні почуття, коли її ображають. Бо слова, які кривдять, — це вияв насилля проти людини, це посягання на її гідність, яка захищається Конституцією держави, міжнародними угодами.

А які знаєте ви мирилки? Наприклад:

Брики-дрики, труба-руба, Взяв Петрусь Сашка за чуба,

А Сашко Петька за вуха, Аби краще його слухав.

Брики-дрики, раз-два-три,

Швидше друзів помири.

***

Настю, сонечко, пробач

І так голосно не плач.

Ненавмисне я скакалку

Відбирав у тебе зранку.

Ще й штовхнув тебе зненацька

І за коси шарнав хвацько...

Більше так робить не буду,

Слово честі, б'юся в груди,

Вже, Настусю, я мирюся,

Більш з тобою не сварюся. (Марія Людкевич)

Підсумок вчителя. Хоча хлопчики не признаються в тому, що неприємні дразнилки викликають неприємні відчуття, все ж і вони, і дівчатка реагують на них однаково.

- ♦ Гендерний стереотип — це невидимий суддя, який переконує в тому, що ти маєш поводитися так, як всі чоловіки/ хлопчики або як всі жінки/дівчатка.

- ♦ Гендерний стереотип заставляє думати так, «як всі», хоча насправді думки «як всі» не існує.

- ♦ Хлопчики і дівчатка є різними. Серед хлопчиків є сміливці і боягузи. Серед дівчаток є і боягузки, і сміливці.

- ♦ Жаль, що не всі казки можна переробити навпаки і читати їх «навиворіт».

- ♦ Казка, переказана навпаки, дає змогу зменшити силу дії гендерного стереотипу — закріпленого за статями (хлопчиками і дівчатками) взірцями очікуваної поведінки.

Домашнє завдання. Знайти якомога більше мирилок і слів перемир'я.

ТЕМА: «Образи в дзеркалі гендеру»

Щоб привернути увагу до проявів агресії у шкільному середовищі, що стоять на перешкоді розвитку партнерських стосунків хлопчиків та дівчаток, та показати дітям, що індивідуальне переживання образи не залежить від статі дитини, пропонують декламувати дразнилки хлопчиків і дівчаток.

І хлопчики, і дівчатка у своєму житті вже перебували жертвами образ, які звучали як від однолітків, так і від інших людей.

Що відчуває хлопчик, якого дразнять?

Що відчуває дівчинка, яку дразнять?

Що відчуває той (або хлопчик, або дівчинка), який(яка) дразнить?

Що відчуває дівчинка, яку обзивають грубими словами?

Що відчуває хлопчик, якого обзивають грубими словами?

Що відчуває той (він чи вона), з вуст якого вилітають образи?

Чи були хлопчики в ролі виконавця і об'єкта образи?

Чи були дівчатка в ролі і виконавця, і об'єкта образи?

Інформаційно-розвивальний блок «Чи є бійка свідченням мужності?»

Актуалізація опорних знань вчителем. Що означає вираз «стереотипне очікування агресивної поведінки»? Якою буває агресивна поведінка? Що відчуває той, над ким насміхаються?

З предмету «Безпека життєдіяльності» учні вже знають про загрозові для людини ситуації. А чи можуть загрозувати психічному і навіть фізичному здоров'ю образи, погрози, бійки? Вчитель пропонує учням організувати декілька хлопчачих та дівчачих кіл по 5-7 осіб і розповісти там історії про пережите особисто чи знайомими приниження або знущання.

Крок №1. Розповідаючи свої життєві історії, вчитель просить дітей вказати, який вид насилля вони зазнали (обзивання, бійка, штовхання, відбирання грошей, мобільного телефону, розпускання пліток, погрожування тощо).

Відповідно на дошці(ватмані) з'являються два списки:

Постраждалі	Дівчатка	Постраждалі	Хлопчики
Вид образи	Хто заподіяв	Вид образи	Хто заподіяв
- обзивали, - штовхали, - шарпали, - приклеїли жуйку, - забрали ручку...	Хлопці зі старших класів, Незнайомий дорослий чоловік, Однокласниці/ однокласники	- надавали стусанів, - порвали куртку, - забрали гроші і мобільку, - били, - обзивались, кепкували	Хлопці з сусіднього класу, Старші хлопці з двору Однокласниці/ однокласники

Підсумок роботи груп вчителем. Звертає увагу на те, що, по-перше, на жаль, є чим заповнювати рубрики переліку образ і кривдників; по-друге, хлопці зазнають більш серйозних образ порівняно з дівчатками; по-третє, хлопці самі частіше є кривдниками.

Крок №2. «Гендерні загадки кривд».

Групи мають дати відповідь на питання: Чи справді хлопці агресивніші за дівчаток?

Чим пояснити, що в середовищі хлопців більше бійок? Чи вміють битися дівчатка? Чи є різниця в реакції дорослих і дітей на бійку хлопчиків та бійку дівчаток? Чим пояснити, що в середовищі дівчаток більше словесних образ і пліток? Чи образливі слова і плітки завдають такого ж болю, як і кулаки кривдника? Хто або що навчає дівчаток і хлопчиків вирішувати проблеми у конфліктний спосіб? З дорослішанням дітей скривджених серед них стане менше чи більше? Як слово гендер може допомогти розгадати таємницю «А хлопчики-більше!»?

Підсумки роботи груп вчителем. Хоча більшість переказаних в групах історій стосувалась хлопців-однолітків чи старших, це зовсім не означає, що вони є більш агресивними, ніж дівчатка.

Осмислення заняття учнями.

- І хлопчики, і дівчатка бувають як жертвами, так і кривдниками.
- Хлопчики частіше виступають суб'єктами фізичних образ, а дівчатка — психологічних.
- Будь-яка кривда (чи тебе б'ють кулаками, чи тебе «б'ють» словом) однаково завдає болю.
- Будь-яка образа дитини — це порушення її прав, які зазначені в Конвенції прав дитини.

Домашнє завдання. Звернути увагу на образи хлопчиків у коміксах чи гумористичному тележурналі «Єралаш». Як часто вони зображають хлопчиків і дівчаток забійками? Слово гендер допомагає нам бачити не тільки наслідки агресії, але її причини теж, розгадати таємниці бійцівського характеру хлопців, і менш бійцівського у дівчат. Більшість хлоп-

чиків і дівчаток вважають з'ясування конфліктів у бійцівський спосіб свідченням свого змузнення. Більшість дівчаток не вважають «великим гріхом» обзивання чи пліткування.

Проте на захисті прав людини стоїть Конвенція прав людини, яка охороняє її недоторканість і гідність. Конвенція прав дитини містить чимало застережень щодо охорони дітей, у тому числі від будь-яких форм насильства. Поширеність насильства серед дітей, у школі чи за її межами, засвідчує ганебне порушення права на гідне життя. Не випадково в багатьох школах проходять акції «Школа без насильства».

ТЕМА: *«Чи залежить дружба від того, «хлопчача» вона чи «дівчача»?*

Вчитель прагне сформувати уявлення про те, що дружба, приязні взаємини не залежать від статі; переконати дітей у тому, що повага, рівність є умовою як одностатевої, так і міжстатевої дружби, показати учням, що добрі справи, хороший характер не залежать від статі.

Діти діляться на групи, які мають дати відповіді на питання:

– У кого дружба міцніша: у хлопців чи дівчат?

– Хто більше конфліктує: хлопці чи дівчата?

– Чому дружба одностатева є більш поширеною, ніж міжстатева?

– Що стоїть на заваді розвитку такої дружби: боязнь бути висміяним чи невміння стати справжнім другом?

– Якою мірою міцність дружби залежить від того, ким ти є — хлопцем чи дівчиною, і від того, з ким ти дружиш — з хлопцем чи дівчиною.

Вчитель аналізує підсумкові звіти груп, підкреслюючи слушність висновків про те, що справжня дружба не залежить від статі друзів, лише від їхнього вміння дружити.

Є багато справ, які необхідно і можна робити разом. Лише класом можна виступати єдиною спортивною командою та вигравати різні конкурси.

У відомого гуманіста-педагога Януша Корчака є такі слова: *«Так хто ж кращий: хлопчики чи дівчатка? У кожної людини є достоїнства і недоліки, хто цього не знає? Недоліки і достоїнства є й у дівчаток, і у хлопчиків. Потрібно розуміти один одного, поважати, прощати і любити».*

ТЕМА: *«Знаю, вмю, хочу»*

Вчитель привертає увагу учнів до того, що знання, вміння та навички не визначаються статевою належністю. Чим більше людина знає і вмє, тим легше їй пристосовуватися до будь-яких життєвих обставин. Показати необхідність оволодівати знаннями, вміннями і навичками незалежно від того, вважають їх «чоловічими» чи «жіночими». Перед учнями на столі розкладають картки із зображенням дій або словесним окресленням вмінь. Наприклад: прання білизни, забивання цвяхів, покупка продуктів, керування машиною, заколисування дитини, пришивання гудзика, приготування чаю, кави, бутерброда, сервірування столу, витирання пилу, миття підлоги, вікон, користування пиловсмоктувачем, віником, робити марлеву пов'язку при травмі, прати сорочку, прасувати одяг, приготувати овочевий салат, кашу, кип'ятити молоко, вміння

ремонтувати книги, доглядати за квітами, садити дерева, підтримувати чистоту в класі і т. п. Діти по черзі вибирають картку і розповідають про те, чи вміють робити ту чи іншу справу.

Команда хлопчиків вибирає те, що вони вміють добре робити, те саме робить команда дівчаток. Вчитель порівнює дві групи карток і просить дітей пояснити різницю між «хлопчачим» та «дівчачим» переліком. Чи складно для хлопців вчитися прати чи сервірувати стіл, готувати салат? Чому ці вміння посідають останні місця з обраних хлопцями? Чому дівчатка не вміють ремонтувати замок, працювати з технікою, забивати цвяхи? Чи породжує таке «статевополовинне» вміння безпомічність людини в певних ситуаціях? Чи може всебічний розвиток людини допомогти їй вижити в екстремальній ситуації?

Чи залежать шкільні доручення від статі? Чи залежить виконання обов'язків в класі, шкільні доручення від того, якої статі школярі? Якщо так, то це позитив чи негатив для самого школяра?

Підсумки. Дітей потрібно вчити, що не існує видів занять, які би підходили тільки чоловікам або тільки жінкам. Отже, не повинно бути поділу на «дівоче» та «хлоп'яче» в іграх, трудових уміннях та навичках, пізнавальних інтересах тощо. Треба вчитися всьому, що цікавить, без огляду на статеvu належність. Наприклад, учні-другокласники вчатьсЯ пришивати гудзик на уроках трудового навчання. Недоцільно розділяти на «дівчачі» та «хлопчачі» рухливі ігри. І хлопчики, і дівчатка повинні навчитися потрапляти в ціль м'ячем, грати в кеглі, накидати кільця на стрижень, лазити, стрибати, їздити на велосипеді тощо. Нормально повинно сприйматися те, що хлопчики миють посуд, прибирають у квартирі, взявши на себе типові «мамині» обов'язки, а дівчатка майструють разом з батьками чи оволодівають комп'ютерними навичками. Це допоможе їм у майбутньому знайти своє справжнє місце у суспільному житті, вибрати професії за покликанням (незважаючи на те, жіночою чи чоловічою вона вважається).

Психологи дійшли висновку: щоб зробити життя дітей кращим, потрібно знайти способи, які допоможуть дітям вийти за межі традиційних гендерних ролей та засвоїти все краще, що є в чоловічих і жіночих ролях. Для цього потрібно заохочувати розвиток загальнолюдських рис. Незалежність, впевненість, сміливість і чуйність, турбота і тактовність — цінні й корисні риси для особистостей обох статей, а не тільки для хлопчиків чи тільки для дівчаток.

ТЕМА: «*Чи вміють хлопчики та дівчатка дружити між собою*»

Мета вчителя: розвивати розуміння у дітей того, що їхні дружні стосунки визначаються не статтю друга, а вмінням бути підтримкою одне для одного, привернути увагу дітей до причин поділу класу на дві половини — хлопчачу і дівчачу, через побоювання підтримувати дружні стосунки з іншою статтю, щоб не бути висміяним однолітками; переконати дітей у тому, що міжстатева дружба може

сприяти вихованню впевненості в собі, кращому розумінню іншої людини, вмінню оцінювати свої вчинки, допомагати відстоювати свою точку зору.

Дружба, друг — слова, які означають певну цінність в житті кожної людини. А з якими вчинками, почуттями асоціюються у вас ці слова? Прочитуйте слова з популярних пісень, віршиків, прислів'їв, де йде мова про справжню дружбу.

Підсумовуючи відповіді учнів, вчитель звертає їхню увагу на те, що всі діти згодні з думкою, що дружба — це скарб. Проте сьогодні темою заняття буде одна з прихованих сторін дружби — чому хлопчики хочуть і дружать більше з хлопчиками, а дівчатка — з дівчатками, чому в класі менше міжстатевої, ніж одностатевої дружби.

Вчитель пропонує статовозмішаній групі з 15 осіб утворити коло, у центрі якого буде почергово перебувати хлопчик та дівчинка з м'ячиком. Їхнє завдання — кидати м'ячик по колу тим, кому їм хочеться (приблизно п'яти—семи особам), супроводжуючи передачу м'яча короткою характеристикою того, хто його отримує. Наприклад: «Люда завжди допоможе», або «Саша, ти дуже сміливий».

Після того, як декілька хлопчиків та дівчаток завершили перекидати м'ячик по колу, вчитель просить учнів відповісти на такі питання:

— Чому хлопчики частіше передавали м'ячик хлопчикам, а дівчатка — дівчаткам? (Тому, що вони більше знають про однокласників своєї статі, ніж іншої. Тому, що не хочуть дружити з дітьми не своєї статі. Тому, що бояться бути висміяними приятелями і т.п.)

— Чи зустрічалися діти з дражнилками, які спрямовані проти хлопчиків та дівчаток, які дружать? Якими словами коментують оточуючі вияви дружби таких пар? Як почувуються при цьому друзі: їм приємно слухати такі слова? Чи можуть подібні дражнилки зруйнувати дружбу хлопчика і дівчинки?

Узагальнюючи відповіді дітей, учитель пропонує дівчаткам і хлопчикам на окремому ватмані записати якомога більше аргументів на таку тему: «Чим дівчача (хлопчача) дружба краща за хлопчачу (дівчачу), що в ній є особливого, чим вона відрізняється від дружби іншої статі?» (Хлопчики можуть писати про дівчаток, а дівчатка — про хлопчиків.) Наприклад: придумати закінчення речення:

«Дружба дівчаток — це, насамперед, ...»

«Дружба хлопчиків — це, насамперед, ...»

Після того, як кожна група занотувала по 5–6 відповідей, на зразок: «це тоді, коли дівчатка скаржаться на образи, на інших», «це тоді, коли хлопчики хваляться чи обговорюють спільні уподобання», вчитель підводить дітей до висновку, що дівчача і хлопчача дружба є дуже подібною, адже друг — це той, хто поділяє інтереси, може розрадити, підбадьорити, в скрутну хвилину допомогти. Переконатися в цьому можна, порівнюючи те, що написано на ватманах про хлопчачу та дівчачу дружбу. Чи багато відмінностей зазначено на дошці? Як правило, дуже мало. Вони зазначені

такими відмінностями, як наприклад, «хлопці-друзі люблять мірятися силами», «соромляться виявити слабкість», а «подружки люблять попліткувати», «подружки цікавляться модою» і т. п.). Часом хлопчачій дружбі бракує вияву до друга емоційності, якої вдосталь у дівчачій, а останній — серйозності спільних захоплень, якою відзначається дружба хлопчиків. Проте правдива дружба ніколи не оглядається на стать, а ще на те, схвалює її чи ні найближче оточення.

Дати відповіді на питання:

— *Якщо дружить хлопчик з дівчинкою, незважаючи на кепкування з них найближчого оточення, це свідчить про силу такої дружби чи про її слабкість?*

— *Якщо хлопчик чи дівчинка у відповідь на насмішки друзів починає виправдовуватися перед кривдниками, мовляв, ми тільки сусіди, або нам просто по дорозі додому і т.п., то це є ознакою сили дружби чи її слабкості?*

— *Якщо в класі немає або дуже мало хлопчиків і дівчат, котрі дружать, це свідчить про те, що клас хороший чи не дуже?*

— *Якщо порівняти два однакові за віком класи, в одному з яких є багато пар хлопчиків і дівчаток, які дружать з іншим класом, в якому вони соромляться дружити, ображають один одного, поділяються іноді на два табори, то який із цих класів є насправді «сильним»?*

— *Якщо хтось із дітей відмежовується від дружніх контактів із іншою статтю, це свідчить про силу чи слабкість цієї людини? і т.п.*

Давши відповіді на запропоновані вище запитання, діти роблять такі висновки:

Правдива дружба дітей базується на спільних інтересах, на приязному ставленні, підтримці, допомозі один одному. Вона не залежить від статі друзів і може бути як одностатевою (хлопчик з хлопчиком або дівчинка з дівчинкою), так і міжстатевою.

Міжстатева дружба дітей менш поширена, ніж одностатева, оскільки хлопчики і дівчатка не виявляють інтерес один до одного через побоювання, що їхню дружбу будуть висміювати оточуючі.

Часом можуть перешкоджати міжстатевій дружбі хибні уявлення дітей про те, що не варто дружити з дівчатками, бо ті забагато пліткують і т. п., а з хлопчиками, бо вони не здатні до розради. Такі упередження зменшують можливість зав'язування у класі чи за його межами дружніх стосунків між хлопчиками і дівчатками.

Бесіди на гендерну тематику (за мотивами оповідань О.А. Мартиненко «Коррекционные сказки для младших школьников». — Х.: Весна: Изд-во «Ранок», 2008. — 176 с. (Педагогическая мастерская).

Бесіда 1. Історія про мовчазного хлопчика і такого ж папугу

Якось маленькому хлопчику, який вже почав навчатися в школі, купили папугу. «Хай вчиться хоча б у папуги заявляти про себе іншим», — аргументував покупку тато. «Так, — схвально кивала головою мама, — він у нас такий «тихоня», як мишка, зовсім не схожий на інших хлопчаків». «Так, — згоджувався тато, — в його віці я був галасливий, бойовитий, міг постояти за себе і ходив завжди з синцями». «Так, — схвально киває мама, — він у нас як дівчинка, ні з ким не б'ється. Що з ним буде

далі? Його всі будуть страшити, і не тільки хлопці, але й дівчатка. Хай вчиться хоча б у папуги заявляти про себе».

Але папуга виявився також мовчуном, він з великим співчуттям споглядав на хлопчика, якого батьки безперервно навчали: «Навчи свою пташку казати хоча б: «Кеша — хороший!» або Кеша — дурак!» Але хлопчик нічого не вимагав від свого друга, тільки підливав в блюдечко свіжої водиці та сипав зернятка.

«Мабуть, такий же телепень, як наш синочок», — коментував поведінку папуги тато. «Так, сумно хитала головою мама, — яке їхало, таке й здибало».

На перші осінні канікули до хлопчика приїхала його бабуся. «Він такий безпорадний», — розповідала старенькій мама хлопчика, — я боюся його залишити вдома самого, а ми з чоловіком маємо виїхати на пару днів у відрядження, побудьте з ним в цей час». «Добре, — згодилась бабуся, — мій внучок трохи нагадує мені купленого вашого папугу». «Ні, не трохи, а дуже — обидва мовчуни, обидва не такі, як їхні однолітки, — заперечили батьки». «Ну, скажи, що станеш сміливим і заявиш про себе в класі, — промовила на прощання мама до сінка». Але той, як і його друг папуга, тільки сумно зітхнув.

Наступного дня бабуся поралась з приготуванням обіду, а її онук разом із Кешею переглядали журнали. Кешп перший помітив дивну тишу на кухні і почав нервово перелітати з жердинки на жердинку. Але хлопчик так заглибився переглядом коміксів, що не помічав незвичного збудження пташки.

І тоді, Кеша раптом заволав: «Кеша — хороший! Кеша — дурак!» Хлопчик здивовано підняв на нього очі і раптом зрозумів — щось не гаразд з бабусею. Він зірвався на кухню — там побачив свою зімлілу бабуся. Папуга не переставав викрикувати своє ім'я, ніби надихав хлопчика допомогти бабусі піднятися і сісти в крісло та викликати швидку допомогу. «Який ти молодець, — похвалила хлопчика бригада швидкої, — якби ми приїхала трохи пізніше, не відомо, які б ускладнення були б. чи зможеш ти опікуватись бабусею ці дні без батьків? Їй потрібен постільний режим і регулярно приймати ліки, а ще добрий настрій і оптимізм. Зможеш це все забезпечити?». «Так, — впевнено запевнив хлопчик лікарів». І справді — він поїв бабусяю чаєм, робив канапки, салати, зачитував їй вголос журнали та газети. І, навіть, його друг Кеша старався розвеселити бабусяю своїм: «Кеша — хороший! Кеша — дурак!»

«Ох! Ах! Ой! — супроводжували розповідь бабусі про минулі події батьки хлопчика, які два дні по тому повернулися додому, — ніколи б не подумали, що наш мовчун і тихоня виявиться таким мужнім... Справжній чоловік! — говорила татові мама».

Питання для обговорення

— *Що відчуває дівчинка чи хлопчик, яким кажуть, що вони не такі, як всі?*

— *Чи справді всі хлопчики подібні один до одного, або чи мають бути подібними?*

— Чи справді усі дівчатка мають бути однаковими за характером і поведінкою?

— Що відчувала б дівчинка, якби вона стала героїнею оповідання?

— Чи обов'язково «мовчун» чи дівчинка «тихоня» є неслівною, самотньою людиною?

Бесіда 2. Байка про страх

Жив на світі Страх. Був він маленьким, стареньким і сіреньким, зовсім не помітним для дорослих і дітей: він більше дружив з дівчатками, ніж з хлопчиками, з якими дуже мріяв потоваришувати. Але ніхто з хлопчиків його не любив, і тому кожен з них, коли Страх пробував з ним заприятелювати, кричав у відповідь: «Я — хлопчик, іди від мене геть! Не смій більше до мене наблизитися!» Страх почувався таким самотнім, йому було так сумно, що він сів коло гурту дівчаток і заплакав гірко-гірко. Дівчаткам стало жаль бідолаха, і вони не побоялись сісти коло нього, погладили його і розпитали про причину Страхового горя. Страх розповів дівчаткам про свої печалі — ніхто з хлопчиків не хоче зі мною мати справу, кажуть, що я їм тільки заважаю і тому мене проганяють.

— А ти доведи, що ти хороший, — порадили йому дівчатка.

— Але як? Хлопці навіть бачити мене не хочуть!

— А ми тобі підкажемо, як, адже ми тебе добре знаємо і розуміємо, що ти, коли з нами дружиш, перетворюєшся в обережність, обачність, — переконували Страх дівчатка.

Страх перестав плакати і з надією подивився на дівчаток, які продовжували його накручувати:

— Так, обережність потрібна не лише дівчаткам, але й хлопчикам.

— Але ж як їм це пояснити? — розгублено запитав Страх у дівчаток.

— Ми тобі допоможемо, давай руку, — і дівчатка підхопили під руки Страх і пішли гуртом до хлопців.

А в цей час двійко хлопчаків якраз вибрались із закинутого підвалу і перелякано розглядали свої подряпини на руках та ногах, які дуже боліли. Хлопчики вмить почали відганяти дівчаток, які підводили до них Страх.

— Ми його знаємо — це Страх, і не хочемо з ним мати справу. Нам потрібна зеленка, а не він!

— Подивіться на себе, вам не вистачає обережності, обачності, а це зворотній бік страху, — закричали у відповідь дівчатка.

— В цей час до них підбіг ще один хлопчик:

— Ой, допоможіть мені, я тільки що підвернув ногу!

— Де ж ти бігав?

— Я не бігав, я заліз на дерево, але гілка не витримала, зламалась на півдорозі до верху, от я і приземлився.

— То тобі також потрібно подружитись, — з обережністю заспокоювали потерпілого дівчатка, перев'язуючи тугим бинтом ушкоджену ногу, тоді не прийшлося би надавати швидку допомогу.

— Зазвичай, я обережний, а зараз я жалкую, що не подружився з обережністю. Але тепер я охоче буду з тобою товаришувати, — протягнув руку принішклому страху хлопчик.

— Значить, все-таки я тобі був потрібен, — з надією на товаришування, відповів йому Страх і протягнув свою долоню своєму новому другові.

— Вибач, що ми тебе проганяли. Ми також станемо твоїми друзями.

Підійшли до страху-обережності й інші хлопчаки, яким вже замазали зеленкою їх синці та подряпини. Страх-обережність аж засвітився від радості і відповів: «Я такий радий, що я вам пригоджусь». «Ось, бачиш як ти потрібен дітям, особливо хлопчикам, — сказали, оточивши Страх-обережність дівчатка. Без тебе дуже погано і дівчаткам, і хлопчикам».

З тих пір хлопчики і дівчатка зустрічаючи Страх, розуміють, що це обережність, і якщо з нею товаришувати — все буде складатись якнайкраще.

Питання для обговорення

— Чи справді хлопчики стараються виглядати безстрашними, щоб бути подібними на «справжніх» чоловіків?

— Чим є небезпечною така «безстрашна» поведінка для хлопчиків?

— Чи бувають такими «відчайдухами» дівчатка?

— Чому хлопчики наслідують іноді не найкращі взірці поведінки — бійки, штурханини, обзивання один одного та інше, вважають, що це «чоловічі» справи? Як їх переконати в протилежному?

Бесіда 3. Дивні пригоди дівчаток і хлопчиків та їхніх підручників з математики і мови

В одній школі жив-був клас четвертокласників, в якому хлопчики і дівчатка дружили між собою, проте, чомусь по-різному товаришували з підручниками. Дівчатка полюбляли підручники з мови (української, російського, англійської) і зневажали підручники з математики, хлопчики — навпаки.

Якось підручники з математики, в які довгий час не заглядали дівчатка, вирішили, що не варто просиджувати свої місця у портфелях, а краще вибратись з них і знайти більш вдячних учнів. Вони поділились своїми задумами з підручниками з мови, які вирішили, що прийшов час зробити те саме відносно хлопців.

— Хіба можна нас так ігнорувати, адже мова — скарб народу!

— Хіба можна так ігнорувати справжню царицю наук — математику?

Коли наступного дня Марійка вирішила заглянути у портфель, то зі здивуванням помітила, що крім підручника з мови там нічого не було. «Я, мабуть, залишила його у Оксанки, зараз їй задзвоню». Яке ж було здивування Марійки, коли подруга так само, як і вона шукала свій підручник з математики і була переконана, що залишила його у Марійки. Але здивуванню подруг не було меж, коли вони дізнались, що у всіх дівчаток зникли підручники з математики, причому в один і той самий час.

«Може, це хлопці над нами так пожартували? — припустила одна дівчинка, — давайте поговоримо з ними». Дівчатка почали надзвонювати хлопчикам-однокласникам і запитувати про підручники з математики.

«Ні, у нас «математика» не зникла, натомість чомусь не можемо знайти підручників з мови. Чи бува не дівчатка у нас їх забрали, щоб так пожартувати над нами?» — дивувались хлопчики.

«Давайте зустрінемося зранку перед уроками і з'ясуємо усі обставини зникнення підручників, може, знайдемо винних», — домовились діти.

Яке ж були їхнє здивування, коли, прийшовши на шкільне подвір'я — школи не було, а лише скверик та лавочки коло місця, де колись були вхідні двері. Не було і вчительки і учнів інших класів.

«Що трапилось? Може нам це тільки снитися? Але, не можливо, щоб снівся однаковий сон одразу усім», — жваво обговорювали учні усе, що відбувалось. І в цей момент почали вискакувати підручники з портфелів дітей — з хлопчачих — «математики», а з дівчачих — «мови».

У кожного з них були маленькі ручки та ніжки, і всі вони про щось тихенько пишали. «Це якісь зачаровані підручники!» — здивовано сказали діти і принишкли. Тоді, наперед виступила «Математика» і звернулася до дівчаток: «Наші посестри «Математики» втекли від вас, адже ви зрідка заглядаєте в них, та й то лише тоді, коли завдають уроки. А щоб самостійно погортати сторінки — про таке й мови нема. А скільки цікавого, мудрого, корисного міститься у кожному його параграфі! Як же можна не любити такий предмет і такий підручник».

Дівчаткам стало страшно, вони похнюпились, переглянулися одна на одну і хором сказали: «такого більше не буде, присягаємо, ми виправимо ситуацію і будемо найкращими друзями математики!»

«От і добре, — відповіли підручники». Дівчатка промовили чарівні слова: «Царице наук, пробач». І усі підручники математики повернулись у портфелики до дівчаток.

«Тепер послухаймо підручники з мови», — запропонували хлопці. Тут, із портфелів дівчаток вислизнули одразу три підручники: «Українська мова», «Російська мова», «Англійська мова». Вони звернулись зі словами: «Ми захищаємо наших посестер, адже хлопці справді байдужі до чарівних звуків мови. А хіба можна навчатись без чарів слова мови? Мова — це справжня скарбниця означень природи, вчинків характерів. Як можна не любити мову, не вивчати її, не перечитувати вірші, оповідання?»

Хлопці переглянулися між собою і звернулись до підручників: «Пробачте нас, перекажіть вашим сестрам, що ми чекаємо на них і не просто чекаємо, а й нудьгуємо, бо так хочеться скоріше переглянути їхні сторінки, прочитати і переказати прочитане». Після цих слів з веселим настроєм, звідки не візьмись, з'явилась решта підручників з мови. А за ними раптом вросли стіни школи і відкрились вхідні двері. Щасливі діти хутко поскладали повні комплекти підручників у портфелі і *побігли до класу*.

Питання для обговорення

- Чи могла трапитись така фантастична історія у вашій школі?
- Чи справді дівчатка більше часу приділяють наукам, які називаються гуманітарними — мові, читанню, мистецтву, а хлопчики — «точним», тобто математиці, фізиці, хімії?
- Чому важливо вивчати усі предмети, а не тільки так звані «дівчачі» і «хлопчачі»?

ТЕМА. Чарівне перетворення в іншу статть.

Мета: спонукати дітей до розуміння того, що різниця у вимогах оточуючих щодо хлопчачої та дівчачої поведінки спричиняє відмінності в їхніх інтересах та уподобаннях; проілюструвати з дітьми уявні ситуації з сімейного життя, коли батьки вимагають від хлопчиків і дівчаток різної поведінки; пофантазувати на тему: «Якби я перетворилась в хлопчика»; «Якби я перетворився на дівчинку».

Обладнання і матеріали: хусточки та картузики, жіночі та чоловічі капелюшки, серія книг «Життя видатних дітей» — К., Грані-Т, 2007-2010.

Вступне слово вчителя. Ми вже знаємо, що хлопчикам і дівчаткам дарують різні подарунки — ляльки дівчаткам, конструктори хлопчикам. А як реагують дорослі, зокрема мами і тата, на прохання,

які не дуже узгоджуються із статтю дитини? Спробуємо це дізнатись від вас. Я буду пропонувати одну з ситуацій, а ви будете уявляти, яким буде хід подій і завершення.

Ситуація 1. «Донька» просить маму і тата купити їй ковзани і хокейну клюшку (або футбольний м'яч, гольфи і кеди).

Ситуація 2 «Синок» пропонує мамі і татові піти з ним до балетного гуртка, який зараз організовується в школі.

Ситуація 3. «Донька» просить маму і тата купити їй лобзик і матеріал для випалювання (бо записалась у гурток з художнього ковальства).

Ситуація 4. «Синок» повідомляє, що записався на гурток крою і шиття (чи на гурток з писанкарства).

Ситуація 5. «Донька» повідомляє, що шкільний тренер запросив її навчатись східним багатоборством і просить її купити східний костюм для «дзю-до» (чи костюм для школи фехтування).

Ситуація 6. «Донька» повідомляє, що в музичній школі вирішила разом з хлопчика ми навчатись грати на трубі (саксафоні).

Ситуація 7. «Донька» показує батькам синці, отримані нею після бійки з подружкою. Просить купити їй військову чи міліцейську форму .

Підсумок роботи груп учнів вчителем. Хлопчики і дівчатка досить добре освоїли мову тіла і поведінку однокласників іншої статі. Так само добре вони показали розуміння того, чому і як спричиняє ці відмінності поведінки в сім'ї. Перш за все це батьки, які «обмежують» активність їхньої дитини статевоповідними вимогами.

Осмислення заняття учнями. Хлопчики і дівчатка — це не зовсім різні світи. Вони мають багато спільних інтересів, проте і відмінних інтересів. Те, що їхні інтереси відрізняються, залежить не від них, а від дорослих.

Домашнє завдання. Уявити, що вдома ви перетворились на особу протилежної статі.

Чи щось змінилось б у твоєму житті — у місці, де готуєш уроки, в іграшках, в домашніх обов'язках? (Вчитель може використати фрагменти текстів із серії книг «Життя видатних дітей» та дитячої художньої літератури).

ТЕМА. Чи з різного тіста зроблені герої та героїні?

Мета: розвинути у дітей усвідомлення того, що здатність до героїчних вчинків залежить від особистісних рис людини, а не від її статевої належності.

- поглиблювати уявлення про рівність статей шляхом розвитку уміння дітей оцінювати мотиви поведінки людини, її спрямованість, а не статево належність;

- навчати аналізувати героїку подвигів людини з позиції її індивідуальних рис поза статевою належністю.

Обладнання: аркуш паперу формату А1, скотч, маркери, 4-5 аркушів А4, ручки, роздруковані документальні історії героїчних вчинків. дітей.

Вступне слово вчителя. Розповідає про те, що природні явища — пожежі, повені, нещасні випадки на дорогах, воді загрожують життю людини. Люди, які працюють у спеціальних службах, рятують жертв від смерті. Чимало з таких героїв, виконуючи свій професійний обов'язок, гине. У складі таких рятувних служб швидкого реагування, переважно чоловіки, оскільки рятувні операції вимагають великих фізичних навантажень, до яких краще пристосований чоловічий організм. Проте професії вогнеборця, військового, міліціонера, працівника Міністерства надзвичайних ситуацій все частіше освоюють жінки.

Чи здатні вони до героїчних вчинків? Чи здатні дівчатка до подвигів?

Інформаційно-розвивальний блок «Представники якої статі здатні на подвиги?»

Вчитель просить клас розділитися на малі групи по 5-7 осіб і обговорити між собою ситуацію реальних героїчних вчинків дітей різної статі. Історії про такі події та їхніх героїв зачитуються і обговорюються в групі (див. матеріали додатків).

Крок 1. У процесі представлення результатів роботи групи, діти заготовують ключові слова, якими вони характеризували своїх героїв і героїнь, на «чоловічому» та «жіночому» аркуші. Наприклад:

Герої	Героїні
Сміливий, сильний.	Не боялася.
Розумів загрозу власному життю.	Здатна на самопожертву.
Рішучий, не вагався.	Співчутлива.
Добрий, співчутливий.	Не вагалась, а діяла.
Вмів надавати першу медичну допомогу.	Жаліслива.
Думав не про себе, а про інших.	Знала, як надавати допомогу, куди звертатись.

Крок 2. «Чи є різниця між рисами героїв і героїнь?»

З двох статовідповідних стовпчиків групи виокремлюють спільне в характеристиці героїчних вчинків хлопців і дівчат. Роблять висновок, що за героїкою мужнього вчинку немає статі, а є смілива, орієнтована на допомогу іншим особа.

Підсумки роботи учнів вчителем. Чому, коли йдеться про людей, які врятували життя іншим, більшість думає, що це зробили чоловіки? Тому

що ще досить живучими є стереотип, що мужність — це лише чоловіча якість, а жіночу стать навіть називають «слабкою».

Чи такі стереотипні очікування можуть спричинити до того, що в загрозливій ситуації дівчатка чи навіть дорослі жінки будуть чекати на допомогу, замість того, щоб рішуче діяти самими?

Вчитель наголошує, що розглядаючи ситуації героїчних вчинків, учні розширюють знання про гендер. Адже стать автора мужнього вчинку не відіграє суттєвої ролі в його творенні. Словом «гендер» ми охоплюємо ті властивості людини, яких вона як чоловік чи жінка, набуває у суспільстві, в тому числі й мужність, витривалість, сміливість.

Осмислення заняття учнями.

- Якості людей, які вчинили героїчно і врятували життя потерпілим через нещастя, не залежать від їхньої статевої належності.

- Гендерні стереотипи вказують на чоловічу стать, як на єдину, яка здатна до героїчного вчинку.

- Стереотипні уявлення стають перешкодою як для жінок, так і дітей — дівчаток і хлопчиків. Вони обмежують варіанти порятунку, оскільки орієнтуються на очікувальну позицію допомоги замість самопомоги.

Домашнє завдання. Знайти інформацію про героїчні вчинки дітей, за виконання яких дівчатка і хлопчики отримали нагороди за мужність та порятунок інших людей.

ТЕМА. Якою буває дискримінація дівчаток і жінок?

Мета: на прикладах пригноблення прав жінок у відсталих країнах розкрити явище гендерної дискримінації та її проявів.

Завдання:

- активізувати співчутливе ставлення до жертв статевої дискримінації;
- розширити уявлення про утиск прав і свобод осіб жіночої статі;
- зацікавити дітей тим, у який спосіб можна боротися з гендерною дискримінацією.

Форма проведення заняття: інформаційні повідомлення про явища статевої дискримінації; складання дітьми оповідань (нарративів) про життя жінок і дівчаток в країнах, де порушуються їхні права і свободи, інсценування життєвих колізій в сюжетно-рольових іграх;

Місце проведення: навчальна аудиторія з можливістю переміщення стільців півколом навпроти чільного місця.

Тривалість: 45 хвилин

Обладнання: дошка, крейда або аркуш паперу формату А1, маркери, хустки, які будуть застосовуватись як паранджа та хіджаб.

Література: Гавриш С. Маленькі історії про великі істини. Права та свободи дитини: Книга для читання. — Харків: Веста: Видавництво «Ранок». 2004. — 160 с.

Хід заняття

Вступне слово вчителя. Ви вже знайомі з поняттям гендерні стереотипи, статеві упередження. А що ви уявляєте собі, коли чуєте вислів «дискримінація людини?» А що таке гендерна або статева дискримінація? (Гендерний стереотип — це тільки неправильна, неправдива думка про те, якими є чоловіки та жінки!)

Гендерне упередження — це вже якесь негативне почуття до людини, яку не знаєш, але судиш, бо вона є чоловічої чи жіночої статі.

Гендерна дискримінація — це вже конкретні дії проти людини (утиск її прав на навчання, здобуття освіти, професії), обмеження її свобод (займатись улюбленими справами, спілкуватися, носити одяг, який подобається) тощо.

Які фільми, телепередачі ви бачили про дискримінацію жінок або, наприклад, про випадки, коли жінки виїздили за кордон, щоб знайти роботу, а потрапляли в рабство?

Підсумовуючи відповіді учнів, вчитель підкреслює, що люди в різних країнах по-різному ставляться до жінок. Якщо живеш у демократичній країні, то рівні права статей на освіту, працю, медичну допомогу, культурний розвиток захищені Конституцією, законодавством.

Водночас у багатьох країнах, як наприклад, Афганістані, Індії, Пакистані та інших, особи жіночої статі є дискримінованою групою. Щоб зрозуміти, який зміст вкладають у поняття «рівність прав та можливостей», і що таке утиск свобод, ми присвяtimo сьогоднішнє заняття жінкам та дівчатам країн, де їхня стать вважається другосортною порівняно з чоловічою.

Інформаційно-розвивальний блок «Все про дискримінацію».

Вчитель записує на аркуші права, які порушуються щодо дівчаток і жінок, просить учнів поставити себе на місце цих жертв гендерної дискримінації або уявити, що це відбувається з сестрою, мамою, приятелькою.

Крок №1.

Дівчаток і жінок не навчають. Право на навчання і отримання освіти мають тільки хлопці та чоловіки. (Вчитель запрошує дітей розіграти сценку, де дівчинка-афганка просить батька віддати її до школи).

В Індії з 5-ти жінок троє не вміють читати і писати.

- Дівчатка з дитинства мають освоїти багато трудових умінь — приготування їжі, прання, прибирання, догляд за дитиною, адже у 11-12 років її віддадуть заміж, і вона має бути справжньою господинею.

- Дівчатка та жінки не мають можливості самостійно виходити на вулицю, до крамниць, на базар — тільки у супроводі чоловічої статі — батька, брата чи чоловіка.

Порушення цих правил суворо карається — побиттям, голодом.

- Дівчатка повинні повністю підпорядковуватися волі батька, який сам обирає для своєї доньки нареченого і, як правило, видає її заміж ще підлітком. Дівчинка знайомиться зі своїм майбутнім чоловіком тільки

під час шлюбної церемонії. Вона повинна слухняно виконувати волю батьків. Вчитель пропонує уявити і розіграти сімейну сцену, в якій дівчина просить батьків не віддавати її заміж або, виходячи з дому, забуває одягнути чадру, за що отримує покарання.

- Дівчатка позбавлені будь-якої медичної допомоги, вони стають матерями у віці, коли ще самі є дітьми. Ранні пологи, як і венеричні захворювання, СНІД є вкрай небезпечними для їхнього здоров'я, тому багато дівчаток-підлітків помирає, не досягнувши навіть статевої зрілості. (У багатьох країнах Африки застосовують спеціальне каліцтво статевих органів дівчинки, коли вона досягає віку статевої зрілості.

- Дівчатка, жінки не отримують освіти, а відповідно й професії, тому домашнє господарство залишається справою на все життя, як і залежність від чоловіка. Оскільки в таких країнах, як Афганістан, Пакистан війни стали буденною справою, чимало чоловіків гине, залишаючи вдів без жодних засобів для існування. Тому дівчатка і жінки є найбіднішою демографічною групою.

- За будь-які романтичні стосунки з іншою статтю жінок карають жорстоким побиттям, яке часто закінчується їхньою смертю.

- Жінки, дівчата позбавлені виборчих прав, тому не можуть обирати та бути обраними в державні управлінські структури, тому є найбільш соціально пасивною групою.

Крок №2.

Вчитель пропонує дітям подумати над такими запитаннями:

- **Як можна допомогти тим дівчаткам, жінкам, які в своїх країнах вважаються людьми другого сорту?**

- **Якби довелось жити в такій країні, які б освітні, культурні, професійно-орієнтаційні програми ви б запропонували?**

- **Чи трапляються в Україні випадки приниження гідності жінки, дівчини, дівчинки?**

Як можна їм допомогти, до кого їм звертатися за допомогою?

Осмислення заняття учнями.

- Україна має демократичну конституцію, яка гарантує рівноправність статей.

- Чимало країн Африки і Сходу не мають рівноправності статей. Жінки та дівчатка залишаються в них найбільш пригнобленою групою населення — вони позбавлені права голосу, обирати і бути обраними на виборах, права на освіту та вільне волевиявлення. Їх калічать, вбивають, перетворюють на справжніх рабинь у сім'ї.

- Люди доброї волі мають об'єднувати свої зусилля заради їхнього визволення з гендерного рабства. Слід допомагати жінкам та дівчатам з відсталих країн отримувати освіту, щоб боротися за визнання своїх основних прав та свобод.

- Слід засуджувати будь-які прояви нерівностей статей в Україні, голосно розповідати про випадки приниження гідності жінок і дівчат, захищати їхні права як на рівні парламенту, так і на рівні сім'ї та школи.

• На захисті прав людини стоїть Конвенція прав людини, яка охороняє її недоторканість і гідність. Конвенція прав дитини містить в собі чимало застережень щодо охорони дітей.

Домашнє завдання. Пригадати документальні історії про життя жінок та дівчаток у відсталих країнах Сходу з художніх кінофільмів та телепрограм, із курсу «Права та свободи дитини».

ПРАВА ДИТИНИ

Усі діти мають право вільно висловлювати свою думку.

Усі діти мають право на відпочинок і дозвілля.

Усі діти мають право на вільне спілкування.

Усі діти мають право на повноцінне харчування.

Усі діти мають право на свободу совісті, думки і релігії.

Усі діти мають право на отримання освіти.

Усі діти мають право на отримання інформації.

Усі діти мають право на медичну допомогу.

Усі діти є рівні у правах, ніхто не повинен їх порушувати.

Особлива турбота дітям, що перебувають у конфлікті з законом.

Жодна дитина не повинна бути примусово залучена до праці.

Жодна дитина не повинна бути об'єктом сексуальних домагань.

Жодна дитина не повинна бути жертвою насильства або війни.

Жодна дитина не повинна бути скривджена і зневажена.

Особлива турбота дітям-інвалідам.

Особлива турбота дітям-біженцям.

Особлива турбота дітям без сімей.

Кожна дитина має право на любов і спілкування.

Усі діти є рівні у правах, ніхто не повинен їх порушувати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абетка рівності // підготовлено до Дня гендерної грамотності/Павло Полянський. — К.:ПРООН, 2007.-30 с.
2. Амонашвили Ш.А. Психологические основы педагогики сотрудничества: Кн. для учителя. — К.:Освіта, 1991.
3. Андрущенко В.П. Болонські обрії вищої освіти // Світогляд, №1 (3), 2007. — С.50-54.
4. Балл Г.А. Психология в раціогуманистической перспективе: Избр. работы. — К.:Основа, 2006. — 408 с.
5. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / Пер. с англ. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — 336 с.
6. Бендас Т. В. Гендерная психология: Учебное пособие. — СПб.: Питер, 2006. — 431 с: ил. — (Серия «Учебное пособие»).
7. Берн Ш. Гендерная психология. — С.-Петербург, 2001. — 456с.
8. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 кн. — К.:Либідь, 2003. — 344 с.
9. Біла книга національної освіти України /Т.Ф. Алексеєнко, В.М. Аніщенко, Г.О. Балл [та ін]; за заг. ред. акад. В.Г. Кременя; НАПН України. — К.: Інформ. системи, 2010. — 342 с.
10. Бовуар де Сімона. Друга стать: Пер. з франц.: В 2 т. — К.: Основи, 1994.
11. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. — К, 2000. — 63 с.
12. Боришевський М. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія/ Мирослав Боришевський. — К.: Академвидав, 2010. — 416 с.
13. Будій Н. Особливості впровадження гендерного підходу у початкову школу// Гендерна освіта-ресурс розвитку паритетної демократії. — Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції 27-29 квітня 2011 р. — К.,2011. — С.548-549.
14. Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дітей та юнацтва / За ред. Т.В.Говорун. — К.: ІЗМН, 1996. — 168 с.
15. Васютинський В. Психологічні виміри спільноти : монографія / Вадим Васютинський. — К.: Золоті ворота, 2010.-120 с.
16. Вікова та педагогічна психологія: Навч. пос. /О.В.Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. 2-ге вид. — К.:Каравела,2007. — 400 с.
17. Выготский Л.С. Педагогическая психология. — М.: Педагогика, 1991. — 480 с.
18. Гайденок В. Українські підручники початкової школи: прихований навчальний план і гендерні стереотипи / В. Гайденок, І. Предборська // Гендерна педагогіка: хрестоматія / Переклад з англ. В. Гайденок, І. Предборської; За ред. Вікторії Гайденок. — Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. — С. 223-238.
19. Гариен М. Мальчики и девочки учатся по-разному! Руководство для педагогов и родителей: пер. с англ. / М. Гариен. — М. : ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004. — 301 с.
20. Гендер і Ми. Інтегрування гендерного підходу в освіту та виховання. Навч.-метод. Пос.для шк. та студ. молоді.- Шк. Рівних Можливостей. -К., 2009.-160 с.
21. Гендерна інтеграція в гуманітарному знанні // Збірник матеріалів учасників Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції (25 травня 2007 р.)-Тернопіль.: ТНПУ, 2007.—104 с.
22. Гендерні компетенції студентської молоді//Збірник матеріалів учасників Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції (23 травня 2008 р.)-Тернопіль.:ТНПУ, 2008. — 104 с.

23. Гендерні ресурси українських мас-медіа: ціна і якість. — К.: К.І.С., 2004. — 76 с.
24. Гендерні стандарти сучасної освіти: збірка рекомендацій//Рекомендації щодо впровадження гендерних підходів у систему дошкільної та початкової освіти України (О. Кікінежді, Н. Будій., Г. Жирська та ін.) — Частина 1. — 2010. — Програма розвитку ПРООН в Україні. — С. 5-75.
25. Гендерні стандарти сучасної освіти: збірка рекомендацій. Частина 2. — 2011. Програма розвитку ПРООН в Україні. — 260 с.
26. Гендерное образование. Региональный обзор в восьми странах СНГ. Под общей ред. Тартаковской И.Н. — М.:ООО «Вариант» ИСГП, 2006. — 320 с.
27. Гендерные проблемы и развитие. Стимулирование развития через гендерное равенство в правах, в доступности ресурсов и возможности выражать свои интересы./ Пер. с англ.— М.: Изд-во «Весь Мир», 2001.— 408 с.
28. Гендерный калейдоскоп: Курс лекций. — М.: Academia, 2002. — 520 с.
29. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Гендерна психологія. — Навч. посібник. К.: Вид. центр «Академія», 2004. — 308 с.
30. Говорун Т.В. Кікінежді О.М. Стать та сексуальність: психологічний ракурс. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 1999. —380 с.
31. Говорун Т. В., Кравець В.П., Кікінежді О. М. Гендерна психологія та педагогіка. Навчальна програма // Хрестоматія навчальних програм з проблем гендерного розвитку. — К.: ПЦ «Фоліант», 2004. — С. 9-43.
32. Говорун Т.В., Шарган О.М. Батькам про ставеве виховання дітей. — К.: Радянська школа, 1990. — 157 с.
33. Грабовська І. Джерельні основи дослідження паритетної (гендерної) демократії: український і світовий контекст // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. — 2007. — №11. — С.49-50
34. Грабовська І., Кобелянська Л. Ladies first: Феномен жіночого політичного лідерства в Україні. — К. : К.І.С., 2007. — 144 с.
35. Громадянська освіта:методичний посібник для вчителя.-К.,2998. — Видавництво Етна-1. — 194 с.
36. Гендерна освіта — ресурс розвитку паритетної демократії. Збірник матеріалів науково-практичної конференції 27-29 квітня 2011 р. — Тернопіль-Київ, 2011. — 796 с.
37. Гендерні перетворення в Україні. — ТОВ «АДЕФ Україна», 2007. — 195с.
38. Гендерні проблеми в умовах глобалізації: українські реалії та перспективи / За ред. чл.-кор. АПН України, проф. В. Кравця. — Тернопіль.:ТНПУ, 2010. — 160 с.
39. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві — К.: ПРООН, 2007. — 143с.
40. Гендерні стратегії сталого розвитку України. -/За наук. ред. Л.С.Лобанової. —К.:Фенікс, 2004. -432 с.
41. Гендерні студії: Освітні перспективи: Навчально-методичні матеріали. — К., 2003.
42. Державний стандарт початкової загальної освіти (лист МОН від № 1/9-695 від 06.12.2005).
43. Єремеева В., Хрїзман Т. Хлопчики та дівчатка: два різних світи.-К.: Редакції загальнопедагогічних газет, 2003. (Бібліотека «Шкільного світу»). — 112 с.
44. Знай та захищай свої права. Робочий зошит.- Вид. 2-ге, доп. та перероб. -Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна». — К., 2008. — 74 с.
45. Каган В. Е. Воспитателю о сексологии [Текст] / В. Е. Каган. — М. : Педагогика, 1991. — 256 с.

46. Каган, В. Е. Психогенные формы школьной дезадаптации [Текст] / В. Е. Каган // Вопросы психологии. — 1984. -№4. — С. 89-95.
47. Каменская Е.Н. Гендерный подход в педагогике. — Ростов на Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 2006.-176с.
48. Кікінежді О, Говорун Т. Соціально-психологічні чинники диференціації гендеру в українському соціумі // Освітнянин. — №4(94).-2008. — С. 22-29
49. Кікінежді О.М., Кізь О.Б. Формування гендерної культури молоді: методичні матеріали до тренінгової програми Тернопіль: Навчальна книга-Богдан,2006, 2009.-160 с.
50. Кікінежді О.М. Чи підвладна психологія молодшого школяра гендерним (статевим) стереотипам?// Початкова школа. — №11-12. — 2005. — С.57-61;47-52
51. Кіммель М. Гендероване суспільство. — К.:Сфера, 2003. -490 с.
52. Клецина И.С. Психология гендерных отношений.—С-Петербург, 2005. -340 с.
53. Коменський Я.А. Вибрані педагогічні твори. — К.: Рад. школа, 1940. — Т. 1. — С. 86–87.
54. Кон И. Вкус запретного плода.-М.:Семья и школа, 1997. -450 с.
55. Кон И.С. Введение в сексологию / И. С. Кон. — М. : Медицина, 1988. — 320 с.
56. Кон, И.С. Меняющийся мужчина в меняющемся мире / И. С. Кон // Гендерный подход в дошкольной педагогике: теория и практика: монография в 2-х частях Ч. I. под ред. к. пед. н. Л. В. Штылевой. — Мурманск : ОУ КРЦДОиРЖ, 2001. — С. 73-89.
57. Кон, И.С. Ребенок и общество: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / И.С. Кон. — М. — Издательский центр «Академия», 2003. — 336 с.
58. Кон И.С. Социологическая психология. — М.: Моск. психолого-социальный институт; Воронеж: Изд-во НПП «МОДЭК», 1999. — 560 с.
59. Корчак Я. Избранное. — К.: Рад.школа, 1983. —528 с.
60. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — К.: Рад. шк., 1989. — 608 с.
61. Кравець В.П. Гендерна педагогіка. Навч. пос.— Тернопіль:Джура,2003.-416 с.
62. Кравець В.П. Історія гендерної педагогіки:Навч. пос. — Тернопіль: Джура, 2005.- 440 с.
63. Кравець В.П. Кікінежді О.М. Педагогіка та психологія: гендерний аспект: Навч. посібник. —Тернопіль: Навчальна книга — Богдан,2004. — 124 с.
64. Кравець В.П. Статеві соціалізація дітей і підлітків: закономірності та гендерні особливості Монографія. — Тернопіль.: ТНПУ, 2008 — 394 с.
65. Крайг Г. Психология развития. — СПб.: Питер, 2000. —992 с.
66. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В.Г. Кремень. — К.: Пед. думка, 2009. — 520 с.
67. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії/ За заг. ред. В.О.Татенка. — К.: Либідь, 2006.- 360 с.
68. Макаренко А. С. Педагогічні твори: У 8 т. — М.: Педагогіка, 1983.
69. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. — К.: Вид-цтво ТОВ «КММ». 2006. — 240 с.
70. Мельник Т., Кобелянська Л. 50/50: Сучасне гендерне мислення: Словник. —К.:К.І.С., 2005. — 280 с.
71. Мельник Т.М. Творення суспільства гендерної рівності:міжнародний досвід, закони зарубіжних країн з гендерної рівності. Друге доп. вид. —К.:Стилос,2010.- 440 с.
72. Методична робота вчителя початкових класів / упоряд. О. Б. Полевікова. — Х.: Вид. група «Основа», 2009. — 350 с, — (Серія «Початкова школа. Вчительська майстерня»).

73. Ми різні — ми рівні. Основи культури гендерної рівності: Навчальний посібник для учнів 9 — 12 класів загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. О.Семиколоєвої. — К.: «К.І.С.», 2007. — 176 с.
74. Мид М. Культура і мир дитинства. — М.:Наука, 1988. — 429 с.
75. МIRONENKO I. Сказано: «жінщина». Жіночий рух в Україні. Погляд у минуле з надією на майбутнє // Березіль. — 1994. — № 7. — С. 127–131.
76. Москаленко В.В. Соціальна психологія. Підручник. — Київ.: Центр навчальної літератури, 2005. — 624 с.
77. Мудрик А. В. О полоролевом (гендерном) подходе в социальном воспитании // Воспитательная работа в школе. — 2003. — № 5. — С. 15–19.
78. Мухоморіна Л. Хлопчики і дівчатка: диференційоване навчання // Дошкільне виховання, 2001, № 4. — С. 15–17
79. Ньюкомб Н. Развитие личности ребенка- -СПб.:Питер, 2002. — 640 с.
80. Основи теорії гендеру. — К.: К.А.С., 2004. -535 с.
81. Павелків Р.В, Цигипало О.П. Дитяча психологія: Навч. пос. —К.:Академвидав, 2010. — 432 с.
82. Петренко О.Б. Гендерний вимір шкільної освіти в Україні (XX століття): Монографія. — Рівне: видавець Олег Зень, 2010. — 530 с.
83. Пометун О.І. Інтерактивний урок.- К, 2008.
84. Попова Л. В. Гендерные аспекты самореализации личности. Учебное пособие. — М.,1996.—226 с.
85. Права людини: Міжнародні договори Організації об'єднаних націй та Ради Європи. — К., 2001.
86. Психологічна енциклопедія. Авт.-упорядник О.М. Степанов.— К.: «Академвидав», 2006. — 474 с.
87. Проблема гендерної нерівності в педагогічній освіті.- К.: ПЦ «Фоліант, 2003. — 59 с.
88. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. -СПб.:Питер. 2002.-720 с.
89. Русова С. Вибрані педагогічні твори. — К.:Освіта, 1996.-304 с.
90. Русова С. Вибрані педагогічні твори. У 2 кн. — Кн.2. —К.: Либідь, 1997. —318 с.
91. Савченко О.Я. Виховний потенціал початкової освіти: пос. для вчителів і методистів початкового навчання /О.Я.Савченко.-2-ге вид., до., переробл. — К.:Богданова А.М.,2009. — 226 с.
92. Савчин М.В. Вікова психологія : навч. пос. / 2-ге видання, доповнене. — К.: «Академвидав», 2011. — 368 с.
93. Статева соціалізація та підготовка учнівської молоді до сімейного життя у педагогіці та шкільній практиці зарубіжних країн. — Монографія./ За ред. чл.-кор. АПН України, проф. В. Кравця. — Тернопіль: ТзОВ «Видавництво Астон», 2009.- 206 с.
94. Сухомлинська О.В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук.-К.:Добро, 2006. — 43 с.
95. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. - К.:Рад.школа, 1976. — 654с.
96. Татенко В. Соціальна психологія впливу: Монографія. — К.:Міленіум,2008. — 216 с.
97. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості:у межах і за межами буденності.- К.:Либідь, 2003. — 376 с.
98. Україна-Євросоюз у деталях. Гендерна рівність і права дітей. — № 2(5), червень, 2010 р.
99. Українки в історії / за ред.. В.Борисенко. — К.:Либідь, 2006.- 328 с.

100. Українознавчий альманах. Вип. 4(спецвипуск) «Гендерна освіта в Україні: досвід, проблеми, перспективи (на виконання Наказу МОН №839 «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту»). К-Мелітополь. 2010.- 196 с.
101. Українські князі. — К.:Казка,2007. — 64 с.(Легенди та перекази).
102. Українські князівни. —К.:Казка,2007. — 64 с.(Легенди та перекази).
103. Уповноважена освіта — шлях в третє тисячоліття: Міжнародна науково-практична конференція / Відп. ред. О.Суслова. — К., 2000.
104. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори у 2-х томах. К. Радянська школа,1983 р.-360 с.
105. Фесюкова Л.Б. Комплексні заняття з етики для дітей 4-7 років — Харків: НП: Видавництво «Ранок», 2008. — 192 с.
106. Фройд З. Вступ до психоаналізу / Пер. з нім. — К.: Основи. 1998. — 709 с.
107. Фромм Э.Искусство любить:Исследование природы любви.—М.: Педагогика, 1990.—160 с.
108. Хорни К. Женская психология. — СПб.: Вост.-Евр. ин-т психоанализа, 1993. — 380 с.
109. Чекалина А.А. Гендерная психология:Уч. Пос. — М.:«Ось-89», 2006. -256 с.
110. Чепелева Н.В. Психологические механизмы понимания и интерпретации личного опыта // Актуальні проблеми психології.- Т.2.-Психологічна герменевтика / За ред. Н.В.Чепелевої. —К., 2002.- Вип.2.
111. Через освіту до рівності. Тези наук.конф. в рамках Всеукраїнського гендерного освітнього форуму.- К.,2010. — 286 с.
112. Штилева Л.В. Фактор пола в образовании: гендерный подход и анализ.-М.: ПЕРСЕ,2008. — 316 с.
113. Шульга І. Гендерні аспекти валеологічної культури молодших школярів / І. Шульга// Гендерна освіта — ресурс розвитку паритетної демократії : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 27-29 квіт. 2011 р. / редкол.: В. П. Кравець, Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. — Тернопіль —Київ, 2011. — С. 539-541.
114. Шэффер Д. Дети и подростки: психология развития. — СПб.: Питер, 2003. — Гл. 13. — С. 976.
115. Шевченко Н.О. Особистість молодшого школяра. — К.: Главник, 2008. — 128 с.
116. Юнг К. Г. Архетип и символ. — М.: Ренесанс, 1991. — 304 с.
117. Як навчати школярів долати гендерні стереотипи: конспекти занять (навчально-методичний посібник для загальноосвітніх навчальних закладів). // Колектив авторів Говорун Т., Кікінежді О. та ін. за заг. ред. проф. Говорун Т. — К.:ТОВ «Дорадо-Друк», 2011. — 804 с.
118. Bem S. L. Gender schema theory: A cognitive account of sex-typing // Psychological Review. — 1981. — V. 88. — P. 354–364.
119. Hyde J.- Sh. Half the Human Experience: The Psychology of Women / D. C. Heath and Company. — Lexington — Massachusetts — Toronto, 1991. — P. 475.
120. Maccoby E. E., Jacklin C. N. The Psychology of Sex Differences. — Stanford, CA: Stanford University Press, 1974. — P. 391.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Питання для дітей молодшого шкільного віку

- ♦ Тобі більше подобається гратися з хлопчиками? З дівчатками? Чи з тими та іншими порівно?
- ♦ Коли граєшся з особами іншої статі, в які ігри полюбляєш гратися і які ролі любиш виконувати?
- ♦ Які твої улюблені герої мультфільмів, казок, фільмів чи книжок твоєї та іншої статі? Що тобі в них подобається?
- ♦ Чи вважаєш ти, що однолітки іншої статі поводяться гірше, ніж твоєї статі? Чому?

Яку оцінку ти би поставив (поставила) однокласникам своєї та іншої статі за:

- ♦ старанність
- ♦ сміливість
- ♦ винахідливість
- ♦ дружелюбність
- ♦ дотримання правил поведінки в школі

Для з'ясування психологічних особливостей гендерної поведінки дітей доцільно провести невеличке опитування на зразок запропонованих вище питань або застосувати метод незакінчених речень.

Вашу увагу мають привернути такі судження дитини щодо протилежної статі:

- ♦ протиставлення «ми — вони»;
- ♦ оцінки: ми — кращі, вони — гірші;
- ♦ ухильна поведінка від контактів (в іграх, у спільній діяльності);
- ♦ зверхність у ставленні до осіб іншої статі;
- ♦ конфліктність у спілкуванні з іншою статтю у спільній діяльності.

Додаток 2

Опитувальник «Гендерні настановлення батьків»

Розроблений Говорун Т.В., Кікінежді О.М., Міщенко О.О.

Шановні батьки!

Запрошуємо Вас взяти участь у дослідженні з питань виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Просимо висловити свою точку зору на судження, з якими можна погоджуватись або ні.

Просимо дати відповіді на питання за мірою оцінок від 1-го до 5-ти, де Ваш вибір означає:

- 1 — жодною мірою;
- 2 — незначною;
- 3 — повною;
- 4 — значною;
- 5 — максимальною.

№з/п	Питання	1	2	3	4	5
1.	Якою мірою Ви поділяєте точку зору, що у дітей слід розвивати ті властивості, знання і вміння, які відповідають їхній статевій належності, тобто «хлопчачим» і «дівчачим»?					
2.	Як часто Ви нагадуєте дитині, що для того, щоб вона виросла «справжнім чоловіком» чи «справжньою жінкою», їй слід дотримуватися відповідним до її статі приписам поведінки?					
3.	Якою мірою Ви розвиваєте у дитини відповідні до її статі «чоловічі» чи «жіночі» риси характеру?					
4.	Якою мірою Ви привчаєте дитину до оволодіння нею «статевонетипових» занять, як наприклад, доньку – до складання конструктора чи технічних пристроїв, а сина – до шиття чи приготування страв?					
5.	Під час приготування подарунків для дитини (книжок, ігор, спортивного інвентаря) якою мірою Ви орієнтуєтесь на покупки, «підходящі» до її статі?					
6.	Чи погоджуєтесь Ви з думкою про те, що хлопчиків і дівчаток краще виховувати та навчати в статево змішаних дошкільних і навчальних закладах, а не в окремих для кожної статі?					
7.	Як часто, напучуючи сина чи доньку, Ви протиставляєте їй однолітків іншої статі на зразок: «Ти ж не хлопчик, щоб...», «Ти ж не дівчинка, щоб...»?					
8.	Якою мірою Ваша дитина (син, донька) володіє уміннями побутової роботи, яку традиційно вважають обов'язками протилежної статі?					
9.	Якою мірою Ви привчаєте дитину до побутової роботи, яку вважають відповідною до її статі?					
10.	Якою мірою у Вашій сім'ї обов'язки розподілені на «чоловічі» і «жіночі», «маміні» та «татові»?					
11.	Якою мірою Ви заохочуєте дитину до виконання спільних занять з родичами чи близькими протилежної їй статі?					
12.	Якою мірою Ви поділяєте точку зору, що розвиток інтересів дитини до гуманітарних чи точних наук не мусить залежати від її статі?					
13.	Як часто Ви заохочуєте дитину до «статевоневідповідних» для неї занять? Наприклад, доньку – до розуміння роботи технічних приладів, а сина – до оволодіння секретами приготування їжі або шиття?					

14.	Якою мірою Ви згодні з тим, що дітей слід заохочувати до професійної освіти і кар'єри, які відповідають їхнім інтересам, а не їхній статі?						
15.	Як часто Ви ставите у приклад дитині позитивні вчинки, риси характеру героїв новин телерепортажів, книг чи мультфільмів, які виявляють нетипову для їхньої статі поведінку – наприклад, милосердя, чуйність з боку чоловічої статі та безстрашність і силу волі – жіночої?						
16.	Як часто допомагає Вам у вирішенні різних життєвих проблем вияв з Вашого боку позитивних якостей іншої статі?						
17.	Як часто з Ваших уст дитина чує анекдоти чи жартирливі прискіпливі коментарі на адресу іншої статі?						
18.	Якою мірою Ви намагаєтесь, щоб оцінка вчинку дитини (позитивного чи негативного) не співвідносилась з її статевою належністю, а тільки з її людськими властивостями?						
19.	Якою мірою Ви поділяєте точку зору, пропалаговану багатьма засобами масової інформації, що головне призначення чоловіка – заробляти гроші і матеріально забезпечувати сім'ю, а жінки – бути берегинею дому і дітей?						

Відомості про себе: стать — жіноча/чоловіча;

Відомості про дитину: стать та вік дитини _____

Дякуємо за співпрацю!

Ключ до підрахунку загальної суми балів:

Обернений підрахунок на питання 1,2,3,5,7,9,10,19; решта питань — прямий підрахунок.

Ключ

Якщо Ви набрали від 1 до 35 балів, то у Вас домінують традиційні погляди, в яких статям відводяться різнополюсні сімейні та соціальні ролі й обов'язки. Така педагогічна позиція виховує дитину однобічно, обмежує розвиток її інтересів та здібностей.

Якщо Ви набрали від 60 і більше балів, то у Вас домінують егалітарні погляди на виховання статей як рівноправних особистостей, коли розвиваються здібності, навички, знання дитини з огляду не на її стать, а на її індивідуальність. При цьому педагог виявляє гендерну чуйність, заохочуючи вихованців освоювати раніше не схвалювані для певної статі сфери життєдіяльності.

Якщо Ви набрали від 35 до 60 балів, то домінує невизначеність гендерної позиції: з одного боку — тяготіння до рівноправ'я статей, а з іншого — невміння побачити педагогічні механізми їх запровадження в практичній роботі з дітьми.

Опитувальник «Гендерні погляди педагогів»
Розроблений Говорун Т.В., Кікінежді О.М., Міщенко О.О.

Шановний Учителю!

Запрошуємо Вас взяти участь у дослідженні з питань виховання учнів початкової школи. Просимо висловити свою точку зору на судження, з якими можна погоджуватися чи ні.

Оцініть кожне з них за 5-бальною системою оцінок від 1 до 5, де Ваш вибір означає:

- 1 — категорично заперечую;
- 2 — не погоджуюсь;
- 3 — скоріше погоджуюся, ніж ні;
- 4 — поділяю цю думку;
- 5 — цілковито погоджуюся з цим судженням.

№ з/п	Питання	1	2	3	4	5
1.	Власний досвід взаємин педагога з протилежною статтю, яким би він не був, не має впливати на те, які гендерні настанови він має пропагувати дітям.					
2.	Популярні телешоу на зразок «Давай одружимося», «Від пацанки до панянки» і т. п. можуть слугувати взірцем рівноправних міжстатевих стосунків.					
3.	Вже з початкової школи з хлопчиками, а особливо з дівчатками, важливо розмовляти про професії, які дають змогу людині реалізувати свої здібності та отримати високий заробіток.					
4.	Хлопчики і дівчатка в дорослому житті мають виконувати різні сімейні соціальні ролі, отже, їхнє виховання має бути різним, орієнтованим на їхню стать.					
5.	Найкращими умовами для розвитку особистості дитини було б окреме навчання в закладах «тільки для дівчаток» чи «тільки для хлопчиків».					
6.	У своїй роботі з дітьми всіляко заохочую їх до спільних занять, які би розвивали потрібні уміння і навички без огляду на статеvu належність вихованців.					
7.	Іграшки, забавки, ігри, книги, спортивний інвентар має бути різним для хлопчиків та дівчаток, на зразок «куточків хлопчачих» та «куточків дівчачих».					
8.	Окремі виховні заходи з хлопчиками і дівчатками можуть організовуватися тільки з питань анатомії та гігієни тіла чоловіка й жінки. Всі інші мають проводитися в статевозмішаних групах.					
9.	Щоб діти вирости «справжніми» жінками і чоловіками, якомога частіше нагадує їм, що личить їхній статі, а що ні. Наприклад: дівчата мають бути акуратними, терплячими як майбутні господині чи виховательки, а хлопці як майбутні захисники та воїни мають бути мужніми та витриманими.					

10.	Дітям, а особливо дівчаткам, важливо пояснювати, що шлях до економічно престижних професій та посад пролягає через отримання ґрунтовної середньої чи вищої освіти.						
11.	Всіляко заохочую і хвалю дівчаток за освоєння ними спортивних ігор, технічних умінь і навичок, якими вже добре володіють хлопчики, а останніх — за уміння куховарити, шити, прасувати, прикрашати тощо, якими добре володіють представниці жіночої статі.						
12.	Прагну якомога частіше привертати увагу дітей до професійних, наукових, соціальних здобутків та успіхів жінок, які зуміли зайняти високі посади в керівництві країною, урядом, містом, компанією чи військовим підрозділом, а також чоловіків, які досягли значних успіхів на педагогічній ниві, соціальній роботі чи сфері освіти та культури.						
13.	Намагаюся частіше звертати увагу учнів на парадокси в змісті реклами чи текстів, малюнків у підручниках чи журналах, де жіночу стать «прив'язують» до кухні та домогосподарства, а чоловічу — до занять поза домом, соціального життя та споживання алкогольних напоїв.						
14.	Вважаю, що хлопчики та дівчатка мають в інтересах, характері, вміннях та поведінці більше подібного, ніж різного, тому виховувати їх треба однаково.						
15.	Прагну, щоб оцінка поведінки дитини, будь-то негативна чи позитивна, не залежала від її статі.						
16.	Як часто допомагає Вам у вирішенні різних життєвих проблем вияв з Вашого боку позитивних якостей іншої статі?						

Відомості про себе: стать — жіноча/чоловіча;
педагогічний стаж — _____ років.

Дякуємо за співпрацю!

Ключ до підрахунку загальної суми балів:

Обернений підрахунок на питання 2,4,5,7,9; решта питань — прямий підрахунок.

Ключ

Якщо Ви набрали від 1 до 35 балів, то у Вас домінують традиційні погляди, в яких статям відводяться різнополюсні сімейні та соціальні ролі й обов'язки. Така педагогічна позиція виховує дитину однобічно, обмежує розвиток її інтересів та здібностей.

Якщо Ви набрали від 50 до 85 балів, то у Вас домінують егалітарні погляди на виховання статей як рівноправних особистостей, коли розвиваються здібності, навички, знання дитини з огляду не на її стать, а на її індивідуальність. При цьому педагог виявляє гендерну чуйність, заохочуючи вихованців освоювати раніше не схвалювані для певної статі сфери життєдіяльності.

Якщо Ви набрали від 35 до 50 балів, то домінує невизначеність гендерної позиції — з одного боку тяготиння до рівноправ'я статей, а з іншого — невміння побачити педагогічні механізми їх запровадження у практичній роботі з дітьми.

**Тест «Збереження гендерної рівноваги
в навчально-виховному процесі» (Говорун Т.В., Кікінежді О.М.)**

Підтвердіть («так») або спростуйте («ні») пропонувані нижче твердження.

1. Дівчатка слухняніші, ніж хлопчики.
2. Дівчатка гуманніше ставляться до довкілля (тварин, природи).
3. Хлопчики краще можуть вирішити проблемну ситуацію і мислять логічніше.
4. Для хлопчиків важливо виділитись з-поміж інших.
5. Хлопчики здібніші до математики і природничих наук, дівчатка — до гуманітарних.
6. Дівчатка чутливіші психологічно до атмосфери, в якій вони живуть, близько до серця беруть біль і страждання інших.
7. Дівчатка вміють краще висловлювати свої думки, ніж хлопці.
8. Дівчатка прив'язаніші до дому і батьків, ніж хлопчики.
9. Хлопчики краще орієнтуються в просторі і на незнайомій території.
10. Хлопчики агресивніші за дівчаток.
11. Дівчатка менш активні в спорті та іграх.
12. Дівчатка комунікативніші, надають перевагу більшій компанії, а не вузькому колу близьких друзів.
13. Дівчатка ласкавіші й поблажливіші за хлопців.
14. Дівчаток легше переконати, ніж хлопчиків.
15. Хлопчики винахідливіші у використанні предметів та інструментів.
16. Дівчатка боязкіші і тривожніші за хлопчиків.
17. Дівчатка частіше страждають від уявних комплексів неповноцінності, ніж хлопчики.
18. Дівчатка рідше змагаються між собою в силі та спритності.
19. Хлопчикам важливіше здобути авторитет, відзначитися чим-небудь.
20. У хлопчиків більша схильність до творчої праці, дівчатка краще справляються з монотонною роботою.

Відповіді

1. У дитинстві дівчатка бувають слухняніші, оскільки з перших кроків їх привчають, що вони (як майбутні мами) мають бути чемними і показувати приклад хлопчикам.
2. Все залежить від наuczіння, а не від статевої належності. І хлопчики, і дівчатка можуть стати і черствими, і добрими людьми або такими, якими їх виховали.
3. Це не так. Дівчатка можуть розв'язувати складні завдання (проблеми) не гірше за хлопчиків.
4. Статевих відмінностей немає. До 10–12 років дівчатка розвиваються швидше, тому іноді випереджають хлопчиків у прагненні виділитися серед ровесників. Пізніше хлопчики починають перейматися подібними проблемами.
5. Дівчатка і хлопчики здібні однаково, все залежить від того, на які професії їх орієнтують. Вважалося, що в математиці хлопчики досягають вищих результатів. Проте дослідження не виявили великої різниці.

6. Як дівчатка, так і хлопчики чутливі до будь-яких дисгармонійних стосунків, болісно переживають сварки в сім'ї, особливо батьків. Хлопчики часто роблять вигляд, що їм байдуже, оскільки їх вчать, що чоловік повинен володіти своїми почуттями.

7. До 10–13 років різниця незначна, потім у більшості випадків дівчатка усно і письмово висловлюють свої думки чіткіше, оскільки більше орієнтуються на самовдосконалення в освоєнні гуманітарних знань.

8. Дівчаток більше залучають до домашніх справ.

9. Хлопчики можуть краще орієнтуватися в просторі тому, що з дитинства їх привчають до самостійності та пошукової активності.

10. Хлопчики стають агресивнішими у поведінці в підлітковому віці, оскільки така поведінка часто заохочується.

11. Не встановлено різниці в рівнях активності хлопчиків і дівчаток. Хлопчики галасливіші та невгамовніші тільки тому, що подібну поведінку дівчаток не схвалюють.

12. Хлопчики також вміють дружити. Проте від них часто очікують спритності, заохочують до змагань, що стимулює їх до участі в групових іграх, до спілкування в компаніях.

13. До відповідного віку важко діагностувати різницю між хлопчиками і дівчатками у вияві співчуття чи симпатії. З дорослішанням хлопчики соромляться виявляти ніжні почуття до інших.

14. Хлопчики й дівчатка схильні приймати багато чого «на віру», оскільки вони — діти. З віком від хлопчиків більше вимагають індивідуальних рішень, а від дівчаток — колективних. Тому дівчатка часто демонструють більшу поступливість щодо думки іншого.

15. У цій якості до відповідного віку в хлопчиків і дівчаток немає різниці. Диференціація умінь та навичок хлопчиків і дівчаток відбувається з дорослішанням під впливом соціального оточення, яке орієнтує дівчаток на обслуговування, емоційну підтримку, а хлопчиків — на оволодіння предметами та інструментами.

16. Дівчатка не такі боязкі, як багатьом здається. Вони можуть бути сильніші й рішучіші за хлопчиків, проте часто демонструють свої страхи як свідчення своєї жіночності.

17. У хлопчиків комплексів не більше, ніж у дівчаток. Оскільки їх орієнтують на різні ідеали, то у дівчаток з'являються комплекси неповноцінності, пов'язані із зовнішністю, а у хлопчиків — з фізичною силою та спритністю.

18. У цьому сенсі ні в кого немає переваг. Все залежить від особистості. Змагаються і «міряються силою» одне з одним і хлопчики, і дівчатка.

19. Немає різниці між хлопчиками і дівчатками.

20. Немає різниці між хлопчиками і дівчатками. У кого більше креативних здібностей, той краще виконує нестандартні завдання, у кого менше — віддає перевагу рутинній діяльності.

Статистичні дані опитування молодших школярів
за анкетною розробленою Т.В.Говорун, О.Кікнежді, О.Міщенко

Коли граєш з особами іншої статі, в які ігри полюбляєш грати?								
	рухливі	спортивні	рольові	логічні	машинками, конструктором	різні	не граюсь з особами іншої статі	не знаю
Дівчатка	72,8%	7,1%	14,4%	1,4%		1,4%	2,9%	
Хлопчики	45,2%	20,9%	12,9%		8,1%	1,6%	1,6%	9,7%

Коли граєш з особами своєї статі, в які ігри полюбляєш гратись?									
	рухливі	спортивні	рольові	роботами, конструктором	лялька- ми	співати	рибалити	різні	не знаю
Дівчатка	38,5%	13%	18,5%		7,1%	1,4%	1,4%	10%	10%
Хлопчики	22,6%	43,5%	16,1%	6,5%				1,6%	9,7%

	Які твої улюблені герої казок, мультфільмів жіночої статі?				Які твої улюблені герої казок, мультфільмів чоловічої статі?				
	красиві, працьовиті	веселі, сміливі,розумні	різні	немає	сильні, розумні	смішні, веселі	різні	немає	не знаю
Дівчатка	71,4%	5,7%	1,4%	21,5%	37,2%	44,3%		18,5%	
Хлопчики	27,4%	8,1%		64,5%	41,9%	35,5%	3,2%		19,4%

Кому з батьків ти частіше розповідаєш бажання, секрети?						
	мамі	татові	мамі і татові	брату	усій сім'ї	нікому
Дівчатка	42,8%	5,7%	45,8%	1,4%	2,9%	1,4%
Хлопчики	35,5%	16,1%	37,1%	1,6%		9,7%

	З ким ти частіше граєш в різні ігри?									
	з мамою	з татом	з мамою і татом	з бабусею	з дідусем	з сестрою	з братом	з усією сім'єю	ні з ким	
Дівчатка	24,3%	14,3%	21,4%	4,3%		20%	7,1%	4,3%	4,3%	
Хлопчики	4,8%	27,3%	11,3%	1,6%	4,8%	6,5%	13%	6,5%	24,2%	
	З ким ти частіше виконуєш роботу по домашньому господарству?									
	з мамою	з татом	з мамою і татом	з бабусею	з мамою і бабусею	з сестрою	з братом	з усією сім'єю	ні з ким	
Дівчатка	68,6%	0%	8,6%	5,7%	7,1%	1,4%		5,7%	2,9%	
Хлопчики	45,2%	25,8%	16,1%	1,6%				3,2%	8,1%	
	Чи вважаєш, що краще народитись особою іншої статі?		Чи вважаєш, що однолітки твоєї статі поводяться гірше?		Чи вважаєш, що однолітки твоєї статі поводяться краще?		Чи подобається тобі разом з іншою статтю готуватись до свят?		Чи вважаєш, що дівчатка повинні мати окремі іграшки, забава, а хлопчики свої?	
	так	ні	так	ні	так	ні	так	ні	так	ні
Дівчатка	1,4%	98,6%	67,1%	25,7%	40%	47,1%	71,5%	27,1%	71,4%	22,9%
Хлопчики	1,6%	96,8%	46,8%	41,9%	22,6%	50%	56,4%	42%	75,8%	19,4%
	Чи вважаєш ти, що буде набагато краще гратись разом з дітьми іншої статі?		Чи подобається тобі, коли хлопчики грають в «дівчатчі» ігри?		Чи подобається тобі, коли дівчатка грають у «хлопчатчі» ігри?		Чи є професії, про які мріють лише хлопчики?			
	так	ні	так	ні	так	ні	так	ні	так	ні
Дівчатка	41,4%	48,6%	20%	78,6%	14,3%	82,8%	68,6%	17,1%	70%	21,4%
Хлопчики	40,3%	59,7%	4,8%	88,7%	40,3%	56,5%	46,7%	32,3%	88,7%	9,7%

Додаток 4

1. Т.Є. Бойченко. Основи здоров'я: Підручник для 1 кл. загальноосвіт. навч. закл./ Т.Є. Бойченко, О.Я. Савченко. — 2-ге вид. доопрацьоване — К.: Генеза, 2007.— 96 с.
2. Бібік Н.М. Основи здоров'я: підруч. для 2 кл. / Н.М. Бібік, Т.Є. Бойченко, Н.С. Коваль; за заг. ред. О.Я. Савченко. — 3-ге вид. — К.: Генеза. 2010. — 111 с.
3. Бібік Н. М. Основи здоров'я: підруч. для 3 кл. / Н.М. Бібік, Т. Є. Бойченко, Н.С. Коваль, О.І. Манюк. — 2-ге вид. — К.: Генеза. 2010. — 111 с.
4. Основи здоров'я: [підручник для 4 кл.] / [Бібік Н. М. , Бойченко Т. Є. , Коваль Н.С., Манюк О. І.]. — К.: Навч. книга, 2004. — 143 с.
5. Бібік Н.М. Я і Україна. Віконечко: Підруч. для 1 кл. загальноосвіт. навч. закл./ Н.М. Бібік, Н.С. Коваль. — 2-ге вид., доопрацьоване. — К.: Генеза, 2007. — 112 с.
6. Байбара Т.М. Я і Україна: підруч. для 2 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Т.М. Байбара, Н.М. Бібік, Н.С. Коваль. — Вид. 2-ге, доопрац. — К.: Генеза, 2009. — 160 с.
7. Богданович М.В. Математика:Підр. Для 1 кл- 3-те вид., доп. і доопрац.- К.: Освіта,2007.- 144 с.
8. Богданович М.В. Математика: підруч. для 2 кл./ М.В. Богданович. — 3-те вид., доопрац. — К.: Освіта, 2009. — 160 с.
9. Богданович М.В. Математика: підруч. для 3 кл./ М.В. Богданович. — 3-те вид., доопрац. — К.: Освіта, 2010. — 160 с.
10. Богданович М.В. Математика: підруч. для 4 кл./ М.В. Богданович. — 3-те вид., доопрац. — К.: Освіта, 2010. — 160 с.
11. Вашуленко М. С. Українська мова: підруч. Для 2 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою / М.С. Вашуленко, М. А. Білецька. — 4-те вид., зі змінами. —К.: Освіта, 2010. — Ч. 1. — 127 с.
12. Вашуленко М. С. Українська мова: підруч. Для 2 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою / М.С. Вашуленко, М. А. Білецька. — 4-те вид., зі змінами. — К.: Освіта, 2010. — Ч. 2. — 127 с.
13. Вашуленко М. С. Рідна мова: підруч. для 3 кл. / М. С. Вашуленко, О. І. Мельничайко. — 3-те вид. — К.: Освіта, Освіта 2009, 200. — Ч. І. — 126 с.
14. Вашуленко М. С. Рідна мова: підруч. для 3 кл. / М. С. Вашуленко, О. І. Мельничайко. — 3-те вид. — К.: Освіта, Освіта 2009, 200. — Ч. ІІ. — 110с.
15. Вашуленко М. С. Рідна мова: підруч. для 4 кл./ М.С. Вашуленко, С.Г. Дубовик, О.І.Мельничайко [та ін.]; за наук. ред. М.С. Вашуленка. — 2-ге вид. — К.: Освіта 2009, 2010. — Ч. ІІ. 128 с.
16. Вашуленко М.С. Буквар: підр. для 1 кл.-/ М. С. Вашуленко, Н.Ф. Скрипченко. — 9-те вид. К.:Освіта, Освіта2009, 2010. -143 с.
17. Савченко О. Я. Читанка: підручник для 2 кл. / О.Я. Савченко. — 3-те вид., допрац. і переробл. — К.: Освіта, 2010. — Ч. І. — 144 с.
18. Савченко О. Я. Читанка: підручник для 2 кл. / О.Я. Савченко. — 3-те вид., допрац. і переробл. — К.: Освіта, 2010. — Ч. ІІ. — 160 с.
19. Савченко О.Я. Читанка :Підруч. для 3 кл. — 2ге вид. — К.: Освіта, 2006. — Ч.І. — 142 с. Савченко О.Я Читанка: Підруч. для 3 кл. — 2-ге вид. — К.: Освіта, 2006. — Ч. ІІ. — 143 с.
20. Савченко О. Я Читанка: підруч. для 4 кл./ О.Я Савченко — 3-те вид. — К.: Освіта, 2009, 2010. — Ч.І. — 159 с.

**Маркування чоловічих та жіночих образів
у підручниках української мови**

Вашуленко М. С. Українська мова: підруч. Для 2 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою / М.С. Вашуленко, М. А. Білецька. — 4-те вид., зі змінами. — К.: Освіта, 2010. — Ч. 1, 2. — 127 с.

Маркери чоловічих образів	Частота вживання	Маркери жіночих образів	Частота вживання
	У тексті		У тексті
Чоловічі імена	63	Жіночі імена	16
Звернення «тато»	7	Звернення «мама»	19
Звернення «син»	1	Звернення «дочка»	
Звернення «брат»		Звернення «сестра»	
Звернення «дід»	5	Звернення «бабуся»	12
Звернення «хлопчик»	20	Звернення «дівчинка»	1
Звернення «школяр»		Звернення «школярка»	
Внук	1	Внучка	
ВСЬОГО	97		48
Нейтральне «батьки»			
Нейтральне «діти»		12	

Савченко О. Я. Читанка: підручник для 2 кл. / О.Я. Савченко. — 3-те вид., доопрац. І переробл. — К.: Освіта, 2010. — Ч. 1. — 144 с.

Савченко О. Я. Читанка: підручник для 2 кл. / О.Я. Савченко. — 3-те вид., доопрац. І переробл. — К.: Освіта, 2010. — Ч. 2. — 160 с.

Маркери чоловічих образів	Частота вживання	Маркери жіночих образів	Частота вживання
	У тексті		У тексті
Чоловічі імена	127	Жіночі імена	103
Звернення «тато»	35	Звернення «мама»	71
Звернення «син»	12	Звернення «дочка»	14
Звернення «брат»	10	Звернення «сестра»	5
Звернення «дід»	22	Звернення «бабуся»	33
Звернення «хлопчик»	25	Звернення «дівчинка»	29
Внук	1	Внучка	1
ВСЬОГО	232		256
Нейтральне «батьки»			
Нейтральне «діти»		21	

Вашуленко М.С. Буквар: підр. для 1 кл. —/ М. С. Вашуленко, Н.Ф. Скрипченко. — 9-те вид. К.: Освіта, 2010. — 143 с.

Маркери чоловічих образів	Частота вживання	Маркери жіночих образів	Частота вживання
	У тексті		У тексті
Чоловічі імена	72	Жіночі імена	60
Звернення «тато»	3	Звернення «мама»	32
Звернення «син»	2	Звернення «дочка»	6
Звернення «брат»		Звернення «сестра»	
Звернення «дід»	7	Звернення «бабуся»	4
Звернення «хлопчик»	6	Звернення «дівчинка»	1
Внук	4	Внучка	
ВСЬОГО	94		103
Нейтральне «батьки»			
Нейтральне «діти»	6		

Савченко О. Я Читанка: підруч. для 4 кл./ О.Я Савченко — 3-те вид. — К.: Освіта, 2010. — Ч.І. — 159 с.

Маркери чоловічих образів	Частота вживання	Маркери жіночих образів	Частота вживання
	У тексті		У тексті
Чоловічі імена	206	Жіночі імена	23
Звернення «тато»	16	Звернення «мама»	40
Звернення «син»	9	Звернення «дочка»	10
Звернення «брат»	13	Звернення «сестра»	2
Звернення «дід»	18	Звернення «бабуся»	10
Звернення «хлопчик»	31	Звернення «дівчинка»	10
Внук		Внучка	
ВСЬОГО	293		95
Нейтральне «батьки»	4		
Нейтральне «діти»	14		

У Сергія з усіх предметів було ніби нормально, якби не одна прикрість — фізкультура!

Ні-ні, Сергій був таки до сить вправним спортсменом: і бігав швидко, і стрибав у довжину та висоту непогано та й на канат міг вилізти аж тричі підряд, а от плавати...

Сергій, як це не дивно для хлопця його віку, досі не вмів плавати, і вчитель фізкультури сказав, що більше шістки йому нізащо не поставить. А коли так — хлопцеві буде соромно перед батьками.

Ви дивуетесь, напевне, чому ж і справді Сергій досі не навчився плавати? Річ у тім, що він панічно боявся води, і загнати його глибше, ніж до колін, не міг ні тато, ні вчи тель фізкультури, ні навіть кпини його однокласників. Колись давно, коли Сергію було тільки шість років, вони з мамою відпочивали в селі на Дніпрі. Сергій грався собі при воді на пісочку, випікав з нього коржі та будував фортеці. Раптом мимо пройшов здоровезний пароплав, хвиля, яку він підняв, зміла Сергія у воду — й він почав тонути.

Звичайно, мама тут же вихопила його на берег, але відтоді затагти Сергія у воду було неможливо.

Шоправда, він дав собі найчесніше слово: будь-що навчитися плавати до червня. Але як це зробити, Сергій, широ кажучи, поки що не знав і — вкотре вже! — знов і знов на уроках фізкультури, які раз на місяць проходили в ба сейні, сидів над прозорою водою, дивився з неприхованою заздрістю, як там демонструють різні стилі його однокласники, і мовчки вислуховував їхнє глузування.

Особливо дошкуляла йому Вітка Птурська.

— Гей, ти, сухопутний мореплавцю! — кричала вона Сергію, долаючи другу двадцятий'ятиметрівку. — І куди тобі на Кубу? Там же океан. Та ти лише побачиш стільки води, як одразу дуба вріжеш.

Саме після цього найдошкульнішого Вітчиного жарту Сергій і поклявся собі: будь-що навчитися плавати і не гірше за цю капосну Вітку.

При згадці про Вітку в Сергія аж у грудях похололо.

Вітка, або Вікторія Птурська, як і Олег, була однокласницею Сергія. Та якщо Олег був його найкращим другом, то Вітка навпаки — «найкращим» ворогом.

До всього ж вона була ще й сусідкою Сергія по під'їзду, тож через неї траплялися всякі неприємності не лише в школі, а й удома.

Вітка ненавиділа Сергія Кудлика хронічно. Чим це пояснити, ніхто не знав: чи то її вредноюю вдачею, як у більшості рудих і кирпатих, чи то просто зловистим характером — невідомо! Але, починаючи з першого класу, Вітка ніби приросла до Сергія — раз і назавжди!

Звичайно, він міг би надавати їй як слід, але його з дитинства вчили: дівчат зачіпати не можна. І він терпляче зносив ось уже третій рік підряд невечерпні знущання своєї рудої й кирпатої однокласниці й сусідки.

Чого тільки Вітка не вигадувала, аби дошкулити Сергієві! Образи так і сипалися з неї, мов із дірявого мішка, набитого казна-якими капостями. Майже щодня Сергій знаходив у себе на парті то канцелярську кнопку, підкла дену Вітчиною рукою, то свою домашню контрольну, геть усю заляпану чорнилом, а то й підручника з безжально розмальованими портретами класиків. Фантазія Вітки, здавалося, не знала меж.

Зрештою Сергій так-сяк навчився передбачати більшість її капостей і жив би собі майже спокійно, коли б Вітка різко не змінила тактику.

Тепер вона підлаштовувала всякі штучки сама собі, а потім усе звертала на Сергія. Приміром, візьме заляпає собі спідницю маслом — та й ну галасувати, що це, мовляв, Кудлик пожбури в неї бутербро дом! А то на уроці сховає свою ручку — та й ну жалітися вчительці, що Кудлик у неї ручку поцупив і їй писати нічим.

І витворяла Вітка хтозна-що не лише в школі, а й вдома. В цьому Сергій пересвідчився на власні очі, коли одного разу змушений був одвідати її.

Птурська захворіла, і їй треба було занести домашнє зав дання. І хоч як пручався Сергій, але вчителька доручила зробити це саме йому, бо вони сусіди.

ТАРИФ

Піти по хліб	15 коп.
Зробити уроки	50 коп.
Прогуляти собаку	20 коп.
Прочитати книгу (1 стор.).....	5 коп.
За оцінку дванадцять	1 грн 50 коп.
За оцінку одинадцять	1 грн
Шістка	50 коп.

І ще багато інших дивних речей було записано в цьому «Тарифі».

Сергій настільки здивувався, що навіть забув про свій намір не розмовляти з Віткою, і звернувся до неї:

— Що це в тебе за «Тариф»?

— Бізнес! — реготнула Вітка.

— Що-що? — не зрозумів Сергій.

— Бізнес, кажу! — презирливо зиркнула Вітка на нього й поблажливо пояснила: — Грошки заробляю!

— Як же ти їх заробляєш?

— От Незнайко! — шпигонула його Вітка.- Доходить, немов до жирафа!

«Як, як!» У батьків, звичайно. Ось просять вони Бурчика на прогулянку вивести — платіть двадцять копійок, поведу! Або дванадцять отримаю — женіть гривню п'ятдесят! Правда, поки що не довелося з них здерти стільки, але я на інших речах доганяю. Отак, тютя, бізнес робиться!

— Ну й ну! — тільки й вимовив Сергій приголомшено, бо про такий «бізнес» чув уперше в житті. — І твої батьки справді платять тобі?

— А то ні! — гикнула Вітка. — Спробували б не запла тити! Я їм таку навпакиню влаштую — тільки тримайсь: тиждень після неї валідол ковтатимуть!

— Яку навпакиню? — не зрозумів Сергій.

— А ти, я бачу, й справді трохи дурненький! — знову хихикнула Вітка.- Навпакиня — це така лінія поведінки: я починаю все навпаки робити. Скаже мама: «Не ходи по паркету в брудних черевиках», — так я ще й на килим залізу! Скаже тато: «Не вмикай телевизор, мені працювати треба», — я його так врубаю, аж посуд у серванті дзеленчить! А батечко в мене дисертацію пише. Ясна річ, яка вже там дисертація після цього! От і мчать вони за гаманцями та грошенята мені несуть, аби я свою навпакиню припинила. Бува, не те що по п'ять, а й по десять копійок за сторінку платять, щоб я хоч годинку почитала й посиділа тихо!

На цей раз Сергій Кудлик не спромігся навіть і нукнути. Він підскочив до Вітки, вихопив у неї свого щоденника — і тільки двері за ним грюкнули.

Вітка залемтувала, вона кричала йому навздогін щось про обов'язок допомагати хворому однокласникові, та Сергій нічого не чув.

(А. Костецький. Хочу літати))

Кравець Володимир Петрович
Говорун Тамара Василівна
Кікінежді Оксана Михайлівна

Гендерна соціалізація молодших школярів

Навчально-методичний посібник

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Донара Пендзей, Надія Бульчак*
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Комп'ютерна верстка *Нелі Домарецької, Ольги Постумент*

Підписано до друку 01.12.2011. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Bookman. Умовн. друк. арк. 11,16. Умовн. фарбо-відб. 11,16.

Видавництво «Навчальна книга — Богдан»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ДК №370 від 21.03.2001 р.

Навчальна книга — Богдан, а/с 529, м.Тернопіль, 46008
тел./факс (0352) 43-00-46; 25-18-09
publishing@budny.te.ua
www.bohdan-books.com

ISBN 978-966-10-2566-9

